

Б.ГРІНЧЕНКО – М.ДРАГОМАНОВ

ДІАЛОГИ ПРО УКРАЇНСЬКУ НАЦІОНАЛЬНУ СПРАВУ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ

*ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РУХУ
в Україні 19 – поч. 20 ст.*

В и п у с к 1

Б.ГРІНЧЕНКО – М.ДРАГОМАНОВ

ДІАЛОГИ ПРО УКРАЇНСЬКУ НАЦІОНАЛЬНУ СПРАВУ

КИЇВ
1994

У книзі вперше в повному обсязі подаються листи двох видатних культурно-освітніх діячів України другої половини XIX – початку XX ст. М. Драгоманова та Б. Грінченка, в яких в полемічній формі розкриваються їх погляди на різні проблеми українського національно-культурного відродження того часу. В них читач знайде багато цінних думок, які мають важливе значення і для сучасних процесів розбудови української державності.

Для науковців, студентів та ширшого загалу читачів, що цікавляться історичною долею свого народу.

Упорядник *А. Жуковський*

Текстологічна редакція *В. Передрієнка та В. Задорожного*

Відповідальний редактор *П. Сдохань*

Художник *Г. Сергеев*

Технічний редактор *М. Притикіна*

Оригінал-макет підготували *Л. Косун, І. Стариковська, Я. Семеніхіна*

Це видання виходить в світ завдяки сприянню Фондації імені О. Ольжича

В рамках Державної програми видання фінансується Державним комітетом України з питань науки і технологій

ISBN 5-7702-0438-9

© А. Жуковський, укладання, 1994
© Інститут української археографії
НАН України, 1994

Видавці складають глибоку подяку меценатам української науки пп. Ярославі та Іванові Хохлачам (Монреаль, Канада) за щедрий внесок у справу видання цих цінних джерел з історії української національної думки кінця ХІХ ст.

Іван Хохлач народився 6 січня 1915 р. у селі Банилів Вижицького району в самому серці Буковинського краю. Почуття громадянського обов'язку, патріотизм спонукали його до активної участі в наших визвольних змаганнях.

У 1941 р. Іван Хохлач приєднався до т.зв. „Буковинського куреня” – добровільної формації, складової частини Похідних груп ОУН, який прямував до Києва, щоб сприяти боротьбі за самостійність України. По дорозі І.Хохлача і ще кількох буковинців залишили у Вінниці, де вони провадили пропагандист-ську роботу. Від німецьких окупаційних властей йому довелося зазнати різних переслідувань, навіть потрапити до в'язниці. Під кінець другої світової війни Хохлач мав покинути рідний край.

Опинившись у еміграції у Франції, він продовжує свою громадську діяльність, хоча і в інших формах. Характерною рисою вдачі Хохлача є те, що його не цікавить загальне визнання його заслуг. Для нього єдиним мірилом вартості праці на громадській ниві є користь її для української справи. „Людина небагатослівна, але робить велику справу” – так можна коротко охарактеризувати особистість Івана Хохлача.

Він умів поєднати свої громадські інтереси з суто практичними справами. Осівши в Канаді, в місті Монреалі в 1952 році, він заснував будівельне підприємство. Не полишаючи громадської роботи, Іван Хохлач добивається успіху в своїй підприємницькій діяльності, а це дає йому змогу стати меценатом багатьох українських інституцій – наукових, церковних і політично-громадських. Досить згадати серед багатьох Наукове Товариство ім. Шевченка, Народний Дім у Чернівцях, „Українське Слово” в Парижі, Києво-Могилянську академію, Чернівецький державний університет, яким було свого часу виділено чималі дотації.

Як відомий і шановний підприємець він умів використовувати своє становище, щоб впливати на місцеві уряди і тим самим сприяти популяризації української справи. Так, наприклад, саме завдяки клопотанню Хохлача й ще кількох українців муніципальний уряд міста Монреаль прийняв рішення назвати один з головних бульварів іменем нашого Великого Кобзаря Тараса Шевченка.

За свої заслуги Іван Хохлач був відзначений Державним Центром Української Народної республіки з нагоди відновлення державної незалежності України 24 серпня 1992 року.

І в громадській діяльності, і в своїх добровільних справах він відчував підтримку своєї дружини Ярослави (походить з родини Волошин). Вона народилася 20 травня 1922 р. в селі Крогульцях Гусятинського району Тернопільської області. Вчителька за фахом, вона присвятила себе вихованню дітей в Україні, де, незважаючи на складні обставини, використовувала всі можливості, аби прищепити їм любов до свого народу. 1972 року пані Ярослава виїздить до Канади, де продовжує вчителювати в системі української освіти. Як громадська діячка виявила свої здібності, працюючи в „Організації українців Канади ім. Ольги Басараб”.

**Б.Д.Грінченко – М.П.Драгоманов:
діалоги про українську
національну справу**

Готуючи до друку книгу про полеміку Б.Грінченка з М.Драгомановим щодо української національної справи (виникла між ними понад сто років тому), ми прагнули не лише віддати належне цим двом видатним діячам українського національного і культурного відродження, а й врахувати те, що зміст цієї полеміки є надзвичайно актуальним для сьогодення. Адже, читаючи їхні листи, будь-який неупереджений читач зможе безпосередньо переконатися в тому, що значна кількість висловлених у цій полеміці мудрих думок, як і помічених дискутантами прорахунків та вад наших попередників, що заважали успішній боротьбі за українську національну справу, відіграє і тепер неабияку роль у вирішенні багатьох проблем національно-культурних та державотворчих процесів. Тому кожний справжній український патріот знайде тут багато корисного для себе у сучасній справі формування і піднесення національної самосвідомості народу та розбудови української державності.

Ця полеміка, що розгорнулася у формі безадресних листів-дописів на сторінках галицько-буковинських видань гючатку 90-х років XIX ст., була досить знаменною. По-перше, вона свідчила, що на той час, у зв'язку з реакційною політикою російського царизму щодо українського народу, який забороняв розвиток його національної освіти і культури, українці мали можливість видавати книжки й періодику рідною мовою лише на своїх землях, що входили до Австро-Угорщини. І не випадково Галичина кінця XIX – початку XX ст. була своєрідним П'ємонтом українського національного відродження.

По-друге, це була полеміка між двома, безперечно, провідними діячами національно-культурного відродження того часу, що

уособлювали фактично погляди двох поколінь (1863 р. М. Драгоманов закінчив Київський університет, а Б. Грінченко тільки народився). Отже вона певним чином знаменувала перехід українського національного руху з одного стану в інший – від так званого старогромадівського українофільства до більш організованої і політично цілеспрямованої боротьби нового покоління борців за національно-культурну і державну незалежність України.

Погляди і діяльність будь-якого громадського, культурного і політичного діяча чи науковця можна вірно зрозуміти і оцінити тільки в контексті тієї епохи, коли він жив і творив. Це повною мірою стосується і обох видатних полемістів.

Михайло Драгоманов – визначний український мислитель і активний культурно-освітній діяч 2-ої половини XIX ст. Він надзвичайно багато зробив для національно-культурного, політичного і соціального пробудження свого народу. Продовжуючи справу своїх попередників, фундаторів ідей українського відродження – кирило-мефодіївців (активними діячами якого були геніальний виразник народного духу Тарас Шевченко, історик Микола Костомаров та їхні соратники), М. П. Драгоманов, без перебільшення, став першим, хто всебічно, на науковому рівні обґрунтував об'єктивну необхідність і шлях українського національно-культурного і соціального відродження. Турбота про долю рідної України стала змістом його життя ще в період навчання та науково-педагогічної діяльності у Київському університеті (1859–1876 рр.; враховуючи й перерву 1871–1872 рр. для наукового відрядження за кордон), коли він сформувався як видатний вчений європейського масштабу. Вона не полишала його і під час вимушеної еміграції, спочатку переважно в Женеві (1876–1889 рр.), а з 1889 до кінця життя (1895 р.) – в Софії, де він був професором новоствореного університету. У цей час Драгоманов одним з перших серед українських вчених і культурних діячів розгорнув широку, всебічну роботу по ознайомленню зарубіжної громадськості з історичною долею і культурою України. Перебуваючи в Женеві, він організував видання журналу “Вольное слово”, збірника “Громада”, серії брошур та інших видань, розрахованих не лише на українських, а й на зарубіжних читачів. З повним на те правом Драгоманов у листі до Київської громади зазначав: “3/4 всього, що за останні 15 років писалося на чужих мовах про Україну,

написав я, або написане з приводу моїх публікацій і за моєю ініціативою”¹. Цю ж справу він продовжував і в болгарський період еміграції, де написав свої останні й фактично узагальнюючі праці з української національної справи, зокрема: “Чудацькі думки про українську національну справу” та “Листи на Наддніпрянську Україну” як відповідь на “Листи” Б.Д.Грінченка (Вартового), вміщені у цьому виданні.

Ці праці обох авторів справді можна вважати класичною публіцистикою з питань розуміння і поєднання національного, інтернаціонального (космополітичного за термінологією Драгоманова) й соціального в суспільному розвитку взагалі, і, зокрема, проблем історичного шляху національно-культурного самовизначення України та її народу.

Зважаючи на велике наукове значення й актуальність цієї полеміки для сучасності, вважаємо за доцільне висловити деякі попередні зауваги щодо окремих світоглядних позицій її авторів.

Не зупиняючись безпосередньо на змісті полеміки, з урахуванням того, що про це йдеться в статті професора А.Жуковського, звернемо увагу лише на деякі специфічні особливості виникнення і розвитку цієї полеміки та її місце і значення в загальному історико-культурному процесі українського національного відродження.

М.П.Драгоманова часто, за життя і після, звинувачували, в тому числі і Б.Грінченко, що він нібито не говорив і не прагнув до того, щоб Україна була незалежною самостійною державою. Насправді це далеко не так. Національну незалежність народу Драгоманов завжди вважав одним з головних факторів його духовного розвитку і загального прогресу. В одному з листів від 21 березня 1889 р. з Женеви в Софію до своєї дочки Ліди та її чоловіка Івана Шишманова, М.Драгоманов, говорячи про історичну долю болгар і українців наголошував, що “для правильного розвитку народів, їм треба мати державну незалежність!”²

Про це ж свідчать і висловлювання Івана Франка. Роз’яснюючи, що таке драгоманівська пропаганда, він у статті “Галицьке українофільство” писав: “Це ні більше, ні менше як пропаганда саме ідеї національної окремішності України і необхідності, щоб українська інтелігенція служила українському народові саме своєю інтелігентністю, тобто своїм розумом, наукою. Цією однією ідеєю

проникнуті всі його (М.П.Драгоманова – *П.С.*) праці, видані в Києві, Львові, Відні, Женеві, Флоренції, Парижі, Петербурзі, Москві”³.

Розглядаючи історичний шлях українського національно-культурного відродження, умови і фактори, що сприяли чи заважали його здійсненню, М.П.Драгоманов добре розумів і переконливо доводив, що Україна в тогочасний період, у зв’язку з багаторічною русифікаторською політикою царизму, ні в економічному, ні в політичному та духовному плані, особливо з погляду національної самосвідомості народу, ще не була підготовлена до національно-державної незалежності. Тому головним завданням усіх політичних діячів на ниві українського відродження на той час він вважав культурно-просвітительську роботу серед народу, ознайомлення його з європейською культурою цивілізованих націй і одночасно боротьбу проти імперської політики царизму щодо українського та інших народів. Безпосередньою передумовою, що відкривала б Україні шлях до незалежності, він вважав конституційно-демократичне реформування Росії та перетворення її у федерацію на основі культурно-національної автономії й громадсько-регіонального самоуправління. Звідси його безкомпромісна боротьба проти імперського централізму. Проте, рішуче засуджуючи русифікаторську політику царизму, Драгоманов ніколи не виступав проти російського народу і високо шанував його культуру, підкреслюючи, зокрема, той фактор, що і європейська культура та ідеї демократизму за тих умов, як він доводив, значною мірою приходили в Україну через російську літературу та культуру.

Драгоманов був сином своєї епохи. На його світогляді, який формувався у 2-й половині XIX ст., відбилася та гостра боротьба між ідеалістичною і матеріалістичною ідеологією та різними політичними напрямками консерватизму, лібералізму й соціалізму, що точилася на той час у загально-європейському масштабі. “Будучи соціалістом по своїм ідеалам – писав він (уточнюючи при цьому, що “соціалістом західноєвропейської школи, але не російським нігілістом” – *П.С.*), – я переконаний, що здійснення цього ідеалу можливе лише при певній послідовності і при високім розвитку мас, а тому й може бути досягнуте більше засобами розумної пропаганди, ніж кривавими повстаннями”⁴. Тому він рішуче засуджував терористичні й революційні форми боротьби, зокрема російських народників, віддаючи перевагу

мирному еволюційному розвитку суспільства, який, на його думку, є найбільш гуманний і справедливий. Прихильність до еволюційного розвитку суспільства і гуманізму, яка була провідною в його світогляді, певним чином позначалася і на ставленні Драгоманова до Росії та інших слов'янських народів, зокрема в пропаганді ідей загальнослов'янського федералізму та культурно-національної автономії. Бувши глибоко переконаним в поступовості історичного процесу і доводячи історичне право українців на свою рідну мову, культуру і державність, але враховуючи історичний досвід і тогочасні реалії становища українських земель у складі Російської імперії та Австро-Угорщини, Драгоманов вважав, що боротися за українське національно-культурне і державне відродження необхідно, спираючись не лише на етнічний патріотизм, а й на прогресивні сили російської та європейської культур, на всі демократичні традиції й принципи конституціоналізму й лібералізму. Проголосивши своїм кредо "космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці", він розглядав і українську національну справу через призму загальнолюдських і гуманістичних ідеалів. Для вірного розуміння ролі М.Драгоманова в історії українського національно-визвольного руху цікаві думки залишив один з його послідовників О.Я.Шульгін. У своїх спогадах він писав: "Драгоманова обвинувачують, що він був федераліст, не розуміючи того, що для реального політика другої половини 19 віку це був максимум вимог; треба пригадати диспропорцію між всесильною імперією та кволим українським рухом, в якому поза кількома видатними діячами панувала аморфна маса селян і зросійщені дощенту міста... Зрозуміло, що він прагнув свободи в імперії; це була передумова поширення української національної ідеї в масах. Як це не дивно для сучасної молоді, але самостійниками бути навчив нас якраз Драгоманов, а не Міхновський. Своєю освітою, своєю красномовністю, своєю боротьбою проти росіян і малоросів, які абсолютно нехтували Україну, він усім нам імпонував. Дальші висновки з його ідей не тяжко було зробити. З Драгоманова вийшов і Єфремов, і Грушевський, і Чикаленко, і Симон Петлюра... Його іменем і його ідеями були перейняті й активні діячі кінця 19 віку"⁵.

Проте були й інші полемічні оцінки і погляди на роль Драгоманова, про які йдеться в цій книзі, насамперед, з боку нового

покоління діячів українського національного відродження, найвидатнішим репрезентантом якого на початку 90-х років виступив Борис Грінченко (псевдоніми – Вартовий, Чайченко).

Борис Грінченко – видатний культурно-освітній діяч, письменник і публіцист – безперечно, був найяскравішим представником молодого покоління борців за українську національну справу, які в кінці XIX – на початку XX ст. вийшли на історичну арену, як нова сила, сповнена гарячого бажання активізувати придушений російським царизмом український національно-визвольний рух. Проголосивши себе свідомим, національно-активним українством, продовжувачами патріотичної справи Т.Г.Шевченка, вони влітку 1891 р. створили таємне товариство “Братство тарасівців”, яке об’єднувало студентів і викладачів переважно харківських і київських вузів та інших культурно-освітніх діячів.

І хоч це товариство проіснувало недовго (харківська організація його була розгромлена царизмом уже через рік – 1893 р., а київська проіснувала до 1898 р.), воно відіграло певну роль в активізації українських культурно-визвольних змагань саме в той період, коли під тиском царизму старогромадівське українофільство почало занепадати. В політичному плані це нове покоління свідомих українців не пішло далі драгоманівського федералізму. В своїй програмі “Profession de foi” (визнання віри. – *П.С.*) молодих українців “тарасівці” проголошували, що в тих конкретних умовах національно-свідомі українці мусять бути “цілковитими прихильниками федеративного ладу в тих державах, з якими з’єднана українська земля”⁶. Тобто, вони, як і Драгоманов, тоді ще не вважали можливим боротися за державну незалежність України. Проте вони більш рішуче ставили питання про необхідність активних дій у боротьбі за повну культурно-національну автономію українців як окремої нації. І саме тому наполягали на необхідності повсякденної роботи по піднесенню національної самосвідомості кожного українця і всього народу, насамперед шляхом наполегливого оволодіння українською мовою та поширенням знань про українську історію та культуру. “Ми мусимо дбати”, – говорилося у цій програмі, – про те, “щоб українська мова запанувала скрізь на Вкраїні: в родині, в усяких справах, як приватних, так і загально суспільних, у громаді, у літературі і навіть у зносинах з усіма іншими народами, що живуть

на Україні. Так кожен з нас, свідомих українців, має промовляти в родині, в товаристві і взагалі скрізь, де його зрозуміють, повкраїнському”⁷. Повсякденна культурно-освітня робота по українізації народу була необхідна тарасівцям, на їх думку, насамперед для консолідації всього населення України, подолання роз’єднаності між селянською більшістю та інтелігенцією, щоб, за словами Б.Грінченка, “виробилася з української нації одна національно самосвідома освічена громада”⁸; тобто, досягнуто об’єднання всіх українців як тих, що під Росією, так і тих, що в Галичині та Буковині. Вона потрібна їм і для того, щоб, за їх переконанням, кожен українець щоденними фактами свого життя завжди умів і мав можливість “відрізнати свою націю від інших і підносити національне питання й право Вкраїнської нації скрізь, де тільки можливо”⁹. Пропагуючи ці ідеї, тарасівці особливо активно виступали проти помосковлення України. Це фактично було їхнє головне кредо, яке рішуче пропагував і відстоював Б.Грінченко в своїй полеміці з М.Драгомановим у “Листах з України Наддніпрянської”.

Ця полеміка відбувалася переважно в 1892–1893 рр. Звичайно, Б.Грінченко добре знав твори Драгоманова і його як одного з провідних діячів українського національно-культурного відродження, котрий усебічно і науково обґрунтував самобутність історико-культурного розвитку українського народу в контексті світової історії та його закономірне прагнення до незалежності.

Про захоплення сучасників ідеями Драгоманова та про розчарування в них наступних поколінь писав у своїх спогадах один з відомих діячів українського відродження О.Лотоцький: “Молодь 80-х та 90-х років, – зазначав він, – дивилася на Драгоманова, як на учителя, пророка, вождя, – політично-громадський його світогляд, драгомановство було її катехізисом. Але молодь дальшого покоління вже переросла Драгоманова, його поклони перед московськими богами – аж до фактичного пересаджування московської культури на галицький ґрунт – вже не викликали співчуття серед новітньої молоді”¹⁰. Це була досить влучна і справедлива оцінка як значення Драгоманова в історії України, так і причин його розходження в поглядах з новим поколінням молодих українців, що відбулося в його полеміці з Грінченком.

Б.Грінченко фактично належав саме до тієї молоді, яка досить

європейської і всесвітньої історії, на науковому ґрунті всесвітньо-історичного процесу. Листи Б.Грінченка (Вартового) для нього, нерідко, – лише привід для викладу своїх думок про національні й загальнолюдські інтереси, про ставлення до російської та європейської культур, про вивчення і зіставлення різних аспектів історичного досвіду. Ця сильна сторона його як полеміста інколи заважає йому розгледіти окремі нюанси національної специфіки життя в Україні. До того ж останні два десятиліття свого життя він перебував за її межами і це також відчувалось.

У Б.Грінченка, навпаки, було краще знання тогочасного українського життя і особливо життя широких народних мас. Постійно працюючи на ниві українського просвітництва, він особливо гостро відчував, якої великої шкоди завдає Україні русифікаторська політика царизму, насадження імперської психології і колонізаторське пограбування народу органами централізованої імперської адміністрації.

Саме полемічний характер “Листів” дав можливість обом дискусіантам висловити чимало мудрих і цінних думок, які і тепер звучать надзвичайно актуально, допомагаючи краще зрозуміти різні аспекти сучасних подій у нашому суспільстві.

Провідною думкою, яку відстоює Б.Грінченко, є та, що українці і росіяни – це два самобутні народи і тому український народ так само, як і російський має законне право на розвиток своєї мови, літератури і культури як головних атрибутів державної і національної незалежності. І оскільки російський царизм, наголошує Грінченко, використовував протягом віків помосковлення українців, щоб позбавити їх національної свідомості і державності, то він висуває від імені молодих українських націоналів-народолюбців тезу, яку рішуче відстоює: “Коли розвиватися народні маси можуть тільки на національному ґрунті (а ми думаємо, що це аксіома), – пише він, – то всяке відхилення від національного ґрунту є річчю шкідливою. Кожен, хто приносить хоч крихту обмоскалення в наш народ (чи словом з уст, чи книжкою), робить йому шкоду, бо відбива його від національного ґрунту”¹⁵. Відтак він вважає, що формування національно-свідомої української інтелігенції, яка б взяла в свої руки всю національно-просвітительську роботу серед народу, є першочерговою справою. І сучасні події, пов’язані з фактором так званого

російськомовного населення в Криму, Донбасі та інших регіонах України, свідчать про актуальність цих положень.

М. Драгоманов, який також був активним прихильником необхідності культурно-національного просвітництва серед українського народу і фактично все життя присвятив цій справі, проте дещо інакше дивився на шляхи її реалізації, вважаючи за потрібне дотримуватися поступовості, враховувати тогочасні історичні реалії. Розглядаючи ці питання, зокрема формування української свідомості в історичній ретроспективі, він звертає увагу на те, що українська шляхта, з якої в майбутньому переважно й формувалася українська інтелігенція, “ще за козацьких часів у XVII ст. почала складатись з елементів різнонаціональних: були в ній і українці, і поляки, волохи, татари, серби, навіть греки і жиди, а потім москалі. Сей увесь різпорідний клас не міг моделюватись по приміру нижчого соціального елементу українського і мусив по силі речей у XVIII ст. змоделюватись по приміру панства російського. Для українізації його треба було більше часу й демократичних ідей”¹⁶. Ця думка слушна, бо даний факт дає про себе знати ще й тепер і його треба враховувати. Слід, звичайно, враховувати й інші слушні міркування Драгоманова про те, що нові прогресивні європейські ідеї демократизму й лібералізму, які сприяли освіченню української громади, потрапляли на Україну через столиці Петербург та Москву, з’являючись у нас спочатку “не в українській одежі, не на українській мові, а на російській”¹⁷.

Але ж не менш справедливою є й переконаність Грінченка, що в цьому не провина українського народу, а його біда, спричинена віковічною імперською політикою Росії щодо України, ностальгія за якою відчувається і зараз досить сильно у певних російських колах. І саме тому актуальними є застереження Грінченка, коли він, обурюючись висловлюваннями про якусь нібито “нездатність до державності” українського народу та про його історичну приреченість на приєднання до нібито рідної йому Москви, писав: “Не тоді добре єднається народ з народом, коли вони родичі, хоч би і близькі, а тоді, коли життя їх укупі – таке, що дає їм змогу зазнавати в сій спілці найбільш усякої користі, якомога більшого вдоволення своїх потреб як народу, якомога більшого щастя”¹⁸. Історичний досвід підтверджує справедливість цих думок.

У “Листах” Драгоманова і Грінченка піднято чимало теоретичних питань про зміст різних аспектів культури в цілому та українського культурно-історичного розвитку зокрема, про поєднання загальнолюдських і національних інтересів у суспільному житті, про роль і значення окремих діячів у розвитку української національної справи тощо. Досить цікавими є, зокрема, думки Драгоманова про націю як форму солідарності між людьми. Марксистська доктрина, як відомо, визнавала тільки класову солідарність. Сучасний історичний досвід, пов’язаний із зростанням національної консолідації народів, підтверджує слушність міркувань Драгоманова про важливість нації саме як специфічної солідарності людей, котра, безперечно, буде і далі зростати.

Значний інтерес становить також обґрунтована Б.Грінченком оцінка Т.Г.Шевченка як провісника ідеї повної державної незалежності України, або ж думки Драгоманова про Гоголя як виразника національного духу українського народу, його культури тощо.

І хоч автори “Листів” висловлювали різні міркування щодо тих чи інших проблем української національної справи, розглядаючи її в історичному аспекті їх погляди поступово зближувались, адже вони чесно і вірно їй служили. Головне ж те, що в їхній полеміці читач знайде чимало корисного і актуального для сьогодення.

Павло Сохань

¹ Цит. за: *Возняк М.* До історії місії М.П.Драгоманова // *Україна*. – Київ, 1929. – Кн. І/ІІ. – С. 52.

² Научен архив на БАН, София. – Ф.11 (Иван Шишманов). – Оп. 3. – Стр. 1865. – Арк. 27 зв.

³ *Франко Іван*. Зібр. тв.: У 50 т. – Т. 46. – 1985. – Кн. 1. – С. 446.

⁴ *Драгоманов М.П.* Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – К., 1970. – Т. 1. – С. 65.

⁵ Збірник на пошану Олександра Шульгіна (1889–1960). Записки НТШ. – Т. CLXXXVI. Праці Історично-філософської секції. – Париж – Мюнхен, 1969. – С. 233.

⁶ “Profession de foi” молодих українців // *Правда: Місячник політики, науки і письменства*. Річник 1893. – Львів, 1893. – Т. XVI–XIX. – Вип. XIVП–XIVІІІ. – С. 207.

⁷ *Там само*. – С. 205–206.

⁸ *Там само*. – С. 206.

⁹ *Там само*.

¹⁰ *Лотоцький Олександр*. Сторінки минулого. – Варшава, 1933. – Ч. 2. – С. 143.

- 11 Архів Михайла Драгоманова. – Варшава, 1937. – Т. 1. – С. 304.
- 12 Зоря. – Львів, 1888. – № 10, 13–14; 1889. – № 4, 8, 9, 10, 11.
- 13 Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської. – С. 47–48 (тут і ,
 посилення на сторінки цього видання).
- 14 Грінченко Б. Вказ. праця. – С. 60.
- 15 Грінченко Б. Вказ. праця. – С. 104.
- 16 Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. – С. 162.
- 17 Там само.
- 18 Грінченко Б. Вказ. праця. – С. 75.

Національне питання в полеміці між М.Драгомановим і Б.Грінченком

У розвитку й становленні національної свідомості та в кристалізації політичної концепції на Україні важливим етапом наприкінці XIX ст. була полеміка, що спалахнула між М.Драгомановим, політичним мислителем, істориком, публіцистом, і Б.Грінченком, письменником, фольклористом, педагогом, відомим, перш за все, завдяки його славнозвісному словникові української мови. Український національний рух зміцнів протягом XIX ст. завдяки ідеології Кирило-Мефодіївського братства¹, програмі народницької групи так званих “хлопоманів” у 1850-1860-х рр.² та діяльності Громад, насамперед Старої київської Громади³, керованої В.Антоновичем, професором історії Київського університету. Ці плідні роки були, проте, позначені загостренням антиукраїнської політики царського уряду, що виявилось у Валуєвському циркулярі (1863) та Емському указі (1876), які забороняли вживати українську мову в публікаціях і підштовхнули до еміграції українських активістів, між яких був М.Драгоманов, впливовий член Київської громади⁴. Драгоманов, уповноважений українськими діячами з Києва, живучи в Женеві, ознайомив західний світ із становищем на Україні в серії публікацій (напр., “Громада”), заборонених на Україні. Але зближення Драгоманова з соціалістичними та інтернаціоналістськими колами⁵ посварило його у 1886 р. з його друзями зі Старої Громади, які залишилися на Україні. Ці останні розвивали в боротьбі проти царської влади в основному національну та культурну активність. З другого боку, ідеологія Драгоманова посилювала свій вплив на радикалів у Галичині, що протистояли народовцям-консерваторам і прихильникам

австрійської влади. Цей вплив вилився у 1890 р. у створення радикальної української партії на чолі з І.Франком та М.Павликом.

Кінець XIX ст. було позначено також повстанням української молоді проти старшого покоління, яке вона вважала “українофілами”, що через побоювання та конформізм щодо влади не робили нічого для поліпшення долі своєї країни, а між собою розмовляли російською мовою. Повстала молодь заснувала в 1891-1892 рр. таємне товариство – Братство тарасівців, тобто Братство Тараса Шевченка⁶, яке виступало за національну активність українців, прагнучи до визволення українського народу від російського панування та до автономії всіх народів імперії. Осередок Братства був у Харкові, а згодом, після низки арештів у 1893 р., у Києві з групами в Одесі, Полтаві, Лубнах, на Кубані. Членами Братства були студенти й інтелігенти, серед його засновників були Б.Грінченко, В.Боровик, І.Липа, М.Міхновський, до них пізніше приєдналися М.Коцюбинський, В.Самійленко, Є.Тимченко, М.Вороний, О.Черняхівський, В.Шебет. І.Липа, ідеолог товариства, написав програму “Profession de foi молодих українців”⁷. Ідеї братства відбилися в новелі “Хо” М.Коцюбинського⁸ у брошурі “Une nation opprimée”⁹ і, насамперед, у “Листах з України Наддніпрянської” Б.Грінченка.

Протягом 1880–1890-х рр. українська інтелігенція дискутувала питання російсько-українських взаємин у літературі й політиці. 1889 року В.Антонович (під псевдонімом “Подорожній”) виклав статтю іспанця П.Хенери про негативний вплив російської літератури¹⁰. М.Драгоманов захищав російську літературу й прагнув показати її позитивний вплив у Галичині¹¹. На початку 1890-х років дискусія про російсько-українські взаємини поживалася після появи статті А.Піпіна¹², де він критикував “Історію літератури руської” О.Огоновського¹³, до якої автор включив період Київського князівства (“Літопис Нестора”, “Слово о полку Ігоревім”, “Повчання Володимира Мономаха” та ін.). Піпін вважає цей період спільним для Північної і Південної Русі та висловлює свій погляд на українську літературу й мову, які, на його думку, мали й матимуть виключно провінційне значення. Така позиція Піпіна викликала зливу

протестів з боку І.Нечуя-Левицького (І.Баштового)¹⁴, І.Франка, М.Драгоманова, К.Михальчука. Наслідком цього стала й полеміка між Б.Грінченком і М.Драгомановим.

Перш ніж аналізувати тексти цієї полеміки, слід вказати на їхнє поширення, від чого залежав вплив її ідей на українське суспільство. “Листи з України Наддніпрянської” П.Вартового (псевдонім Б.Грінченка) були спочатку опубліковані в 1892-1893рр. у газеті “Буковина”, що друкувалася в Чернівцях на Буковині, яка була під австрійським пануванням. Ця газета, редагована С.Дашкевичем, підтримувала народівців. Вона опублікувала вісімнадцять листів (розділів)¹⁵ і частину відповіді Драгоманова. Не обстоюючи певної позиції, газета схилилася на бік П.Вартового. Вона мала обмежене поширення поза Буковиною: спочатку її було дозволено на Україні, окупованій російським царизмом. Друге видання “Листів з України Наддніпрянської”, цього разу у вигляді книжки на 180 сторінок, з’явилося у Києві після Лютневої революції 1917 р.¹⁶ Проте знов-таки вона мала обмежене поширення через воєнні обставини; аж до нашого часу твір Грінченка залишається раритетом¹⁷. Так само і його ідеї відомі лише вузькому колу людей. Бібліографічні довідники згадують ще одне видання, так само на 180 сторінок, що вийшло у Львові 1892 р.¹⁸, але ми не змогли перевірити, чи воно справді існує. Для наших досліджень ми використовуємо київське видання 1917 р.

Проте “Листи на Наддніпрянську Україну” М.Драгоманова мали більш прихильну долю й ширше розповсюдження. Перше видання у вигляді статей з’явилося в органі галицьких радикалів “Народ”, що друкувалося в Коломиї та Львові у 1893 та 1894 рр.¹⁹, а деякі “Листи” були опубліковані в “Буковині” 1894 р. Редакція журналу “Народ” об’єднала “Листи” Драгоманова у книжці на 199 сторінок, надрукованій 1894 р. у Коломиї. Третє видання було опубліковане Українською партією соціалістів-революціонерів за редакцією М.Залізняка у Відні 1915р.²⁰ Цим виданням ми й послуговуємося. Четверте видання на 123 сторінки вийшло 1917р. під час революції у Києві. Останнє видання побачило денне світло в зібранні літературних та публіцистичних творів Драгоманова у Києві 1970р.²¹ Це останнє видання містить п’ять перших листів

із загальної кількості вісім. Отже, “Листи” Драгоманова були розповсюджені набагато ширше у різних середовищах: галицькому в Австро-Угорщині, серед віденської еміграції, у Києві за часів незалежної України і, нарешті, в Українській РСР.

Хоча в центрі полеміки була українська література, перспективи її розвитку та її стосунки з російською літературою, дискусія не обмежувалась літературою, сягаючи також політики й намагаючися сформулювати національну програму.

Вказуючи на прірву, яка існує на Україні між інтелігенцією й народом, Грінченко вважає головним завданням письменника подолати цю прірву. Але українська інтелігенція інертна, вона звикла слугувати владі й допомагає їй русифікувати українське населення. Грінченко суворо критикує тих, хто пише російською мовою, і вимагає вживати українську мову не лише в красному письменстві, але й у творах з історії, лінгвістики, навіть з точних наук.

Грінченко розглядає українську літературу з погляду її внеску в піднесення національної свідомості й констатує, що І.Котляревський, Г.Квітка, П.Гулак-Артемівський, О.Стороженко, А.Метлинський у деяких своїх творах вихваляли російських царів, князів або генералів, гнобителів українського народу. Але, критикуючи проросійське прислужництво, Грінченко захищає поляків від несправедливих нападів своїх співвітчизників. На його думку, тільки Т.Шевченко цілком присвятив свою творчість своїй країні. Він відкидає твердження щодо впливу М.Костомарова й П.Куліша на творчість Шевченка. Своїми поезіями Шевченко допоміг національному відродженню й формуванню незалежної української нації. Грінченко спростовує імперіалістичні – московські й польські – розрахунки і, слідом за Шевченком, захищає право українського народу на незалежність, вимагаючи такого самого права також для інших слов'янських народів і пропонуючи їм братерську співдружність. Займаючи таку безкомпромісну позицію, Грінченко критикує двозначні твердження М.Костомарова²² і П.Куліша²³ щодо об'єднання України з Московією.

Грінченко категорично відкидає теорію Костомарова, за якою українська література існує й існуватиме “для домашнього обихода”²⁴, він картає визначного літературного й історичного

діяча, який “сам скаламутив нашу справу й потьмарив наше національне самопізнання” (стор.71). М.Драгоманов приєднався до цієї тези Костомарова. Для Грінченка “історія не знає ніяких “підлітератур”, ніяких “літератур для домашнього обихода”, ніяких літератур спеціально про пана або спеціально про мужика, а знає просто літератури, що суть виявами розумового життя того чи іншого народу цілком, і з панами й з мужиками” (стор. 93-94).

Відкидаючи схиляння перед російською культурою, яку вихваляв Драгоманов, що бачить “у російській літературі альфу й омегу всіх українських ідеалів, становити українську літературу часткою московської...” (стор.98), Грінченко вимагає цілковитої незалежності у сфері культури; він з притиском стверджує, що “українська література не була, не є і не буде часткою чи наростом од московщини, а була, є і буде самостійною літературою, що в ній силкується виявити своє розумове життя український народ” (стор.102).

Що стосується політики, Грінченко виходить з положення про те, що росіяни, українці й поляки є різними народами, які часто протистоять один одному, і що в принципі Україна має право на політичну незалежність, але, зважаючи на існуюче становище, вона становить частину Російської держави (стор. 66). І далі уточнює: “доки українська нація не здобуде всіх своїх прав як нація, доти питання національні будуть стояти в нас – і в Росії, і в Австрії на першому плані, доти самому народолюбству буде шкідливою річчю повставати проти українського націоналізму” (стор. 111). Для нього національна основа є першорядна, і “кожен, хто приносить хоть крихту обмоскалення в наш народ (чи словом з уст, чи книжкою), – робить йому шкоду, бо відбиває його від національного ґрунту, – себто: збиває його з того становища, що єдино на ньому можливий є народний розвиток” (стор. 112). Пояснюючи своє ставлення до всього російського, Грінченко не проголошує себе прихильником ворожнечі, але для нього досвід свідчить, що “доки існує гніт національний, доти національність гнічена обурюватиметься проти національності тієї, що гнітить” (стор. 155).

Поміж активних політичних сил Грінченко розрізняє три групи. Насамперед, українофіли, старі інтелігенти, найчастіше

формально зв'язані з українством, але не зв'язані з народом, пасивні й залякані урядом. До другої групи належать радикали, які проповідують любов до народу, дбають про його економічні потреби, але не беруть до уваги національне питання. Третю групу становлять націоналісти, свідомі українці, народовці й ті, кого можна вважати націоналістами. Це нова група, до якої належить сам Грінченко і для якої він прагне накреслити програму. Для нього український народ - це незалежна нація, яка повинна мати всі права, в тому числі й право вирішувати проблеми освіти, культури, економіки, політики і громадські справи. Його прибічники готові здобути всі ці права, за винятком політичної незалежності, від якої вони тимчасово відмовляються, побоюючися репресій. Ця група пропонує також працювати в контакті з іншими неросійськими народами царської імперії.

Оскільки громадські питання поділяли суспільство на адептів колективізму і прихильників індивідуалізму, Грінченко воліє – стосовно українців – діяти перш за все в галузях культури та економіки, спираючись на власні сили, без зовнішньої допомоги. А для того, щоб досягти успіху в національному плані, треба, щоб це питання стало справою трудящих мас і щоб воно було пов'язане з народним добробутом. Говорячи про Україну, Грінченко включає в неї всі українські провінції: Наддніпрянщину, Галичину, Буковину й Закарпаття. Що стосується українців Російської імперії, то для них треба вимагати конституцію. У висновках Грінченко так визначає свою програму: “Отож на нашому українсько-руському прапорі поруч з словами “самостійність українсько-руської нації” мусять стояти слова: “конституція в Росії”, яко спосіб здобути нові кращі порядки” [...] і “добробут народний, де не буде експлуататорів, ні експлуатованих...” (стор. 125-126).

“Листи” Грінченка є обвинуваченням проти старих українофілів (Костомаров, Куліш), вплив яких слабне, але вони мають на увазі, перш за все, звабливу драгоманівську орієнтацію, яка, на погляд Грінченка, є шкідливою для українського суспільства.

На той час Драгоманов жив у Женеві, що й визначило адреси “Листів” – з одного боку, “з України Наддніпрянської” за її межі

і, з другого – відповіді “на Наддніпрянську Україну”. Відповідь Драгоманова узгоджується з його особою – визнаного історика й соціолога, досвідченого полеміста, безжального до своїх ідейних противників²⁵.

Драгоманов насамперед спростовує історичні неточності у творі Грінченка, його помилкові ідеї та закидає своєму опонентові невідповідне вживання таких термінів, як рабство, демократія, українофільство та ін. Потім він стає на захист критикованих письменників – Котляревського, Квітки, Гулака, Стороженка, – яким Грінченко закидає двоєдушність, кажучи, що вони мають одну душу українську, а другу російську. Драгоманов малює панораму українського автономізму та лібералізму, які виявлялися у В.Капніста (“Ода на рабство”, 1783), у політичній концепції “Історії Русів”²⁶, у поемі “Полтава” (1828) Пушкіна і в практичний спосіб у діяльності Товариства об’єднаних слов’ян²⁷, українського відгалуження декабристського руху. Драгоманов підкреслює, що всі ці вияви української ідеї висловлювалися російською мовою, а іноді й росіянами. Він прагне довести, що український національний рух пов’язаний з російським національним рухом і залежить від нього. Він протиставить європейські лібералізм та демократію етнографічному українському націоналізму, зв’язаному з мовою, з національним почуттям, що має етнічне походження, з вимогою національної незалежності. В усякому разі, за Драгомановим, незалежність без освіти не забезпечує ні лібералізму, ні демократії (стор. 16).

Виходячи з космополітичної концепції з метою перемогти націоналізм та історичний патріотизм, Драгоманов шукає в історії України випадки російсько-українського співробітництва, войовничо захищаючи російську політику стосовно України. Він доходить до показу позитивних аспектів царизму – визволителя від турецько-татарського та польського ярма. Посилаючися на польсько-українські стосунки, він схвалює присягу гетьмана Б.Хмельницького московському цареві як “акт не тільки натуральний, але цілком національний” (стор. 20), тобто вигідний для українців. І він навіть заявляє, що Катерина II “дуже була популярна серед нашого народу, як й інтелігенції” (стор. 19).

Драгоманов заперечує створений Грінченком образ поетичного

генія Шевченка, який мріяв про національну й незалежну літературу. Для десакралізації ролі Шевченка він намагається довести впливи на нього Куліша й Костомарова і підпирає точку зору останнього, який обмежував українську літературу “хатнім ужитком”, тобто призначав її нижчим класам.

Драгоманов подає позитивний підсумок українських досліджень 1870-х рр., періоду, коли панували космополітичні тенденції, і в той же час критикує літературну продукцію 1880-х рр., пройняту націоналістичними ідеями.

Політико-соціальний поділ на три групи, запропонований Грінченком, Драгоманов вважає неповним, він хоче додати групу співробітників “Нової ери”, котра вдалася до спроби порозуміння між українцями і поляками в Галичині у 1890-х роках, яка, поза малими здобутками на культурному полі, була сервілістична щодо австрійської політики. Драгоманов солідаризується з програмою групи радикалів, яку надихають інтернаціоналістські космополітичні ідеї, а не національні інтереси, які розбурхують ненависть до інших націй. Він підтверджує свою керівну ідею: “космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті й формах культурної праці” (стор. 38). Заперечуючи сепаратистську тенденцію українського націоналізму, він вважає, що “автономія політична і національна можлива й без державної відрубності. От через те і я, не бачачи ґрунту для державного сепаратизму українського, бачу повну можливість політичної і національної автономії української на ґрунті земської автономії, до котрої у всій Росії, в тім числі і в великоруських земствах, висказувалась стілько раз явна симпатія і котра рано чи пізно мусить перейти в життє і в Росії” (стор. 43-44). У підсумку Драгоманов пропонує порозуміння між тими, хто обрав вихідним пунктом універсальні ідеї та інтереси, і тими, хто має національні цілі. Він виключає лише компроміс між прогресом і реакцією, між інтересами цілого народу і каст.

Драгоманов доповнює свої “Листи” новою серією, яку публікує в часописі “Буковина”. Він пояснює свою точку зору на розвиток української літератури за допомогою дивної концепції, згідно з якою існує одна література для інтелігенції, спільна для росіян і українців, і друга література, народна, українською

мовою. Відповідаючи Грінченкові, який назвав його “москво-філом”, Драгоманов ще раз уточнює свій погляд на національне питання. Він відкидає будь-яке “-фільство” і оголошує себе просто українцем з універсальними тенденціями, додаючи: “політична прихильність наша до Москви зводиться лишень на те, що ми, не бачачи ніяких серйозних підстав для українського державного сепаратизму в Росії, шукаємо виходу для українського автономізму в лібералізмі, спільнім з освіченими Великорусами, як також і членами других народів Росії” (стор. 82).

Кінець кінцем, погляди обох полемістів зближуються. Грінченко не так суворо судить програму радикалів, роблячи поступки у тому, що стосується негайного здійснення незалежності України, а Драгоманов пропонує згоду між націоналістами й гуманістами.

Національне питання, що перебуває в центрі полеміки між двома українськими протагоністами, покликало до життя вперше сформульовану більш-менш точно ідею української національної незалежності. Для Грінченка тут ідеться, перш за все, про культурну незалежність і цілковите визволення від будь-якого російського впливу. На відміну від цього, концепція Драгоманова, сконцентрована на політиці, висуває ідею територіальної автономії, підкреслюючи інтернаціональний, космополітичний аспект політичної та культурної діяльності, та віддає перевагу російсько-українському співробітництву.

Полеміка між Грінченком і Драгомановим викликала реакцію літературних критиків і політичних діячів.

З нагоди 30-річчя діяльності Драгоманова І.Франко у 1894 р. згадав проблеми, поставлені обміном думки про літературу, призначену лише для нижчих верств народу, а також питання про те, чи є українці окремим народом, чи вони становлять частину росіян або поляків²⁸. У цьому контексті Франко дає зрозуміти, що він не поділяє поглядів свого вчителя на ці суттєві питання. Дванадцятьма роками пізніше Франко відверто критикував концепції Драгоманова. Він викривав “дивну теорію” про право на мову і про призначення української літератури; він уже не схвалював твердження, за яким національність є лише формою, яку треба наповнити універсальним змістом, і давав загальну

оцінку діяльності Драгоманова: “Як політик він до кінця життя лишиється тим, чим був при виїзді з Росії – *gente Ukrainus, natione Russus*; Росія як політична цілість була дорога йому головню задля тих задатків духовної культури, які бачив у ній. України без близького зв'язку з Росією він не міг уявити собі, хоч годі заперечити, що його погляди на границі обласної і національної автономії підлягали з часом змінам на користь національного принципу”²⁹.

О.Маковей, один із редакторів “Літературно-наукового вістника”, у своєму огляді 1898 р. стану української літератури згадав діалог 1892-1894 рр. Драгоманова й Грінченка, вважаючи цей обмін поглядами як приклад дискусії двох противників, які дбали про “підвищення якісного рівня української літератури”³⁰.

С.Єфремов, історик української літератури, вважаючи Б.Грінченка найвизначнішим представником української літератури 1880-х рр., високо цінував нариси цього публіциста й політичного діяча, який мріяв про суспільство без експлуатації, а також його прагнення зацікавити українських трудящих національним питанням. Єфремов із захопленням констатує, що полеміка двох противників привела їх до згоди щодо пунктів: “це тому, що, як і Драгоманов, до загальнолюдського ідеала правди, щастя і волі йшов [Грінченко] національним шляхом...”³¹

Аналізуючи творчість Б.Грінченка і коментуючи його суперечку з Драгомановим, Володимир Дорошенко відкриває в першого відсутність політичного та соціального плану, а також цілеспрямованих зусиль поліпшити стан освіти та літератури. Дорошенко закидає Грінченкові та його прибічникам, які сформулювали програму “*Profession de foi* молодих українців”, брак політичної освіти та дрібнобуржуазність, що відкидає революційні методи й соціалізм³². Симпатії Дорошенка є скорше на боці ідей Драгоманова.

П.Тучапський, український соціалістичний публіцист, роз'яснює практичний соціалізм Драгоманова, який відкидав марксизм і ідеї якого у плані соціальному та економічному мало відрізнялися від ідей Грінченка³³.

Радянська літературна історіографія спочатку вважала творчість Б.Грінченка шкідливою (В.Коряк³⁴), а самого автора

“націоналістичним писакою” (Л.Смілянський³⁵) або захисником капіталістичного ладу³⁶. У 1961р. О.Білецький, визначний історик української літератури, прагнув реабілітувати Грінченка, спираючись на провідні думки Драгоманова в його “Листах”³⁷, але офіційна критика вважала позицію Драгоманова прогресивною, а позицію Грінченка консервативною й позначеною національною обмеженістю³⁸.

Нещодавно дослідження, цілком присвячене цій славнозвісній полеміці, опублікував професор Ужгородського університету П.Пономарьов. Він аналізує умови розвитку української літератури; національне питання й російсько-українські взаємини він згадує лише в загальному плані. Автор доходить висновку, що Драгоманов, обстоюючи прогресивні позиції, вийшов з полеміки переможцем. Однак він відзначає також наближення Грінченка до точки зору свого опонента³⁹.

М.Бернштейн, сучасний спеціаліст з української літератури ХІХст., дає стислий і близький до об’єктивного аналіз полеміки, що розгорнулася в “Листах”. Він знаходить як у Драгоманова, так і в Грінченка справедливі судження, але демонструє також твердження, нав’язані їхніми протилежними ідеологічними позиціями⁴⁰.

Для колишнього публіциста-дисидента, а нині активного політичного діяча незалежної України В.Чорновола “Листи з України Наддніпрянської” є найважливішим “програмним документом національної думки 1890-х рр.”⁴¹

Публіцисти й історики часто цитують “Листи” Драгоманова і Грінченка, ці “Листи” допомогли кристалізації політичної думки на Україні на світанку творення українських політичних формацій, а згодом і української держави. Наприкінці ХІХ й на початку ХХст. панувала концепція Драгоманова, його ідеї надихали провідних діячів національної революції 1917-1920 рр. Після поразки української держави, під впливом націоналізму нових поколінь – на Західній Україні під польським, румунським та чехословацьким пануванням і в еміграції – надихаючою стає концепція Грінченка.

Аркадій Жуковський

¹ Borschak E. Le Mouvement national ukrainien au XIXe siècle. – Paris, 1930; Luciani G. Le Livre de la Genèse du peuple ukrainien. – Paris: Institut d'Etudes Slaves, 1956.

² Мицюк О. Українські хлопомани. – Чернівці, 1933.

³ Житецький І. Київська Громада за 60-х років // Україна. – К., 1928. – Т. 1.

⁴ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. – К., 1930 (2-е вид. – Мюнхен, 1970).

⁵ Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху: Михайло Драгоманов і Женевський соціалістичний гурток. – Відень, 1922.

⁶ Липа І. Тарасівці // Письмо з просвіти. – Львів, 1922. – 11/12; Жук А. Братерство Тарасівців // Український вісник. – Берлін, 1943. – 15.

⁷ Липа І. Profession de foi молодих українців // Правда. – Львів, 1893. – XLVI-XLVII.

⁸ Kruba E. Mychajlo Kocjubyns'kyj (1864-1913) et la prose ukrainienne de son temps. – Université de Lille, 1982. – III.

⁹ Цю брошуру анонімного автора надруковано в Женеві 1895 р. М.Грінченкова та А.Верзилів розкривають у статті „Чернігівська українська громада” авторство Б.Грінченка й те, що її було опубліковано чотирма мовами: українською, російською, французькою і німецькою (Грінченкова М., Верзилів А. Чернігівська українська громада // Чернігів і Північне Лівобережжя. – Харків: ДВУ, 1928. – С.481).

¹⁰ Антонович В. (Подорожній). Лист подорожнього // Правда. – 1889.

¹¹ Драгоманов М. В справі відносин українців до російської літератури // Зоря. – Львів, 1889. – 8-11.

¹² Пышин А. Особая история русской литературы // Вестник Европы. – 1890. – Вересень.

¹³ Огоновський О. Історія літератури руської. – Львів, 1887-1889. – I-II.

¹⁴ Нечуй-Левицький І. (Баштовий І.). Українство на літературних позах з Московщиною // Діло. – Львів, 1891. – С. 65-95. (Див. також окреме вид. – Львів, 1891).

¹⁵ Буковина. – Чернівці, 1892. – 26, 28, 29, 31, 41-43, 51; 1893. – 5, 6, 11-13, 29-32, 36-38.

¹⁶ Грінченко Б. (Вартовий П.). Листи з України Наддніпрянської. – К., 1917.

¹⁷ Археографічна комісія АН України погодилася перевидати працю Б.Грінченка.

¹⁸ Українські письменники: Біо-бібліографічний словник. – Київ, 1963. – Т.2. – С.259.

¹⁹ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Народ. – Коломия – Львів, 1893. – XV, XVI, XVIII – XXII; 1894. – 1, 2.

²⁰ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. – 2-е вид. – Відень, 1915.

²¹ Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. – К., 1970. – Т. 1-2.

²² Костомаров Н. Две русские народности // Основа. – СПб., 1861. – Т.III. – С.33-80.

²³ Куліш П. История воссоединения Руси: В 3-х т. – СПб., 1874-1877. – Т. 1-3; Куліш П. Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 р. – Львів, 1882.

²⁴ Вестник Европы. – 1881. – Т. 1. – С.405-406.

²⁵ М.Драгоманов не знав, хто ховався під псевдонімом П.Вартовий. Він пише: „Я повинен сказати П.Вартовому, що ніколи його не бачив [...]” (с.28). Драгоманов питав про Вартового М.Павлика. І лише 5 вересня 1893 р. він повідомив Драгоманову: „Його ім'я – Грінченко” (Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. – Чернівці, 1911. – Т. 7. – С. 294). А ще пізніше, в листі від 14 (28) лютого 1894 р. з Софії до І.Франка Драгоманов питав: „Що Ви знаєте про Катренка-Вартового? Яка його професія і образования?” (М.Драгоманов. Листи до І.Франка і інших, 1887-1895. – Львів, 1908. – С.257).

²⁶ Borschak E. La Légende historique de l'Ukraine: Istorija Rusov. – Paris: Institut d'Etudes Slaves, 1949.

²⁷ Luciani G. La Société des Slaves Unis (1823-1825). – Université de Bordeaux, 1963.

²⁸ Франко І. Ювілей 30-літньої праці Михайла Петровича Драгоманова // Народ. – 1895. – 1-2. – С.7-10.

²⁹ Франко І. Суспільно-політичні погляди М.Драгоманова // Літературно-науковий вістник. – 1903. – Серпень.

³⁰ Маковей О. З життя і письменства // Літературно-науковий вістник. – 1898. – VI. – С.184-186.

³¹ Єфремов С. Історія українського письменства. – 4-е вид. – Київ-Ляйпціг, 1919. – Т.ІІ. – С.197-206.

³² Дорошенко В. Борис Грінченко // Літературно-науковий вістник. – LI. – 1910. – С.448-470; Житє і Слово. – Львів-Київ, 1918. – С.115-148.

³³ Тучапський П. Роля Драгоманова в суспільному рухові Росії й України // Україна. – К., 1926. – 2-3. – С.104.

³⁴ Коряк В. Нарис історії української літератури. – [Харків]: ДВУ, 1929.

³⁵ Смілянський Л. Борис Грінченко: Критико-бібліографічний нарис. – Харків: ДВУ, 1930.

³⁶ Історія української літератури: Дожовтнева література. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – Т.І. – С.363.

³⁷ Білецький О. Борис Грінченко // Письменник і епоха. – К., 1963. – С.218-228; Незакінчена стаття О.І.Білецького «Борис Грінченко» // Радянське літературознавство. – 1963. – 1. – С.116-122.

³⁸ Заславський Д., Романченко І. Михайло Драгоманов. – К., 1964.

³⁹ Пономарьов П.П. Полеміка М.Драгоманова з Б.Грінченком // Українське літературознавство. – Львів, 1966. – II. – С.73-78.

⁴⁰ Історія української літератури: У 8-ми т. – К., 1969. – Т.4, 1. – С.175-179.

⁴¹ Чорновіл В. Слово про Кобзаря (Тарас Шевченко в оцінці Грінченка) // Широке море України. – Париж-Балтимор, 1972. – С.103-122.

Лінгвістичні засади опрацювання текстів

“Листи з України Наддніпрянської” Б.Грінченка та “Листи на Наддніпрянську Україну” М.Драгоманова – зразки українського публіцистичного мовлення кінця XIX ст. У цьому виданні максимально збережено лексику і синтаксис творів, авторські і часові особливості мови тощо. Виправлення зроблено лише в їх орфографії і пунктуації, меншою мірою – у фонетиці та морфології. Зокрема:

1. За сучасними орфографічними нормами пишуться слова разом, окремо або через дефіс: *дедалі, начебто, як-от* замість *де далі, наче б то, як от*.

2. За сучасними правилами вживається велика літера.

3. Усунено окремі відхилення від сучасних норм у вживанні знаків пунктуації.

4. За сучасними нормами вживаються голосні и та і в основах слів: *економічні, радикалізму* зам. *економичні, радикализму*.

5. Фрикативний приголосний г змінюється на проривний ґ у випадках, передбачених “Українським правописом” (3-тє вид. – К., 1990): *Гете, Гюґо* зам. *Гете, Гюґо*. У решті випадків зберігається фрикативний г оригіналів: *інтелігенція, ренегатство*.

6. Сполучення ія всередині слів змінюється на іа: *соціальні* зам. *соціяльні*.

7. За сучасними нормами подається чергування о та е у відкритому складі з і в закритому: *звід, мудрістю, працівник, речей* зам. *звод, мудростю, працюовник, річей*. Порте збережено окремі відхилення, характерні для живого народного мовлення і тогочасної української літературної мови, зокрема в прийменнику і префіксі *од*.

8. За сучасними правилами передано випадки асиміляції та подвоєння приголосних: *безкорисне, замість, заснування* зам. *безкористне, замісьць, заоснованя*.

9. Прикметникові суфікси *-ов-* та *-ев-* ужито за сучасними нормами: *грошові, життєвий, крайовий* зам. *грошеві, життьовий, краєвий*.

10. Усунено випадки порушення при творенні форм вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників та прислівників: *менше, найгидкіші, наймолодші, новіший, ясніше* зам. *менче, найгидчіші, наймолодчі, яснійше, новіщий*.

11. Суфікс *-ова-* у дієслівних і деяких віддієслівних формах слів замінено на *-ува-*: *бунтуватися, надрукувати, існування* зам. *бунтоватися, надруковати, істнованя*.

12. За сучасними вимогами подаються відмінкові форми іменників:

а) родового однини чоловічого роду 2-ої відміни: *роману* зам. *романа*;

б) родового однини жіночого роду 3-ої відміни: *солідарності, спільності* зам. *солідарности, спільности*;

в) місцевого однини середнього роду 2-ої відміни: *в незнанні* зам. *в незнанню*;

г) називного множини типу: *галичани, люди* зам. *галичане, люде*;

д) родового множини жіночого та середнього роду: *меншостей, фаз, видань, почуттів* зам. *меншостів, фазів, виданнів, почуть*.

13. Усунено плутання основ на твердий і м'який приголосний при відмінюванні прикметників: *давній, народний* зам. *давний, народній*.

14. За сучасними нормами подано деякі відмінкові форми займенників: *самі, з нього, з ним, тієї* зам. *сами, з його, з їм, тії*.

15. Ужито сучасні форми дієслів *бачать, є, знає* зам. *бачуть, єсть, зна* тощо.

16. Замінено сучасними деякі синтаксичні форми дієслівного керування: *усіма покинутий, знаходити смак, докоряти мені, вдовольняє потреби* зам. *від усіх покинутий, знаходити смаку, докоряти мене, вдовольняє потребам*.

Борис ГРІНЧЕНКО

ЛИСТИ З УКРАЇНИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ

I

Сумно, сумно стане тому, хто подивиться тепер по нашій Україні! Вся країна розбилася на два виразні табори — *панів* та *мужиків*, *інтелігенцію* та *народ*. Першими іменами звуть ці табори мужики, а другими — пани.

Розрізнило їх багато речей: і соціальні обставини, і економічні, і просвітні. І правами, і заможністю, і просвітою (хоча здебільшого тільки позверховною) відрізнився пан од мужика. Та додається ще одна річ, і ся річ розрізняє їх украй: пан зрікся своєї національності.

Еге, пан забув, або не хоче пам'ятати, що він — українець. Він одкидає від себе все українське, часом силкується навіть виявляти себе більшим москалем, ніж самі москалі, а мову свою зневажає як жаргон. Пани її не хочуть знати, а коли й знають дещо, то випадком, без власного бажання.

Мужик... Мужик, заклопотаний щоденною борнею за шматок хліба, не думає про національні питання. Історії своєї він не знає та й не може знати: наші патріоти її досі не спромоглися написати, а переказів самих не стає, та й ті вже забуваються, а подекуди так і зовсім забулися. Тим наш мужик не знає навіть свого національного імені. Він тільки знає, що він не москаль, не турок, не німець, але хто саме він — Бог його знає.

Ми — мужики, ми хахли! — каже так, мовби існувала така нація з мужиків, з хахлів. Правда — ні, не нація! Мужик навіть не знає, що є нації, що можуть існувати нації. Все, до чого він дорозумувався, се *віра*. *Жидівська віра*, *турецька віра* — се трохи підходить під назвища *жидівський народ*, *турецький народ*. Але ж не зовсім і підходить, бо часом можна почути від нашого мужика і такі речі: *«та вони ж французи — німецька віра»*. Таким побитом, плутаниця страшна, плутаниця до того, що спершу навіть здається мужикові чудним, як скажеш йому, що всі французи розмовляють тільки по-французькому. Звісно, бувають і гарні винятки, але тільки — винятки.

Так ось, мужик думає так, що в нашому краї живуть *мужики* та *пани*. Мужики роблять мужицьку роботу, одягаються і говорять по-мужицькому. Пани роблять панську роботу, одягаються і говорять по-панському. Мужик пана не любить, глузує з нього, але ж і *заздрить* йому. Він бачить, що пан має більші права і більший достаток і — як здається мужикові — мало що робить, бо розумова робота у мужика не робота. Зрозуміло, що й мужикові хотілося б такого життя. І мужик думає собі так, що задля того, щоб такого життя зазнати, треба так робити, як пани. Ось він скидає свою одежу і бере начебто панську; кидає свою мову і балакає начебто по-панському...

Що з цього виходить? Те, що мужик переймає у пана (звісно, скільки може й розуміє) *позверховність* і, звісно, вкупі з нею і такі гарні речі, як розпуста і т. ін. А проте, власне, і не в панів він се переймає: до пана все ж через лад високо задля нього. Тим переймання йде від лакеїв та від куховарок.

З'являється цілий шар суспільний: перевертні.

Що ж робить інтелігенція в сей час? Три речі: або нічого не робить, а тільки «заживає життя», або змосковлює народ, або, в ліпшому випадкові, згорне руки й каже зігхаючи: нічого не вдієм — так уже нам судилося: москалями статися.

Про перших я, звісно, не говоритиму. Про других же скаджу кілька слів. Москалізаторами у нас бувають і найгідкіші обскуранти, і найрадикальніші радикали... Перші обмосковлюють нас во ім'я «сдінава неділімава русскава народа» (і в ім'я власної кишені, бо мають за се добру плату), а другі в ім'я сього найрадикальнішого радикалізму, що не може погодитися з такою застарілою річчю, як національність. Правда, вони силкуються розповсюджувати свої ідеї не волапоком, а все ж таки національною мовою — московською, та вони сього не помічають. Не помічають вони й того, що, нищачи українсько-руську національність, вони саме тим нищать один з найдужчих опозиційних елементів і таким побитом додають сили своїм же ворогам — обскурантам.

Треті, ті, що зігхають, зовсім уже нічого не варті. Правда, якби вітер віяв не з півночі, а з півдня, то вони б, може, й інше почали балакати. Але ж проти вітру вони стояти не можуть. Се ті, про яких казано, що вони ні холодні, ні теплі...

Є, правда, ще четверта купочка інтелігентна на Вкраїні Наддніпрянській. Се — українські націонали, українські патріоти _ не ті, що вміють тільки зігхати, а ті, що вміють і рук до діла прикладати.

Се маленька, дуже маленька купочка. Се майже одиниці, і тільки останніми часами сих одиниць усе більшає та більшає. Але ж вони, ті одиниці, своїми лицарськими змаганнями підняли вгору наш досі затоптаний національний стяг; се від них Україна-Русь мусить сподіватися добра...

Але темний у них шлях, і мало єднання проміж ними самими. Мало спільності, мало солідарності. Індивідуалістична влада перемагає. І се страшенно шкодить ділові.

Таке сумне становище нашої суспільності доводить до того, що в нас щодня робляться такі речі, що у всякого іншого народу вони кожного обурили б, а в нас уважаються за звичайні. Ось, напр., з ч. 122-го сьогорічного «Одесского вестника» дізнаємось ми, що в українському університетському місті має відбутися тридцятирічний ювілей просвітньої діяльності жінки харківського банкіра Христини Алчевської. Автор статті про се доводить, що ся діяльність зовсім не тридцятирічна, а двадцятирічна; що ся діяльність була непродуктивна, що зовсім не заробила того ювілею; що, нарешті, сей ювілей є єдино тільки «самовосхваление и самопропагандирование» самої ж таки Христини Алчевської.

Так каже д.Несміянов, автор тієї статті. Отже, йому нітрохи не здається дивною та річ, що мусила б найбільше кожного здивувати. А річ ось яка:

Тридцять років назад подружжя Олексія та Христину Алчевських можна було побачити як щирих та палких членів української громади в Харкові. З того часу багато змінилося, і зовсім в іншому становищі бачимо ми тепер Христину Алчевську. Тридцять років уже минуло, як зреклася вона свого рідного краю і працює досить щиро, щоб змоскалити наш народ. Вона заводить московські школи на Вкраїні, читає та розповсюджує московські книжки поміж українським народом і доводить у своїх писаннях, що сей народ чудово розуміє всю московську літературу по-московському. Не згодимося з д. Несміяновим, скажемо так, що Христина Алчевська мала щирій замір послужити просвіті. Але що ж вийшло з того? Вона тридцять років деморалізувала народ і, думаючи, що служить просвіті, послужила темній темряві, послужила ідеї пожирання меншого більшим. Та й не самий народ вона деморалізувала: погані

приклади деморалізують й інтелігенцію, а Христина Алчевська давала поганий приклад, бо її вчинок був — ренегатство, зрада.

І ось тепер святкується дивний, нечуваний ніде в світі ювілей: *святкується тридцять років ренегатства!*

І се не здається нікому дивним — се у нас щоденщина. А тим часом треба б уже зрозуміти всю вагу таких фактів. Треба б уже зрозуміти, що зрада завжди буде зрадою, хоч якою там нехай себе закриває гарною начебто метою. Треба зрозуміти, що *кинути роботу для рідного краю і піти на роботу до його гнобителів — не є тільки звичайна відміна в пересвідченнях, а є справжня цілковита зрада*. А оцього саме у нас досі й не зрозуміли. І такі люди, як Христина Алчевська, своїм прикладом збивають з пантелику й інших, деморалізують, як я вже сказав, нашу інтелігенцію.

Прийде колись час, що процвіте життя українське пишним цвітом. Отоді озирнемося ми назад, щоб побачити, який шлях пройшли. Тоді згадаємо ми наших діячів, розберемо, хто робив добро, а хто зло. Виразно тоді поділимо їх на дві частини: на тих, що віддали своє життя за рідний край, і тих, що продали свій рідний край.

Але ж се ще буде. А поки що — кажу — все це навіть не дивує, а де вже там, щоб обурювало! А мусить дивувати, мусить обурювати! Мусимо сказати голосно нашій молоді: дивіться, як не треба робити! Дивіться і згадайте поетове слово про тих перевертнів, що пособляють і останню полатану сорочку здирати з матері-України! Стережіться такого, стережіться зради, бо немає і не буде більшого гріха над зраду! Немає і не буде більшого грішника, як той, хто продав свій рідний край! Він живе так-сяк, поки сумління не прокинулося, а як прокинеться... Що йому тоді зостається? Нічого, oprіч страшної, пекельної свідомості, що він пішов Юдиним шляхом.

Але ж найгірше мусимо ми ще сказати. Що в Харкові знайшлося стільки перевертнів, що забажали славити ренегатство, — в сьому нема нічого дивного, — ми вже до сього звикли. Але оце ще нечувана річ: ми чули (і, здається, сьому правда), що в тому комітеті, що завідував усім святкуванням, був членом один з тих, хто звав себе досі українським патріотом і працював (хоча і по-московському) в літературі начебто задля української ідеї. Якщо сьому правда, то, мабуть, сей добродій думає, що пані Алчевська і український патріотизм живуть не на одній улиці, — тим можна піти славити першу, не заходячи до другого. Ми однак хотіли б не вірити сій звістці, ми хотіли б, щоб як-небудь виявилось, що юна цілком неправдива... Бо як ні, то що ж се визначає?...

II

Такі факти, про які я казав у першому своєму листі, тільки й можливі там, де справжня національна інтелігенція така мала і така безсила, лінива та несолідарна поміж себе, як у нас.

Мала ж наша національна інтелігенція до того, що коли її рівняли до всієї частини українсько-руського народу, яка живе на Україні Наддніпрянській (нехай і не двадцять, а менш мільйонів), то здаватиметься вона просто нарізними одиницями, оазами серед пустині. Правда, останніми часами інтелігенція збільшилася: там, де були одиниці, стають уже купки, але все ж і сього надзвичайно мало.

Та не таке б ще горе було, якби ся інтелігенція була іншою. Ми саме кажемо про її недбале ліниство та про недбалість до гуртової роботи. Серед цієї інтелігенції, як дужі дуби високі серед молодого тонкого молодняку, визначаються то там, то інде лицарські постаті невтомних та щирих борців за рідний край. Сі працюють, б'ються з усієї сили, і тільки їх великодушним учинкам мусимо дякувати за все те, що вже маємо. Загал же більше любить балакати, ніж робити. Залюбки балакають про те, що, мов, «бідна, бідна заплакана мати! Нема кому їй і добро вчинити, нема кому пособити!» Але зараз же до сього додають: «Та й як його пособити при таких обставинах? Адже...» І почне тут перелічувати, які то тяжкі обставини. Обставини тяжкі, се правда, але вони стають ще тяжчими з того, що всі ці добродії сими балаканнями тільки й виявляють свій патріотизм. Не тільки якої повсякчасної систематичної упертої праці, але навіть і невеликої грошової жертви (а се, звісно, річ легша, ніж щоденна праця без надії не тільки на заробіток, але й на славу) від них мало можна сподіватися. Ся ледачість доходить навіть аж до кумедного. Ми, наприклад, знаємо з досить певного джерела, що комітет той, що мусив видати Квігчині твори, кілька років тяг се діло та проминав, не друкуючи книг, цензурні терміни, і все це тільки тим, що не було — коректора! Не менш характеристичний і той факт, що до останнього часу за того зовсім було невідомо, *кого* ми втратили в Руданському: і тільки тоді вже, як твори його потрапили до України Наддніпрянської, в Галичину, тільки тоді вони побачили світ, тільки тоді почала виявлятися перед нами симпатична постать сього поета-патріота. Правда, де що з його творів (напр., його історичні поеми), мабуть, не могли б побачити світ на Україні Наддніпрянській, але мало не всі «співомовки», ліричні вірші та переклад «Слова про війну Ігореву» могли б цілком виявитися друком і в нас. Так самісінько занехаяли ми й інших своїх літературних діячів, і до того, що деяких з них знаєш тепер тільки з того, що про них писано в д. Огоновського або навіть і в д. Петрова.

Затягти до якої роботи, хоч би й тільки кабінетної, нашого «українського патріота» досить таки важенько. Правда, якщо він літерат, то він списує чимало паперу по-московському, але по-своєму... Тут, звичайно, безліч перешкод, і одна з них та, що за українські писання ніякий кат не платитиме; друга та, що українське писання треба писати по-українському, а мови своєї патріот наш не сказати, щоб не знав, але так знає, що написати не може; а третя та, що, мовляв, що ж його зробиш, — однак цензура заборонить, так нащо ж і писати!

Ми проминаємо першу причину — грошові рахунки — бо що ж уже тут скажеш про це — самий *ох*, та й годі! Зате побалакаємо про другу. Еге, се правда, що наш патріот мови своєї не знає. Вчився він по-московському, а з українською мовою «знайомився» тільки з деяких книжок, переважно белетристичних. Часом, може, трошки й постудював який етнографічний збірник. Тепер він мову знає так, що сяк-так, з багатьма москалізмами, зможе написати яке оповіданнячко, але щодо наукової речі, то се вже ні! Ми знаємо, напр., такий характеристичний факт. Лагодився (кілька років назад) один український альманах до цензури. Лагодили його люди такі, що вже не першина їм літературна робота, а один з них дак навіть слави зажив деякими своїми науковими роботами (правда, писаними по-московському). Так вони й хотіли до української белетристики додати кілька наукових статей по-московському, а проміж ними етнографічні матеріали з коментарями, дуже легенькою мовою писаними. — Гарно було б, — промовлено до них, — якби хоч коментарі до сих етнографічних матеріалів були по-українському. Чому ви сього не зробили? Хіба боїтесь, що так цензура не дозволить?

— Ні, — каже патріот, — цензура б, може, й дозволила, та в нас, бачите, ніхто настільки мову не знає, щоб змогти висловити все те по-українському.

Я наводжу сі слова по-українському, але сказано їх було по-московському, бо сей патріот, як і більшість наших патріотів, балакає, звісно, по-московському. Дітей теж учать по-московському. Спитайте, нащо так робить, то відмовить:

— Та, знаєте, ніяково якось... Підростуть, то самі навчатися.

А діти підростуть та й зовсім одкинуться від рідного краю через своє московське виховання. А коли й не відкинуться, то все ж мови не знатимуть. Вони завикли змалку балакати тільки по-московському, вчилися по-московському, живучи в місті, чують крут себе саму московську мову, — все ж це вкупі робить їм московську мову ріднішою за українську. І якщо людина почне потім навіть учити рідну свою мову, то завжди — і в розмові, і в писаннях — вона хоч і вживатиме українські слова, але становитиме їх по-московському, конструкція фрази буде московська, через те, що дух мови української тій людині чужий, через те, що людина та хоч і балакає, хоч і пише по-українському, але думає по-московському. Винятків у нас дуже небагато. Ось через віщо мова у наших сьогочасних письменників часто й густо українська тільки зверху. Старі наші письменники писали краще від нас. Правда, вони вживали чимало москалізмів у лексиці (їм не ставало слів), зате конструкція фрази, синтаксис був у них кращий. Се й зрозуміло. Здебільшого ті письменники були або попи, або пани — себто люди, що жили досі серед народу і, самі не помічаючи того, так звикли до української ходи в мові, що вже не могли цього позбутися часом і в своїх московських писаннях. Тепер же трохи інакше. Наша українська інтелігенція живе здебільшого по містах, село бачить інколи та не надовго, чує крут себе саму московську мову — се все робить такий вплив, що людина й сама не помічає, як форми чужі, московські стають її мов своїми, вона починає вважати їх за свої і вживати в рідній мові. Через се мова, звісно, не кращає.

Торік у «Правді» зауважено галицьким письменникам про те, що вони через лад підхилилися (в мові) під чужий вплив. *Непогано було б зауважити, се також, і нашим письменникам.* Д. Чайченко, правда, дещо про се каже, але мало. Тим часом ся річ вимагала б ширшого розгляду. Безперечна річ, що галицькі помилки в мові шкодять нашій мові навіть і на Україні Наддніпрянській, бо є вже люди й тут, що переймають їх у Галичині та й собі вживають. Але безперечна також і та річ, що *і ті помилки в мові, які роблять письменники з України Наддніпрянської, мають вплив і на письменників з України Наддністрянської, особливо в Галичині.* Хоча не можемо не сказати, що з боку мови російські українці взагалі все ж стоять далеко вище за галицьких. Буковинські українці пишуть мовою взагалі чистішою, ближчою до спільного українсько-руського кореня, ніж галицькі. Деякі, напр., писання Данила Млаки (*прозаїчні*) мовою мало чим відрізняються від писань російських українців. Зате вірші і в галичан, і в буковинців — ніде правди сховати — не можна читати у нас, і се не через ті чи інші невживані в нас слова чи форми, а власне через наголоси: вони часом дуже відмітні від наших. На се треба неодмінно звернути увагу та якось полагодити справу.

Таке сумне становище нашої мови в нас. Та се ще нічого було б, якби хоч усі українсько-руські діячі у нас писали, хоч і не зовсім гарною, але все ж українсько-руською мовою. А то деякі з них лінуються просто навчитися своєї мови настільки, щоб могли нею писати. От, наприклад, уся наука в нас, навіть рідна історія — по-московському. В старовину могли казати, що до таких речей ще наша мова не виробилась. Тепер уже цього казати не можна. Зате кажуть тепер, що цензура нічого наукового по-українському не пускає. Сьому правда, але правда також і те, що був час, коли цензура таки пускала наукові українські твори: от пустила ж вона історичні книжки Левицького, Драгоманова, географічні книжки Гамаліні та інші. Коли так, то пустила б і інші. А чого не пустила б, те знайшло б собі місце в Галичині чи на Буковині.

Правда, досі діло стояло так, що не все могло побачити світ і в Галичині. Зносини з нею були невеликі, часом не відала людина, куди і як вдатися. Ну, та се не велике горе, а важливіша перешкода була та, що не було засновано *свого власного* видавництва в Галичині (чи на Буковині), вдавалися ж здебільшого до галицьких редакторів. Ті ж часто відкидали навіть і путящі праці, і праці ті гинули. З багатьох прикладів наведу один. Д. Я.ІІІ. послав у Галичину чималу роботу: «Дещо про Україну наших часів та її поведатарів», але роботу сю не надруковано. Частина її («Освіта на Україні») надруковано вже в кінці 1885р. в «Зорі» з приміткою, що всієї роботи не можна надрукувати, бо поки вся робота лежала надрукована, «цифри і факти, на котрих построєні були виводи автора, вже застаріли і змінилися», тим просять автора переробити знову свою «многоважну працю». Зрозуміла річ, що автор її не переробив — раз, мабуть, через те, що се робота зовсім не легенька, а вдруге тим, що, мабуть, не був певний, щоб і перероблену роботу не спіткала така доля, як і неперероблену. Таким побитом, робота загинула. Таких прикладів можна було б набрати чимало, і особливо стара «Зоря» виявляла себе тим, що друкувала часом зовсім нікчемні речі, відкидаючи інше, і се тяглося більш-менш аж доти, доки д. Василь Лукич узяв її до своїх рук і зробив путяще видання замість археологічних паперів.

Таким побитом, нашим письменникам (себто письменникам з України Наддніпрянської) неодмінно треба було (*та й тепер треба*) заснувати в Австрії своє *самостійне видавництво*. Тільки до сього ми ще не дорозумувалися...

Так чи інак там, але все ж можна сказати одне: мусять українські письменники писати по-українському, а не по якому іншому. Тим ми цілком згоджуємося з золотими словами, що промовив у 2-му числі «Зорі» сьогорічної д. Іван Степовик, пишучи посмертну згадку про Потебню: «Гірко нам кидати грудку такої землі на свіжу могилу, та ще й земляка, та правда й ідея повинні завжди бути над усе. *Годі сподіватися Україні користі від московських, німецьких* (і всяких інших чужомовних — додамо) *творів про Україну*. Хіба вже не задосить посіяно нашими батьками на московській ниві?»

Се великоправдиві слова, і треба звернути на них увагу нашим землякам, треба, щоб не заробити потім гіркого, важкого докору від рідного краю. А сей докір може бути, бо, пишучи по-московському, ми побільшуємо московську літературу — отже, побільшуємо силу тим людям, які намагаються відняти в нас нашу національність; бо, пишучи по-московському, ми спиняємо нашу літературу, не виробляючи нашої мови; бо, пишучи по-московському наукові речі, ми саме тим даємо змогу казати, що української науки нема і не може бути, а через те всякі спроби в сьому напрямку є річ непотрібна і заборони варта. Нам можуть казати: гляньте, он усі ваші вчені люди, ваші Костомарови, Потебні, писали і пишуть по-московському — значить, інакше й бути не може. Еге, ми певні, що не віднято б у нас тепер цензурними заборонами українську науку, якби наші вчені люди аж із самого початку почали писати не по-московському, а по-українському. Коли вони сього не зробили, то тим дали нашим антагоністам до рук зайвий шанс у борні, і одвічальність за се мусить лежати на них.

Звісно, не всі і не всюди люди однакові. Проміж ледачим, недбайливим загалом української інтелігенції трапляються винятки, гарні винятки. Але й їх діяльності, як взагалі всій нашій діяльності, шкодить одна велика страшенна вада: наша несолідарність, наше невміння задля інтересів громадських зректися інтересів вузьких, особистих. Куди не глянь, всюди бачиш, яку велику шкоду чинить ся річ. Ми до того не солідарні проміж себе, до того індивідуалістичні, що часом і найпростішого діла гуртом не можемо зробити. Скоро зійдемося до якого спільного діла, зараз уже й починає виявлятися неоднаковість у поглядах, а далі і у вчинках. Найдрібніші питання, про яке там *тєся* чи *цця* в глаголах, викликають часом спірки, цілі лебати, немовби се була річ першорядної ваги. Дедалі — антогонізм проміж членами одного якого-небудь, навіть і невеличкого, гуртка, що стоїть коло якої праці, виявляється все більш та більш і доходить нарешті до того, що гурток сей розпадається, і діло гине.

Ось через віщо у нас так мало зроблено досі. Ось через віщо гарні починання кінчаються здебільшого нічим, а часом так і злом. Ось через віщо царює в нас ренегатство. Еге, я насмілюсь сказати і на тому обстоюватиму, що якби у нас було більш солідарності, якби кожен не почував себе таким самотнім, якби він знаходив собі підмогу та підпору в якій громадській групі, то не доходив би він так скоро до безнадійності і не покидав би він через сю безнадійність рідного поля, щоб йти на чуже. Доктор Штокман у Ібсена каже, що найдужчий той, хто зостається сам, усіма покинутий. Доктор Штокман, неважаючи на ті прозаїчні обставини, серед яких ми знаходимо його в драмі, — се сам Ібсен, се геній, обурений на дурноголовія загал. І він каже правду, але ся правда годяща тільки геніям або у всякому разі надзвичайним людям. Звичайна ж людина так жити й робити не може, їй треба підпори, їй треба знати, що вона не сама, а спирається на таку чи іншу громадську організацію. Досить знати, що се є, щоб стояти міцно в борні (якщо взагалі можемо боротися), і досить знати, що сього нема, щоб, і силу маючи, зневірितись, дійти до безнадійності і... до зради свого діла.

І саме це у нас і робиться.

Але відкіля ж се? Чому ми не досягнемо хоч такої-сякої гармонії в поглядах та в учинках, хоч такої-сякої солідарності?

Насамперед, мабуть, тому, що українець взагалі натура індивідуалістична. А друге, ось чому. Власне, у нас нема української інтелігенції, а є тільки нарізні українські інтелігенти. Через віщо се, видко буде зараз, скоро ми придивимось до того, як у нас люди доходять до національного самопізнання.

Інтелігенція вся у нас змоскалена. Вчиться вона по-московському, читає по-московському, завсідги говорить сама і завсідги чує круг себе мову тільки московську; рідну ж мову в мужичих устах вважає за «сахлацкій жаргон». Історичних українських традицій ніяких — замість них або московський патріотизм, або нічого не вартий хисткий та мінливий лібералізм, або просто ніщо: їсть, п'є, спить, читає, ходить у театр людина, та й годі, та й більш нічого, ніяких принципів. Відкіля ж тут візьметься національне самопізнання? Як дійде до нього людина? Звичайно робить се Шевченко або яка інша українська книжка. Прочитає людина, і як ще не зіпсована, світла, щира, то спиниться. Вразить її краса, правда. Почне думати... Почує, може, *випадково*, яке прихильне слово про те, над чим спинилася... Прокидається і в самої прихильності. Якщо обставини не будуть ворожі *виразно* такому напрямку, то раз розбуджена думка йтиме й далі тим же шляхом; здебільшого ж обставини бувають ворожі, і думка потроху завмирає і, нарешті, зовсім умирає.

Але якщо не вмире, то росте. Людина зацікавлюється, починає читати українські книжки. Починає вчити мову. Граматик, словарів, що надавали б вони якусь єдність нашій літературній мові, у нас досі нема. Вчиться людина сама з книжок. Які перші книжки потрапляють їй до рук, ті зроблять, запевне, і найбільше враження, бо вони ляжуть підвалиною в тих студіях. Добре, як книжки писані мовою гарною, а якщо ні? От, напр., зараз таку людину, не свідому нашої літературної справи, вразять результати порівняння двох мов: московської (що вона її так-сяк хоч практично знає) і української. Зараз здається людині, що московська мова така вироблена, а українська — зовсім ні. Почне людина дошукуватися українських слів на всякі розуміння абстрактні тощо, а замість того, щоб вчитися мови з народних творів, з Шевченка, вдається до словарця, доданого до перекладу Андерсенових казок, або до «Словниці» д. Піскунова, бо там ті терміни знаходить, хоча й такі чудернацькі, як *патильотар* (палітурник), *секотерень* (зшиток), *оскалина* (гримаса) тощо. Зрозуміло, які основи мовні собі положить український націонал, так вчачися. Потім багато праці треба буде йому вжити, щоб ті науки позбутися. Але так чи інак — все ж людина та, вчачи мову, іде *своїм шляхом, відмітним, часом і дуже — від того шляху, яким іде інша людина в сьому ж ділі*. Що ж тут дивного, коли потім, як стрінуться ці дві людини, то виявляють часом надзвичайно неоднакові погляди на мову? І потім: як доходячи до всього своїм розумом, дак таке воно дороге здається те, до чого, так важко часом прашуючи, досяг. Що ж тут дивного, коли кожен український інтелігент обороняє потім яке *ться* або *ця* далеко більш, ніж воно того варте?

Так як з мовою, так робиться і з усім іншим. Візьмемо, напр., українсько-руську історію — річ дуже важливу задля нашого національного самопізнання. Як виробляє собі наш інтелігент-патріот історичні погляди? Певна річ, що при сьогочасних обставинах він не почує правдивого слова з історичних кафедр по наших університетах. Хоч і як би силкувався професор бути в своєму викладі українським націоналом (та й де такі професори, окрім одного-двох?), — але все, що він казатиме, неодмінно мусить виходити в світ тільки в одному мундирі, тільки в мундирі «сдінаво неделімаво народа» і слів «самостійна українська нація» він сказати не сміє. Звісно, і те, що кажеться, робить користь, але все ж його мало, дуже мало на те, щоб виробляти повну національну самосвідомість у слухачах. Зостається, коли так, ще приватне читання. В ньому знаходити мусить студент те, чого не знайшов в університеті, те, що там зосталося недовказане або й зовсім не сказане. Се ж тільки така людина може так робити, що потрапила до університету, а хіба ж усі туди потрапляють? Або коли й потрапляють, то хіба в кожному університеті стрінуть такого історика, якого їм треба, не кажучи вже про те, що нашим інтелігентам доводиться вчитися не тільки на Україні, але і в Петербурзі, в Москві, в Дерпті і т.д., де, звісно, не можна сподіватися викладів з української історії, та ще й в більш-менш українському національному дусі. Або коли й будуть такі виклади в українському університеті, то хіба кожен інтелігент наш їх слухає, а не іде на всякі інші факультети? Якби переглянути просвітні свідчення навіть у наших письменників, то побачити можна було б, що значна більшість їх або не була в університеті, або тих викладів не слухала. Таким побитом, можливість з університетської кафедри почути про основи нашої історії трапляється, можна сказати, тільки деяким щасливішим одиницям з нашої патріотичної інтелігенції. Великий же загаль так-таки й зостається без сього і може дізнаватися про нашу минулість тільки приватно, читаючи історичні твори. Зрозуміло, що тут уже велику вагу має добір сих творів. У нас нема путящої повної українсько-руської історії, хоч би й по-московському, що могла б керувати таким читачем, показувати йому добрий шлях. У нас навіть нема якого систематичного показника з історії українців. Тим читання йде навамання, читається безсистемно: що потрапить на очі і зацікавить, те й читається. Тим часом історична наша література дає приклади великих різниць у поглядах, великого відхилення в цілком протилежні боки. Стоять-бо, з одного боку, твори, де кожен козацький отаман та гетьман національний герой та мученик; а з другого, такі, як історичний памфлет (хоч і в кількох томах) під заголовком «История воссоединения Руси», що, наводячи на нові та цікаві думки, в той же самий час топче в багню нашу минулість, заляпує гряззю те, що в інших народів поважають як святощі, виявляючи

якийсь дикий запал розбити й спалити без огляду, чи заробило воно сього, чи не заробило, те, що досі шановано й поважано. Така велика різниця в поглядах не була б шкідлива, якби в нас на певному ґрунті стояло вироблене національне самопізнання; але в нас цього нема, і тим таке становище нашої історичної літератури шкодить нам. Звичайний інтелігент, не маючи ніякого керівника, ніякого покажчика, заплутується в сій плутанині з діаметрально протилежних поглядів і або зовсім зрікається надії виробити собі більш-менш певний погляд на нашу минулість (а через те й на сучасність), або кладе на сю річ безліч праці, поки дійде хоч до таких-сяких (далеко не завжди добрих) результатів. Зрозуміло знов тепер, як дуже мусять різнитися в кожного з нас наші історичні погляди, коли кожен з нас доходив до них самотнім шляхом. Зрозуміло також і те, як мусять різнитися і погляди на нашу сучасність; бо ж від того, як ми дивимось на минулість, в значній мірі залежить і те, як ми розуміємо сучасність і яку мету собі в ній ставимо. І що ж тепер дивного, коли у нас завжди така незгода, така несолідарність? Кожен з нас, розвиваючись як український націонал, ішов своїм шляхом і, опріч літератури, майже не мав іншої помочі від земляків. Кожен з нас через те й виробив свої особливі погляди й звички і дуже часто такі, що погодити їх, привести до гармонії з поглядами інших українських націоналів майже неможливо або дуже важко. Тож кожен з нас, і ставши до діла, буде тягти «не в один гуж», як давно вже сказав українсько-руський патріот. (На превеликий жаль. Його «Дума» і досі є правдивою копією з нашої діяльності!) Але цього не було б, якби були які осередки, що купчили б коло себе інтелігенцію, єднали її в поглядах, і в ділі, давали б їй більш-менш один напрямок. Таким побитом, виходить, що наша негромадськість, розрізненість взагалі робить те, що й в тих випадках, коли люди хочуть згуртуватися коло якого спільного діла, вони все ж не можуть скласти з себе більш-менш однотайної спілки, щоб робити в якому одному напрямку. Виходить дещо взором невідгідного кола: розрізненість у поглядах родить розрізненість у громадській діяльності, а розрізненість у громадському житті і через те необхідність до всього дорозумовуватися самотужки родить розрізненість у поглядах і т.д. без краю. Виходить, що мусимо шукати якихось глибших причин такому становищу речей. На нашу думку, минаючи взагалі нашу індивідуалістичну владу, що про неї вже казано, — таких причин найголовніших дві. Одна з них загальноросійська, а друга спеціально українська. Перша та, що наша українська інтелігенція є частиною всеросійської інтелігенції, а друга та, що наше національне самопізнання стоїть надзвичайно низько.

IV

Я натякнув у своєму третьому листі, що українські націонали в Росії є частиною всеросійської інтелігенції і як такі мають на собі значну частину всіх тих властивостей, якими визначається та інтелігенція. Щоб краще зрозуміти, які то властивості, чи шкода, чи користь од них нашому ділові, — глянемо хоч трошки на те, яка та російська інтелігенція.

Був час, коли в Росії все відживало, все почувалося з піднятим вгору духом. Се була «епоха великих реформ», як звуть той час москалі, се був кінець 50-их і особливо початок 60-их років. Розбужена живущим повієм з Західної Європи, думка в російського інтелігента віджила, почала працювати, почала вимагати інших обставин життєвих — одмін, реформ. І

вони сталися, хоч і не такі широкі, як сподівалися. Ставши ж, реформи сі, відміни не могли знов-таки не будити думку, не примушувати її зростати і вглиб, і вишир. І отоді їй побачили люди інші обрії, oprіч обріїв всеросійської касарні з блошницями та з тарганами по стінах та по стелі. Наймолодші, найжвавіші кинулись до праці, а за ними відживали й старі. Здавалося, що справді новий день зайнявся Росії, засвітило нове сонце, що не мало нічого спільного з тим «дозволенним цензурою» сонцем, яке досі існувало в смердючій касарні, існувало мов тільки на те, щоб доводити, що до *такого* сонця не варго й пориватися. Ні, се було нове сонце, се був новий світ!.. Та, на лихо, — ненадовго...

Минуло кілька часу, і вже реакція почала себе виявляти. Знов почулись голоси, що касарня — найкраща за всі степи-поля, лугилиси, моря-озера. Дедали ся реакція все дужчала, все міцнішала, і хоча іноді, на деякий, недовгий, час і мусила попускати віжки, але потім таки робила своє і в наш час запанувала вже знову.

Не можна обвинувачувати за сю реакцію самий уряд. Так само, як і в справі реформ, уряд (як то буває завжди і всюди) змушений був до того, що зробив, дужим могутнім рухом, пориванням нашого громадянства (суспільності), так само, і звернувши потім на шлях реакційний. Він тільки скорявся. сам того не помічаючи. не менш дужому натискові того ж таки громадянства. Таким побитом, не можна обвинувачувати уряд за реакцію; цілком стільки ж, як і він, винне в сьому і російське громадянство.

Але як же це сталося, що те громадянство, яке довело уряд до реформ, направило потім його на шлях реакційний? Трапилося це дуже просто: не стало моральної та розумової сили.

Довгий, важкий був гніт од смердючої касарні. Не міг він не псувати людей. І люди псувалися, псувалися без краю. Доживалися до того, що губили вигляд людський, зрікалися всяких людських почувань та прав. Навіть більше: не розуміли вже, як це можна мати сі почування та права. А хто розумів, у кого ще ясніла в душі іскра святого вогню, той стогнав з безнадійності. Але потроху, потроху почала розжеврюватися та іскра, потроху почала зростати вільна думка, спершу ховаючись по закутках, а дедали все більше та більше виявляючись на світ Божий. І, нарешті, зросла до того, що цілі громадські маси обняло одне могутнє почуття, одне палке поривання розбити, розвалити смердючі стіни. І се поривання було таке дуже, що стіни ті впали.

Тепер треба було іншого. Тепер треба було будувати щось нове, краще. На се вже мало було почувань та поривань, на се вже треба було упертої, видержаної, дисциплінарної громадської праці. А де ж російський інтелігент міг звикнути до такої праці? Ніде, бо він її ніколи не робив! Російський інтелігент, навіть найкращий, все-таки в дійсності був Гоголів Тентетников. Він міг, обнятий запалом, вчинити навіть який подвиг, але на систематичну щоденну працю в нього не ставало видержки, упертості. І ось, поки ще той запал не простиг, поки ще поривання не стихло, дещо робилося. Але дедали запал усе простигав, поривання все завмирало і робота робилася байдужно, або вже й зовсім не робилася. Тоді заворушилася багатом у душі думка: чи й можна тут що зробити? Та чи й краще се буде? Прийшла реакція, *реакція в почуванні*: після високого піднесення в почуваннях відповідно глибокий занепад — річ цілком натуральна. Отоді знов почули свою силу всі ті таргани та блошниці і кинулись на того, кого не любили. Обскурантство знов почуло, що воно ще живе і може боротися. І які щасливі результати! Скільки зрад, Скільки покинутого діла! Картина відразу відмінилася. Обломов та Тентетников давно вже солодко спали, забувши про всякі поривання: і «отць», і «дети» мусили сидіти мовчки з зав'язаними руками тільки Рудін з Чацьким ще щось декламували, але й вони зараз же стихли, скоро почувся могутній голос: «А, самоварники жаловаться?!... Вот я вас, пракальи!!!...»

Як і у всякої малокультурної інтелігенції — у інтелігенції російської дуже мало сталості в поглядах, дуже мало таких вірувань, що за них вона готова боротися до загибелі. Дуже мало!.. Той, хто вчора лизав чоботи Лассалеві, — сьогодні саме те робить Каткову. Тепер саме такий час, що чоботи лижуть Каткову; але ніхто не може ручитися, що завтра не буде виголошена і на Каткова «анахтема!» Поруч із сим існує і такий напрямок, що йому байдуже і про Каткова, і про Лассалю, і про всякі там «ідеали». Люди цього напрямку навіть і не турбуються шукати «мети розумної в житті», а кажуть навпростець, що живуть на те, щоб зазнати якомога більш од життя всякої втіхи, — починаючи від гарної їжі. Себто живуть життям звірячим, якщо мати на увазі внутрішнє значення та зміст того життя, а не позверховні форми. Сей напрямок панує тепер і в російській літературі — молодій. Кажуть навпростець, що час героїв минув, що мусимо брати життя, як воно є, і вдовольнитися з того, що є, не рвучись у хмари. Всякі високі ідеали — нісенітниця і брехня, важливе тільки реальне життя. В перекладі на мову практично-життєву се визначає: все чортзна-що, окрім мого черева і взагалі мого тіла. Зрозуміло, що люди з таким напрямком не зважають на те, кому вони служать — чи Каткову, чи Лассалеві. Вони служать там, де більш є змоги вдовольнити свої черевні потреби — себто служать тому, хто має силу більше платити. А як тепер має силу і більш платить Катков, то вони й служать Каткову; хоча, якщо завтра вб'ється в силу Лассаль, то вони нічого й проти Лассалю не матимуть. Існує серед цієї інтелігенції ще й третя група людей більш-менш ідейних, людей, що зберегли чесні та ліберальні традиції 60-их років, «епохи великих реформ». На сих людях лежать усі надії російської держави на краще життя, на життя людське. Сі люди самотньо, з лицарською сміливістю держать ще свої прапори права та правди, і на них з повагою дивляться очі всіх чесних людей у Росії. Але, на превеликий жаль, сих людей тепер небагато, до того ще вони порізнені і так само несолідарні, як і ми, українці-націонали. Тим вони можуть тільки *стояти*, а про перевагу яку їм нема чого поки й думати. І отара, що живе тільки задля свого черева, все ж зостається у нас найдужчою і всьому дає тон.

Зрозуміло, що при такому нігілістичному напрямку, що панує серед усієї російської інтелігенції, зостається дуже мало змоги вироблятися та формуватися групам інших кольорів, групам, що признають ідеал і бажають йому слугувати. Люди з сих груп все-таки «плоть од плоті» тієї нігілістичної інтелігенції і не можуть не мати тих властивостей, які має та інтелігенція. Вони не можуть не бути мінливі в своїх поглядах, не можуть не бути хитливі в пересвідченнях. Духовний настрій у них мусить бути нижчий від такого, якого треба задля доброї громадської роботи. І сьому настроєві легко впасти ще нижче або повернутися зовсім на інший шлях. Се все відбивається і на наших українцях-націоналах. І вони хитаються, не знають, на яку ступити.

Націоналізм... Ну, а от кажуть ще космополітизм?.. Кажуть, начебто він ширший від націоналізму?.. Або хоч оце: боротися... А як не поборемо?.. Та й потім: а «культура центрів»? Кажуть, ніби вся сила сидить в «культурі центрів» і ті центри все поглинуть... і т.д. і т.д. без краю. Вони і вірять, і не вірять, вони ні теплі, ні холодні — і через те саме вони і мало здатні до всякої взагалі діяльності самостійної. Не диво, отже, що в нас так мало робиться, не диво, отже, що ми такі не солідарні. Вся російська інтелігенція (окрім небагатьох винятків) безвірна в найширшому розумінні сього слова, і на слова *добро*, *правда* завжди можна тепер почути погордливе питання: а що *таке добро? правда?* Оця безвірність одбивається і на нашій національній інтелігенції, і *оце є те зло, що з ним мусимо ми з усієї сили боротися*.

Невиробленість наших національних поглядів взагалі, низьке наше національне самопізнання, звісно, можуть тільки сприяти такому становищу речей. А що наше національне самопізнання стоїть дуже низько, то про се нема чого й казати. Але все ж мушу навести кілька фактів, озирнувшись навіть трохи назад — навести їх на те, щоб не здалися мої слова безпідставними.

V

Більш-менш певні свідчення про те, як виявлялося наше національне самопізнання в новій літературі на Україні Наддніпрянській, починаються тільки з того часу, як ся література, покидаючи мало відомі рукописні зшитки, еднається з друкарнею, — себто з Котляревського. На се мені можуть, звісно, сказати, що й тут певність ся невелика, бо вже ж цензура не дозволила б сказати всього, що хотілося б, може, декому висловити. Цілком згоджуюсь з цим, одначе зауважую, що коли не можна було всього *казати*, то була цілковита змога того, чого не хочеш, *не казати*. Цю увагу роблю я не дурно і прошу мати її на бачності.

Так ось, озирнемось назад та, починаючи з Котляревського, послухасмо, що кажуть наші письменники, наші єдині поки національні привідці на Україні Наддніпрянській, що вони кажуть про нас, як про націю, яке в них національне самопізнання.

Насамперед мушу зауважити, що я ніяк не можу згодитися з давно вже висловленою відомою думкою, мовби Котляревський зневажав українську народність, глузував з неї, бо глузував з українського мужика. Не можу згодитися [з] тим зараз, що народність і мужик зовсім не одно, — тим можна сміятися з мужика, зовсім не глузуючи з народності. Потім — я не бачу навіть і того, щоб Котляревський глузував із мужика. Життя Котляревського мало нам відоме, але з того, що відомо, не видно, щоб у нього була панська погорда до мужика — навпаки: та річ, що він, *пан*, сто років назад влягається в свиту та й іде етнографувати серед народу, свідчить про зовсім інше. В драматичних Котляревського творах ми не добачаємо ніякого глузування з мужика. Навпаки, в «Наталці Полтавці» в сцені, де Петро оповідає про театр, Котляревський повстає проти тих, що не так, як треба, малоють у своїх творах український народ. Навіть в *Енеїді* можна показати на такі місця, де він, малоючи пекло, велить панам возити на собі дрова та терпіти від чортів підганяння залізними ціпками за те, що вони:

...людям льготи не давали

І ставили їх за скотів.

За те їх:

...там мордували

І жарили зо всіх боків.

Котляревський садовить у пекло усіх «старшин, панів, підпанків, цехмістрів, радних, бургомистрів, суддів, писарів» за кривду над бідними людьми. Ні, Котляревський любив свій народ та свій край і *свідомо* почав писати по-українському. Що ж до Енеїди всієї, то всякий згодиться, що в ній стривається дуже багато зайвої грубої карикатурності. Залежало се насамперед від того, що Котляревський не міг одірватися від свого ґрунту, і його *Енеїда* була молодшою родичкою тим грубо карикатурним інтерлюдіям та інтермедіям, де український мужик мало не завжди був превеликим дурнем. Трохи чи не вони ж нахилили Котляревського і до *пародії*, а не до якого іншого літературного жанру. Пародія ж через свої властивості неминуче вже нахилила до карикатурності, і дуже легко було перейти межу в цьому напрямку. Котляревський перейшов, і його пародія стільки карикатурна, скільки Вергілій первотвір велично-поважний. Ось на підставі всього цього ми й не можемо бачити в *Енеїді* ніякого глузування з української народності, нічого антипатріотичного. Ні, Котляревський був український патріот.

Еге, се так. Але як же сталося, що він написав таку річ, як «Ода до князя Куракіна?» Як міг український патріот написати такий повний грубої підлесливості панегирик російському бюрократові? Як він міг з погляду свого українського патріотизму вславляти князя Куракіна за те, що той «стрічками скручен», що на ньому, «мов на чуду, де не глянеш — все хрести», що «вельзя зглянуть очима на жупан (його) за зіздами, як на сонце серед дня», що «від стрічок шия гнеться», що «іздаду ключ товчється»? Як він міг назвати сього урядовця «паном і батьком» українському народові і прохати його «багацько попапувати» над сим народом?

Так саме й другий наш письменник. Хто читав, як Квітка обороняв українську мову, хто читав його українські повісті, написані з *свідомою метою*: підняти занепаду українську літературу, — той згодиться, що не можна не назвати його українським патріотом ще більш, може, ніж Котляревського.

Отже, хто перечитає писані по-московському твори Квітчині, той побачить дещо інше. Він побачить, що Квітка не менш палкий патріот і російський, московський. Щоб упевнитися в цьому, досить прочитати в IV томі харківського видання його творів статтю «Город Харьков». Щоб одразу зрозумів мій читач, яким духом ся стаття лише, я наведу оце місце з неї:

«Сыновья (харківських українців), завидовавшие отцам своим, лобызавшим руку Екатерины Великой (се ту руку, що знищила вкрай українську автономію та повернула стільки народу в кріпацтво!), через 50 лет в той же самой зале (у Харкові), с тем же верноподданическим благоговением и восторгом удостоились лобызать руку государыни императрицы Александры Феодоровны» (Соч. Г.Ф.Квитки. — Харьк., 1890. — IV, h 489).

Після сього нема нічого дивного, що Квітка в «Листах до любезних земляків» (у першому розділі) вславляє тодішній російський лад, трохи чи не обороняючи кріпацтво, а про того, хто завдав у неволі нашого великого поета, каже: «Як Бог на небесах, так Він у нас на землі!» (Звідти ж. — II, h 309). Ба, Квітка навіть свого предка, що від нього рід Квітчин почався, силкується зробити москалем і примушує його, виявляючи московський патріотизм, називати Харків Харьковом начебто тим, що річка Харків (від неї б то й місто найменовано) тече з Московщини (Звідти ж. — IV. — «Основание Харькова», h 416), — хоча сам же статтею «Город Харьков» доводить, що нічого такого насправжки не було, а що се він тільки вигадав через свій московський патріотизм (див. т.IV, стор.* 495). Через сей же, мабуть, патріотизм він, націонал, зважується в «Божих дітях» казати про національну борню польську, що се «ляхи ні з чого більш, як з жиру, показалися, мов собаки, та здуру, мов з печі, задумали відбиватися» (Звідти ж. — II, 23).

* Тут і далі в значенні "сторінка" в оригіналі вживається слово "бік".

Такі саме «толерантні» відносини до ляхів і в Гулака-Артемівського та в пізнішого діяча — у Стороженка. Перший у своїм вільнім переспіві IX оди Горація («Киевская старина». 1888. — V, 206) каже про польське повстання 1830-31 років:

Бач, ярепудова збентрежилає ляхва!

Бач, гирі, бач, чого вискривій заманулось!

і страшенно радіє, що тепер уже «поминай ляхів, як звали!», що «Хведорович наш (тобто російський генерал Паскевич) з них (з ляхів) видавив ввесь жир» — і так далі — все так само людяно та братолубно!

Трохи пізніше він пише по-вкраїнському двоє віршів на тему:

«Гром победы, раздавайся,

Веселися, храбрый Росс!»

Та й не «Росс» навіть, а простісінько «Москаль», бо в тих віршах, написаних з приводу ганебної для урядової Росії так званої «крымской кампании», він, ні трохи не вагаючись, уславляє «Москаля» та «московских ребят» за те, що вони так гарно турка б'ють — додамо ми від себе — «своими боками», як кажуть москалі (див. «Киевская старина». — 1887. — XII).

Пізніше, з приводу останнього польського повстання, в такому саме московсько-патріотичному дусі писав про ляхів і Стороженко (у «Вестнике Западной России», по-московському). Не згірш за якого Шигарина він знущається з польської любові до «какой-то идеальной ойчизни» і взагалі каже про ляхів так, що навіть відомий д.Петров у своїй теж відомій історії української літератури XIX в. добачає в нього «чисто полицейские воззрения».

Нема нічого дивного, коли якийсь Родина 1850 та 1852 рр. молиться нікчемними віршами на того, хто збавив віку Шевченкові, і це саме тоді, як наш великий поет гинув у засланні («Мова з України». Зłożення С.М.Родина. — К., 1858. — Стор. 2 та 5); але трохи дивно, що московські патріотичні вакханалії вчиняють передні, значні вкраїнські письменники. Отут треба згадати те, що я казав попереду: через цензуру не можна було всього *казати*, але можна

було *мовчати*. Отже, мабуть, нашим землякам не спадало тоді сього на думку, і вони виявляли такий московський шовінізм, що й москалі позаздрили б. І зауважити треба, що се зовсім не те, що, наприклад, Куліш у передмові до московського видання своєї «Чорної ради» доводив «нравственную необходимость слияния в одно государство южного русского племени с северным». Ні, свідомість такої «нравственной необходимости» зовсім не вимагала ні ідолопоклонства, ні гідкого ворогування до ляхів — а се був просто сервілізм, рабський дух, що примушував та й досі примушує наших земляків самих себе бити, щоб догодити «начальству». Тільки сей рабський дух і міг примусити Корсуна в своєму «Снопові» доводити, що краще мати на собі «вузду», а колю себе «погонича», ніж не мати їх! («Історія літератури руської» Огоновського // Зоря. — 1887. — Стр. 211).

Які ж однаке спеціально вкраїнські національні ідеали були тоді в наших письменників? Насамперед була плутаниця, що примушувала Квітку відрізнити «українцов» від «малороссиян» («Сочинения». — IV, 459), а Метлинського в віршах «Пожар Москвы» («Думки и пѣсни А. Могилы», 101) звати Москву «рідним краєм». Потім був галушковий український патріотизм, і він примушував радіти, згадуючи про «козаченьків», що всюди залицялись, про «батька Богдана», —

Як Польщу він колись трощив.

Де не шіймав ляхів — душив (Исько Материнка);

про «наших», що

з треклятих недовірків

Шкуру іздирали (Корсун),

та про те, що начебто й досі «серце козацьке не боїться турків, да не тільки турків, а й самого найстаршого чорта!» Потім ішли відомі радощі з приводу «добрих галушок» (саме тих галушок, що їх ті добродії, будучи панами, ніколи не вживали), «смажного сала», «чорнобрових дівчат» — і всього такого — радощі, звісно, з дозволу цензурного.

Але так чи інак, се все ж була любов до рідного краю, і вона доводила часом і до гарних діл: до дбання про рідну літературу, до заходів коло народної просвіти. Як же могла погодитись любов до рідного краю з любов'ю до тодішнього російського режиму? До режиму, що нищив українські заходи, що нашого національного генія і кращих наших людей завдавав у неволю? Як могло погодитися дбання про мужицьку просвіту з вихвалюванням тодішнього кріпацького ладу в Росії («Листи до любезних земляків»)? Як, врешті, можна було погодити бажання вдержати свої українські національні права (чи хоч частину з них) і ту дикість, з якою не признавано, віднімано їх у ляхів?

А тим це все погоджувалося, що в тодішньому вкраїнському діячеві сиділо дві душі: одна українська, а друга — російська. Українську душу йому дав рід, почування любові до рідного

краю, любові до своєї мови, до свого народу: російську душу давало йому російське життя, російська урядова служба, бюрократична прихильність до ласки, яку виявляло російське начальство. Ото його, тодішнього російського інтелігента, і тягло і туди, і сюди і до рідного краю, і до «Станіслава на шию»; хотілося і рідному красві послужити, і того, від кого «Станіслав» той залежить, не прогнівити. Тут, звісно, на поміч збирались і «общерусский великий народ», і «указания истории», і «общерусская культура», і «гром победы, раздавайся», — і всякі інші такі прегарні історії, вживані, звичайно, тоді, коли треба вчинити який компроміс. Та й компроміс цей чинено навіть *несвідомо*, і тодішні українці за отими «общерусскими» етикетками навіть і не помічали, що вони його чинять — так густо тих етикеток наліплено було, що з-під них не можна було розібрати, що таке справді є сей факт.

Таким побитом, багато плутаного, невиразного і зовсім неправдивого було тоді в національних поглядах у наших найчільніших діячів літературних. (Про звичайну так звану інтелігенцію нема вже чого й казати! Де вона могла набратися правдивих національних поглядів, коли поглядів тих не було і в просвітніх проводирів її?) Вся ця плутаниця була зовсім не така, щоб з неї легко можна було виплутатися, легко виробити собі правдиве національне українське самопізнання. Можна певне сказати, що звичайне з нього й не виплуталось би ще довго і дуже довго, якби йому на поміч не прийшов той, хто завжди йде своїм шляхом і хто розрубує плутанину, коли її не можна розплутати, геній. Таким генієм був наш національний пророк Тарас Шевченко.

Мені доводилось стрівати такі думки, що мовби то Костомаров та Куліш навчали Шевченка, показували йому шлях. Себто: показували шлях тому, хто сам його знайшов і втручав.

Ми маємо певні свідчення, що вони не показували йому шляху. Шевченко познайомився з Кулішем 1844 р., а до цього року вже написані були такі речі, як «Перебендя», «Гамалія», «Тарасова ніч», «Гайдамаки» та інші. Хто не побачить у них широкого геніального помаху, хто не почує в них нового національного слова, той може бути певний, що він ніколи не розумів генія. Та й сам Куліш у передмові до «Хуторної поезії» каже, що Київська громада дивилась тоді на Шевченка як на якийсь небесний світильник, і самому Кулішеві сяйво його, Шевченкового, духа було чимсь надприродним.

Так само було й з Костомаровим. Року 1844 Шевченко пише «Сон», «Чигирин»; року 1845 — «До Основ'яненка», «До мертвих, живих і ненарождених земляків моїх», «Заповіт», «Розрита могила», «Кавказ». І тільки тоді вже стрівається з Костомаровим.

Костомаров у «Воспоминаниях о двух мальчиках» (у «Основі») казав, що стрівся він з Шевченком 1845 р., але в згадках про Тараса в місячнику «Русская старина» каже, що се було по весні 1846 р. («Рус. старина». — 1888. — III, 597). Саме так каже він і в своїй автобіографії («Литературное наследие» Н.И.Костомарова. — СПб, 1890. — 63). Та так воно й є справді, коли порівняти сю дату до інших.

О.Огоновський у своїй історії української літератури каже, що Шевченко, тільки перейнявшись гуманними ідеями товариства Кирило-Мефодіївського, «став виявляти правдивий патріотизм український» і написав «Сон» та «Кавказ» («Зоря». — 1888, 120), а також «Івана Гуса» та «Дружнєє посланіє». Тут якась помилка. Коли не помиляємось, «Сон» написано ще 1844 р.; «Кавказ», «Івана Гуса» та «Друж. посланіє» 1845 р., а Кирило-Мефодіївське братство заснувалося тільки 1846 р. (Огоновський // Зоря. — 1888, 201) і саме аж на різдво 1846 р. (див. книгу М.Чалого, стор. 58). Таким побитом, про вплив Кирило-Мефодіївського товариства на національні погляди Шевченкові не можна говорити: ці погляди виявились ще раніше; та й загальнослов'янські ідеї не нові були тоді Шевченкові, бо вже в «Гайдамаках»

плаче він, що «старих слав'ян діти» впилися братньою кров'ю, а року 1845 пише своє «Дружнее посланіє» та «Посланіє до Шафарика». Ні, не Костомаров на Шевченка, а *Шевченко на Костомарова впливав*, *Шевченко Костомарову сказав нове нечуване слово*, *Шевченко показав Костомарову шлях*. Це саме каже й Костомаров у своїх «Воспоминаннях о двух малярах» («Основа». — 1861. — IV) про першу свою знайомість з Шевченком (подаємо в певному перекладі):

«Тарас Григорович попрочитував мені свої ненадруковані вірші. Мене обняв страх: враження, яке вони чинили, нагадало мені Шіллерову баладу «Запнутий саїський ідол». Я бачив, що муза Шевченкова роздирає завісу народного життя. І страшно, і солодко, і боляче, і сп'яняюче було зазирнути туди!! *Поезія завжди йде попереду, завжди зважається на сміливе діло; вже слідком за нею йдуть історія, наука та практична праця*. Легше буває останнім, але важко першим. Дужі очі, міцні нерви треба мати, щоб не осліпнути або не впасти непритомним од раптового світу правди, приязно схованого від спокійного стовпища, що йде второваним шляхом проз тасмичну завісу і не знає, що ховається за тією завісою! Тарасова муза прорвала якийсь попідземний закоп, що вже кілька віків замкнено його багатьма замками, запечатано багатьма печатами, засипано землею, навмисне зораною і засіяною, щоб сховати від потомків навіть згадку про те місце, де є попідземна порожність: Тарасова муза сміливо ввійшла в ту порожність із своїм негасимим світом і зробила за собою шлях і соняшному промінню, і свіжому повітрю, і людському бажанню знати» (с. 49).

Досить, здається. З цього видно, *хто* був батьком нашому національному самопізнанню, перед *ким* ми повинні схилитися, як перед недосяжним і досі генієм, *чия* колосальна постать знімається аж до неба, аж туди, де довічні зорі вінчають своїм осяйним вінцем чоло нашому пророкові.

VI

Які ж національні ідеали у Шевченка?

Насамперед мусимо перестерегти читача. Ми цілком не згоджуємося з тією думкою, мовби в Шевченка, в його національних поглядах, можна відрізнити два періоди: період, як український патріотизм був у нього, як каже д.Огоновський, з «старокозацькою закраскою», і період, як він збувся тієї «закраски», — себто: «перенявся живо гуманними ідеями товариства Кирило-Мефодіївського» (Огон.). Тільки тоді начебто з'явилася в нього думка: «Хто взяв волю України?» і тільки тоді витворився в ньому «антагонізм до царизму» та «правдивий патріотизм український». Як ми вже казали, цілковита помилка є — вважати, що Костомаров та товариство Кирило-Мефодіївське відмінили погляди в Шевченка: а друге: Шевченко справді відмінив свої погляди *на старшину козацьку, на гетьманів* (хоча і не всіх), але завжди був він прихильний до *гетьманщини* як до автономної форми політичного життя українського; а ще більш прихильний він був до народних козацьких рухів, *хоча завжди розумів і все те зло, яке повставало з них* (див. хоч «Гуляйшину» в «Гайдамаках»). Ні, Шевченко завжди був

«козакофілом», і се виразно доводиться тим, що він одного року поруч з «Дружнім посланієм», де зве ясновельможних гетьманів «варшавським сміттям, рабами, підніжками, гряззю Москви», пише і до Основ'яненка, де каже:

Не вернуться *сподівані* (козак),

Не вернется воля,

Не вернется козаччина.

Не вернуться запорожці,

Не встануть *гетьмани*,

Не покриють Україну

Червоні жупани,

(і через те Україна) —

Обідрана, сиротою

Понад Дніпром плаче...

І потім Шевченко пише такі твори, як «Сон» (*другий* «Сон», 1847 р), де зве козацьку славу «великою славою», «Чернець» (1848). «Не знаю, як тепер ляхи живуть» (1848), «Ой чого ти почорніло» (1849), «У неділеньку святую» (1849), «Півачка» (1849), «Заступила чорна хмара» (1850), «Буває, в неволі іноді згадаю» (де каже, що вкупі з козаками лягла українська воля»; 1850), — твори, що в них уславляє він ту ж таки козаччину. Таким побитом, Шевченко ніколи не зрікався своєї старовини, він своїм геніальним оком уздрів той пункт, з якого треба було дивитися на нашу минулість, і став на ньому. Його геній наштемповує ганебним клеймом тих, хто був «гяззю Москви» та «варшавським сміттям», ганить *людей*, але він цілком обстає за загальним національним рухом, що мав своєю метою загальнолюдську та національно-українську волю. Він не продає цих святощів за «пшмат гнилої ковбаси», який здався декому «вищою культурою»; він *виявляє народної волі та національної самосвідомості* (виявленої хоч би і в такій недосконалій формі, як гетьманщина, Січ) не зрікається задля руйнівничого *деспотизму* того «Первого» і тієї «Второї», про яких він каже у своїм «Сні» і до яких ми літ з десяток назад прочитали (ой сором!) по-українському написані грубо-підлесливі оди, що нагадали нам старі панегірики українським панам або «Оду до князя Куракіна». Ні, Шевченко не відривається від нашого історичного ґрунту, бо знає, що сього не можна робити, бо бачить добре свій національний стяг тоді, як його ніхто ще не бачить; бо він, Шевченко, є фокус (світлозбір), що в ньому зійшлися всі промені народного розуму, почуття та сподівання; бо він є той, що сам один у своїй душі містив усе те, що містили мільйони намученого неволею українського народу, бо він є той, кого ми зовемо — геній.

Еге, ми ще раз і ще кажемо, що, неважаючи на дрібні вади в його творах * (у кого є твори без вад?), Шевченко своєю національною самосвідомістю є геній, а своєю незмірною вагою, значенням у справі національного відродження свого рідного краю є з'явищем феноменальним, єдиним, може, на світі. В той час, як його попередники ледве наслідувались у своїх творах згадувати про українську самостійність, а коли й згадували, то розуміли її не як самостійність нації, а як самостійність (дуже невелику) частини «єдиного и неделимого русского народа», самостійність з ласки сього «єдиного» народу, чи тобто «старшого брата», — Шевченко виразно становить у своїх творах самостійність нашу як нації.

* Про які так охоче дехто останніми часами балакає.

Він спершу обнімає оком усі слов'янські народи і розуміє їх як одну сім'ю, народи ті вважає за братів і плаче гіркими сльозами, бачачи, як вони роз'єднались, як «старих слав'ян діти впились кров'ю» («Гайдамаки»). Він бажає,

Щоб усі слав'яне стали
Добрими братами,
І синами сонця правди
І єретиками.
Отакими, як Констанський
Сретик великий!..
Мир мирові подарують
І славу вівки!..
(«Посл. до Шафарика»)

Він дякує Шафарикові за те, що той звів «в одно море слав'янської ріки», — показав їм шлях до єднання, до спільної діяльності, показав їм спільну мету. Нема чого доводити, що Шевченко признає за кожним слов'янським народом право на цілковиту національну самостійність і насамперед признає її за українсько-руським народом. Він гостро береже цю самостійність од усяких заходів чи з польського, чи з московського боку і зовсім не спиняється перед марою того «єдиного неделимого». Бувши прихильником цілослов'янського єднання та братання, він скоро забачає, що таке єднання з одним братом, з москалем, стає вже не

братанням, а неволею, — зараз же повстає проти всяких «єдинств та неделностей» і не вагається обвинуватити Богдана Хмельницького за те, що підхилився він під московську руку:

Ой Богдане, Богданочку,

(каже Україна)

Якби була знала, —

У колиці б придушила,

Під серцем приспала!

Поет гостро виступає проти всякого деспотства взагалі (див. «Царі» та ін.) і проти деспотства тодішнього російського режиму — зосібна. Він малює нам образ цього деспотства в своїй поемі «Сон», оповідає про страшні кривди, які вчинено Україні, і виразно бажає, щоб вернули їй природжені їй права як нації. Він бачить, що до такого становища, в якому стоїть Україна, довели її власні ледачі проводирі, і не вагається здатися непатріотичним, сказавши землякам:

Все розберіть... та й спитайте

Тойді себе: що ми?..

Чиї сини? яких батьків?

Ким? за що закуті?

То й побачите, що

ось що

Ваші славні Брути:

Раби, подножки, грязь Москви,

Варшавське сміття — ваші пани,

Ясновельможнії гетьмани! («Посланіє»)

Се одначе не перешкоджає йому оступатися за тих із сих гетьманів, у яких він бачив виразну думку про національну самостійність українську. Так, він уславляє за се Петра Дорошенка («Заступила чорна хмара»). Але він небагато таких бачить, і та річ, що деякі з них уміли «ляхів тропити», зовсім не веселить його так, як перших письменників. Зовсім не так, як

Квітка або Гулак-Артемівський, радить він землякам не радити з своєї начебто переваги над Польщею:

А чванитесь, що ми Польщу
 Колись завалили!..
 Правда ваша: Польща впала,
Та й вас роздавила! (Звідти ж).

Таким побитом, не радити, а хіба сумувати треба з сього випадку, бо ані ляхам, ані українцям з нього користі не було і нема: обох се довело тільки до неволі національної.

Чого ж ви чванитеся, ви!
 Сини сердешної України!
 Що добре ходите в ярмі,
 Ще лучче, як батьки ходили?

Сміливо зве поет своїх земляків рабами, сміливо обвинувачує їх, а не кого іншого, за ту недолю, яку терпить рідна країна:

Гірше ляха свої діти
 Її розпинають!

Поета не одуриш ніяким позверховним патріотизмом. Галушковим патріотам, велико йому ненавидним, він одмовляє гостро не один раз, нарешті малює їм такого «патріота»:

Потомок гетьмана дурного,
 І презавзятий патріот;
 Та й християнин ще до того.

У Київ їздить всякий год,
 У світі ходить меж панами,
 І п'є горілку з мужиками,
 І вольнодумствує в шинку.
 Отут він ввесь, хоч надрукуй!
 Та ще в селі своїх дівчаток
 Перебирає. Та спроста
 Таки своїх байстрят з десятка
 У год подержить до хреста.
 Та й тільки ж то. Кругом паскуда! («П.С.»)

Ні, галушкового патріотизму, того, що так багато було його в перших наших письменників, Шевченкові мало, навіть зовсім не треба, іншого вимагає він од українців:

Розкуйтеся! Братайтеся! —

каже він. «Розкуйтеся» — себто киньте бути «грязню Москви» чи «варшавським сміттям», дійдіть до свідомості, що ви є сини великої самостійної нації, не хиліться ні перед Москвою, ні перед Варшавою, дбайте про те, щоб досягти національної самостійності. А що таке національна самостійність? Шевченко розумів її цілком оригінально і — се найважливіше — не помилявся, так її розуміючи. Нація була в його розумінні сім'єю з рівних людей-братів, і тільки тоді, коли всі люди (а не деякі тільки), будуть справді вільні, коли

Не верстовії,
 А вольнії, широкії
 Скрізь шляхи святії
 Простеляться; і не найдуть
 Шляхів тих владики.
 А раби тими шляхами,

Без гвалту і крику,
 Позіходяться докупи,
 Раді та веселі.
 І пустиню опанують
 Веселії села. («Радуйся ниво...»), -

тільки тоді можна назвати націю вільною. Ось через віщо поет, закликаючи «не забувати Матері», кличучи небесні кари на перекиньчиків, на тих, хто продає своїх дітей у різниці москалеві («За думою дума»), — вкупі з тим повстає проти всіх вигаданих проміж людьми загородок та закликає панство:

Обніміте ж, брати мої,
 Найменшого брата, —
 Нехай Мати усміхнеться,
 Заплакана Мати! («Посланіє»).

Тільки тоді, як не буде ні пана, ні мужика, а буде одна цілонародна освічена вкраїнська сім'я, тільки тоді можлива національна самостійність українська, тільки тоді:

Оживе добра слава,
 Слава України («Посланіє»).

Такий шлях показує поет своїм землякам до національної волі: широка реформа межилюдських відносин — ось єдиний спосіб здобутися її. Помилкою буде думати, що Шевченко міг би вдовольнитися, наприклад, тільки визволенням з кріпацтва та що вищенаведені його слова не мають ширшого значення. Ні, він сміливо відкидає всі, і найсвятіші на погляд форми людської громадськості, скоро впевниться, що вони не годяться з правдою та шкодять людям. І саме в тих формах, що досі існують на' світі, він і не бачить правди:

Молітьесь Богові одному,
 Молітьесь правді на землі,

А більше на землі нікому
Не поклонітесь. Все брехня!
(«Неофіти», VII).

Інший лад громадський. інша, а не сьогоднішня попівськополіцейська правда уявлялася постові, як він казав у «Заповіті»:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сем'ї великій,
В сем'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

Ця сім'я нова, вільна буде тільки тоді, як

Люди виростуть. Умруть
Ще незначатії царята...
І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люди на землі!

Ніщо не мусить спиняти таку реформу міжлюдських відносин на Україні, — навіть те, що найглибше завсігди пускає своє коріння у народну душу, — церква мусить бути

реорганізована. Тому Богові, якого виявляють попи, Шевченко не хоче вірити, тієї церкви, яку ті попи заснували, він не хоче:

Рай у серце лізе,
А ми в церкву лізем,
Заплющивши очі!
(«Зацвіла в долині»).

Сьогоднішня «церква-домовина» мусить бути розвалена, щоб замість неї стала інша, вільна церква:

Церков-домовина
Розвалиться... і з-під неї
Встане Україна.
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!..

І ось тільки тоді, коли люди зробляться вільними братами, коли неправда не пануватиме на нашій землі, коли *пан* та *мужик* зникнуть — тільки тоді й можлива національна воля на Україні. З цього, звісно, виразно виходило, що коли хочемо визволитись з національної неволі, то мусимо працювати на користь темного народу, пригніченого лихою долею, а коли цього не робитимем, то з усієї нашої роботи нічого не вийде, окрім порожнього галушкового патріотизму.

Такі, коротко кажучи, національні думки Шевченкові. Як бачимо, і в них нема національного шовінізму, нема галушкового патріотизму, але також нема й трішки того рабського духу, який добачали ми в його попередників. Завсігди і скрізь у Шевченка український народ — самостійна українська нація, і він вимагає їй всіх тих прав, які звичайно належать кожній нації. І ось ця поетова самостійність, оця його ворожість до рабства примушує його ненавидіти се рабство всюди, де він його бачить, — хоч би в рабстві був і його ворог. Тим у Шевченка нема й крихти *національного* ворогування ні до москалів як до нації, ні до ляхів. Він повстає проти московського гніту, але не проти московської нації. Він повстає проти

польського гніту в минулості, але знов не проти польської нації. І в вірші «Ляхам» він каже ляхові:

Подай же руку козакові
І серце чистеє подай,
І знову іменем Христовим
Возобновим наш тихий рай!

Як це все далеко від диких поглядів на польську справу у Квітки або в Гулака-Артемовського!

Таким побитом, ми бачимо, що Шевченко перший виразно висловив ідею повної незалежності української нації і вкупі з тим зостався завсідги і всюди толерантним до інших націй себо: висловив децю зовсім нове, зовсім нечуване з уст у його попередників, українських письменників. Своім словом поет розвіяв ту темряву з усякої неправди, яка обіймала досі питання про нашу національність, і поставив замість тієї темряви своє світло. Він був перший українець з правдивою національною свідомістю, і ніхто не пособив так, як він, вироблятися доброму вкраїнському національному світоглядові. Яке велике є те діло, що він зробив, можна зрозуміти тільки тоді, коли ми зрозуміємо, яка темрява царювала в нас до Шевченка. Те, що він казав про Шафарика, з далеко більшим правом можна сказати про нього самого. Він бо справді засвітив

Світло правди, волі,

він справді українців

...сім'ю велику

Во тьмі і неволі,

Перелічив до одного,

Перелічив *трупи*,

а не українців, — і став

Ісзекіїлем.

І — о диво! трупи встали

І очі розкрили.

Еге, Шевченко з *трупів* поробив *живих людей*, бо що таке до нього були українські інтелігенти *як українці*, коли не трупи? За це ми й з'явимо його нашим національним пророком, тим ми й бачимо в ньому феноменальне, може, єдине з'явище у всесвітній історії. Ми певні, що в українській літературі з "явиться ще багато діячів, рівних Шевченкові талантом, але не буде вже ні одного рівного йому своїм значенням у справі нашого національного відродження: будуть великі письменники, але не буде вже пророків.

VII

Ми не будемо спинятися на статуті товариства Кирило-Мефодіївського та розглядати його з боку національного: всякий, хто прочитає твори Шевченкові, а тоді той статут, побачить, що в ньому тільки сформульовано ті ж ідеї Шевченкові, прикладені до практики. Таким побитом, з ідейного боку статут сей нам нічого нового, такого, що його Шевченко не сказав би раніше, не дає. Не будемо багато говорити й про «Основа», бо й вона стояла на тому ж таки Шевченковому ґрунті, і її найголовніші полемісти, Костомаров та Куліш, боролись за ті ідеали, які найкращий вислів знайшли собі в творах Шевченкових. Хоча була й одна *принципальна* відміна. Шевченко, вважаючи українську народність за націю, що повинна користуватися з усіх нації належних прав, не віднімав у неї ні одного з сих прав, ані навіть права політичної самостійності. Навпаки, побачивши, як Москва знехтувала національні права українські, він гостро осудив Богдана Хмельницького за його вчинок. «Основа» ж взагалі і полемісти її — Костомаров та Куліш — зосібна робили трохи інакше. «Південноруське плем'я, — казав Костомаров у своїй статті «Две русские народности» («Основа». — 1861. — III), — в минулій історії довело, що воно нездатне до державного життя. Воно по правді повинно було поступитись саме великоруському, прилучитись до нього тоді, коли завданням у спільної руської історії було скласти державу» (с. 77). І далі: «Українці розуміли й розуміють необхідну потребу і нерозірваність свого з'єднання з москалями». Ми вже згадували, що те саме й раніше казав Куліш, доводячи морально необхідну потребу з'єднатися двом руським народам в одну державу. «Основа» завжди стояла на цьому становищі, доводила, що ані український народ без московського, ані московський без українського розвиватися не можуть.

Розглядаючи це питання принципіально, ми не можемо не сказати, що погляди такі належать до тих саме етикеток, про які ми вже казали в листі V-му. Люди завжди люблять на всякі події й випадки наліплювати етикетки, думаючи, що таким способом вони краще зрозуміють, що саме суть тієї події; завжди люблять факти підводити під свої теорії і в *наслідках* (результатах) подій бачити *причини* тим подіям. Хай великі історичні авторитети Костомарова та Куліша простять мені, зовсім не історикові, сю срьє, але я не можу не сказати, що, розбираючи се питання про з'єднання України з Московією, вчинено було саме так, що

послідок вважено за причину: *Україна з'єдналася з Москвою, а значить, вона повинна була з нею з'єднатися* — от що насправді визначає формула: «моральна необхідність з'єднання в одну державу племен південного з північним». Цілковита нелогічність вищенаведеного спрощення цієї формули виразно видима, і нема нащо говорити про це більше. Можна тільки казати, що ми не так, як треба, *переклали* формулу Костомарова, Куліша й «Основи», що насправді історія інакше її виясняє. Може — але ж і тут знов скажемо: ми не бачимо у всіх тих доводах, якими сповнено відповідні праці, ні єдиного такого, що проти нього не можна було б поставити не менш важливого контр-доводу. Візьмемо хоч сей найважливіший: українське плем'я довело в своїй минулій історії, що воно нездатне до державного життя. Але ж се плем'я *жило своїм державним життям* за князів до нападу татарського! Але ж прилучившись потім до держави литовської, воно подужало власне *литовський* державний елемент і зробило з держави литовської державу руську. Як же можна сказати, що плем'я нездатне до державного життя, коли воно 600 років живе своїм державним життям та ще й виявляє таку дужість, що чужу державність переробляє на свою? А потім — хіба воно зреклось своєї державності? Хіба воно не за неї 181 рік (від 1471 року, як умер Семен Олелькович, останній князь Київський, до 1652 року, себто до Б.Хмельницького) боролось з Польщею? І хіба потім, за Гетьманщини і під московською рукою, воно ще 110 років (до 1762 р., як скасовано Гетьманщину) не жило своїм автономним життям і не боролось проти заходів його знищити? З того часу минуло тільки 129 років, і оце вже за сей час так забулося те, що мусить пам'ятатися? Ні, з української історії можна виводити тільки те, що українська народність зустріла на своєму історичному шляху ворогів своєї державності, мусила з ними боротись довго і завзято, але, зустрічаючи силу більшу чи культурну, чи матеріальну, мусила збутися своєї автономії. *Нещасливу борню за свою державність* — ось що ми бачимо в українській історії, а зовсім не *нездатність до державності*.

Кажуть потім: українське плем'я завсідги виявляло нахильність до з'єднання з Москвою, а через те й повинно було з'єднатися. Нехай і виявляло, та тільки не завсідги, а тоді і доти, коли і поки сподівалося від брата москаля пошанування своєї автономії, своїх національних прав. Бо якби не було так, то не було б у нас ні Виговського, ні Дорошенка, ні Мазепи, ні того українського духовництва, що казало: «Нам лучче прийняти смерть, ніж митрополита з Москви» (1666 р., слова єпископа Методія). Не можна ж справді вважати діяльність сих людей за якусь діяльність у повітрі, без ніякого зв'язку з українським ґрунтом, — були бо вони кість од кісті української нації. А що їм не пощастило, дак сьому дивуватися нема чого, бо країна була тоді настільки знесилена страшними історичними нещастями, що не могла вже боротися і обстоювати свою автономію.

Та коли б навіть і справді така вже нікчемна в історичному житті була Україна, коли вже судилось їй до когось прилучитися, то не історичний закон, на який натякають згадані погляди, але *обставини* примусили її прилучитися саме до Москви. Історія зовсім не вимагає, щоб плем'я, не можучи бути самостійною державою, прилучалося неодмінно до найіріднішого йому племені; навпаки, історія сама дала нам зовсім інші приклади, сформувавши Швейцарію, Австрію та Північні Американські Сполучені Держави, — це все держави, складені з неоднакових зовсім народів, і таких навіть начебто ворожих, як німці та французи. Не тоді добре єднається народ з народом, коли вони родичі, хоч би й близькі, а тоді, коли життя їх укупі — таке, що дає їм змогу зазнавати в сій спілці найбільш усякої користі, якомога більшого вдоволення своїх потреб як народу, якомога більшого щастя. От через віщо й виходить, що німець з французом у Швейцарії ладнає і зазнає щасливого життя, а лях з москалем гризеться. Ось через віщо сталося й те, що Україна Наддністрянська (Галичина та Буковина), поєднавшись з німцями та з ляхами, зазнає більшого задоволення своїх національних потреб, ніж Україна Наддніпрянська, поєднавшись з рідним братом москалем. Єдналась же й Україна та ладнала в старовину з Литвою; і не Литва та Україна, зовсім чужі собі народи, винні, що їх гарну-лагідну спілку розбито, а винна Польща — не чужий народ, а свій таки братчик слов'янин. Були б інші

обставини, то не розбилась би та спілка, і не довелося би запевне ані Костомарову, ані Кулішеві доводити ту «моральну необхідну потребу» такими навіть доводами («Две русские народности»), що мовбито українці та москалі, доповнюючи один одного, зливаються в одну гармонію, — таку гармонію, якої ніколи не було в українця з ляхом. А чому? Тому, бачите, що проміж ляхами та вкраїнцями така безодня, що через неї й мосту не можна збудувати, бо українці виконали в собі ідеали мужичі, а ляхи — панські, що перші — народ глибоко демократичний, а другі — глибоко аристократичний. Ну, а як той же таки Костомаров у тій же таки статті («Две рус.нар.») доводить, що українське плем'я відрізнялось тим, що завжди стояло за особисту волю індивідуума, а московське, навпаки, — силкувалось поглинути сього індивідуума в громадськості і що через се перше завжди хилило до федерації, а друге до єдиновладної самодержавності, — дак се мала різниця? Не менша ж протилежність буде проміж двома сими вдачами, ніж проміж вдачаю аристократичною та демократичною? Через віщо ж у справі з ляхами різниця була на перешкоді поєднанню, а в справі з москалями такої саме ваги друга різниця — навпаки, пособляла поєднанню?

Все оце, так само, як і багато дечого іншого, про віщо ми не маємо ні змоги, ні місця говорити, доводить нас до того пересвідчення, що вславлена теорія про «морально-необхідну нагребу поєднатися племені південному з північним» є ніщо інше, як та етикетка, яку наліплено на дійсний історичний факт на підставі формули: коли се зробилося, значить, воно й *повинно* було зробитися, забуваючи, що тут, як і завжди в таких випадках, правдивою буде тільки формула: коли це зробилося, — значить, воно й *могло* зробитися..., а *могло й не зробитися*, додамо. Сією етикеткою одніmano в української нації одне з її власних національних прав, забуваючи, що коли вкраїнський народ є справжня нація, то не може вона не мати і всіх тих прав, які має взагалі всяка нація, а з сих прав — право автономного життя, у всякому разі, не останнє право; коли ж вона всіх прав, нації належних, не має, то вона й не є справжня нація, а так тільки «охлопцкая разновидность великого русского народа». Але ж сього, певне, ніхто з «Основ'ян» не думав.

Я мушу тут на хвилину спинитися і трохи збочити, бо вже чую злораднісі репетування з табору російських «охранителів»: «Полицией! полицией! Измена! Колебание государственных основ! Хохлацкая интрига! Бери его!..» Поки вони репетуватимуть: «Бери его!» — мені байду; але щоб вони не заверещали: — «Бери їх!» — мушу сказати кілька слів їм на втіху, а може, й на гірше зло.

Обороняючи з усієї сили наше національне право від усякого гнобителя, ми в той же саме час уміємо рахуватися й з фактами. А факти сі такі, що Україна поділена тепер проміж трьома державами (Росія, Австрія, Угорщина) і давно збулася всіх автономічних своїх форм. Тепер вона стоїть у такому становищі, що ні про які заміри політичного змісту їй не можна й думати, і всякі мрії в такому напрямку були б настільки кумедним донкіхотством, що нічого, опріч сміху або докору, не могли б викликати серед патріотичної української інтелігенції. — хоч би й з'явилися. Ми, українці-русини з України Наддніпрянської, російської, дуже добре знаємо і розуміємо, що мусимо бути частиною російської держави і що, тільки поклавши в основу своєї діяльності сю думку, можемо сподіватися яких реальних наслідків тієї діяльності. Через те ми, повстаючи проти тих утисків, які терпить у Росії вкраїнська народність, повстаємо як члени російської держави і певні, що прийде час, коли Росія так само забезпечить нам наші права, як Австрія забезпечила їх австрійським українцям, — а скоро се зробиться, нам, як українським патріотам, не буде ніякої рації не бути великими прихильниками російської держави. Протестуючи проти однімання з принципів у нас права на політичну самостійність, ми дуже добре знаємо, що історія не вертається назад, і тільки бажали б, щоб і наші вороги не забували сієї правди.

Тепер вернемось на хвилину до «Основи» і скажемо, що, минаючи оту принципіальну різницю, місячник сей з найбільшою повністю (скільки міг) обороняв Шевченкові ідеали, і ми не мали другого такого оборонця наших прав. Через се ім'я «Основа» завсідги зостанеться нам написаним осяйними літерами. Ми тепер ширше, може, й глибше дивимось на деякі питання, але се тільки тим, що живемо пізніше, і се не зменшує того великого добра, яке вчинила «Основа» за свого часу. Вона дуже пособила виробитись нашому національному самопізнанню і направляла його на добрий шлях. Воно так і пішло б тим шляхом, якби лиха доля нас не спіткала, і насамперед «Основу» ж.

Зоставшись без органу літературного, що будив громадське самопізнання та пособляв йому формуватися в доброму напрямкові, ми незабаром же збилися з пантелику і погубили стежки. Небагато людей удержалось на тій саме національній постаті, яку зайняло спершу, а здебільшого або збайдужіло, або й зовсім позрікалося української справи: інші ж знов значно змінили на неї свої погляди, і часом так значно, що аж дивно. Ось через віщо сталося те, що той самий Костомаров, що так воювався в «Основі» з московським «Днем» за те, що «День» дозволяв існувати вкраїнській літературі тільки як «местной словесности для домашнего обихода», згодом, 1881 р., кажучи про українську літературу, сам казав сі слова! Ось що писав він у статті «Малорусское слово», обороняючи українські книжки:

«Нам можуть відказати те, чим звичайно силкуються виправдати заборону («ограничение») українського слова. Се бажання зробити нашу спільну «русскую» мову літератури і освіченої суспільності єдиною мовою народною по всій імперії. Того бажаємо і ми і не можемо не бажати сього, бо самі змалку балакаємо і думаємо сією мовою. Але ми хочемо, щоб бажання се здійснилося міцно і справді, але не на вигляд тільки. Се можливо тільки тоді, коли всі мови й нареччя матимуть у нашій імперії цілковиту волю. Силоміць та примусом учити російській мові, додаючи наперед постановлене силкування знищити «областные способы речи», не буде найпростішим і найшвидшим шляхом до тієї мети». Навівши з історії приклад («раскол»), що примус не досягає своєї мети, він каже: «У всякому разі, коли вкраїнському письменництву («писательству») дасться цілковита воля, від сього не повстане ніякої перешкоди російській мові розповсюджуватись серед українців... Навчання в сільській школі по книжках, що в них, щоб селянські діти розуміли нелегко їм зрозумілу книжку «руською» мовою, — додаватимуться вияснення і по-вкраїнському, тільки сприятиме тому, щоб спільна «русская» мова розповсюджувалась серед селян... Коли ж поруч з російською мовою зоставатиметься та літературно розвиватиметься вкраїнська література, то, чинячи свою місцеву користь, вона без шкоди російській (у першотворі всюди «рускою») літературі існуватиме «для домашнего обихода», як висловився про неї один з слов'янофільських органів ще в 60-х роках сього сторіччя» («Вестник Европы», -1881. — 1. — С. 405-406).

Коментарів тут не треба. Видно відразу, що Костомаров воює тут сам з собою. Бажаючи оборонити вкраїнську літературу, він бив її насправді. Виходило бо, що ідеал — обрусіння; але треба його робити не примусом, бо примус викликає «нежелательные осложнения» (с. 406), а іншим робом — дозволити скінити «малороссийскому наречию» (бо ж «в малорусском крае... языком администрации, законодательства и высшей культуры» завсідги зостанеться російська мова — с. 406). Се «наречие» трохи понидіє «для домашнего обихода», тоді саме собі й зникне, а російська мова запанує. Як бачите — се теє ж таки асимілювання, та тільки іншим, мудрішим, культурнішим би то способом.

Була чутка, як з'явилася та стаття, що писано її тільки на те, щоб заспокоїти російський уряд і прихилити його до скасування цензурних утисків. (Про се навіть д.Мордовець у «Скажи, місяченьку» натякає «Оповідання», 75-76). Не знаємо, може, се й так. Але ж із того річ не стає кращою, хіба гіршою. Насамперед своєї мети стаття досягти не могла. На впевнення Костомарова, що українська література — тільки «для домашнего обихода», що вона тільки

пособить «обрусенню». уряд міг цілком резонно відмовити, що се неправда, бо люди, що перекладають Гомера, Шекспіра, Гейне, пишуть не тільки твори красної словесності та народні книжки, а й твори наукові та виробляють свою мову в Галичині на університетській кафедрі, — зовсім не бажають асимілюватися чи існувати «для домашнього обихода». Побачивши ж неправду тут, уряд міг бачити всякі сховані таємні заміри і в інших вчинках та словах українських і зовсім логічно міг думати, що сі ховання та відбріхування визначають якісь навіть антидержавні заміри — річ зовсім чужу українському рухові. Зрозуміло, що такий погляд уряду міг тільки шкодити нашій справі, а не пособляти. І стаття Костомарова нічому й не пособила, а хіба шкоди наробила.

Так само і з українською інтелігенцією. Не могла вона знати, чи насправжки автор каже, чи когось там дурить. Вона приймала його слово насправжки. А Костомарова слово — се слово авторитетне. І ось цей авторитет каже: мета наша змоскалитися; а поки змоскалимось, то писатимемо для мужика книжки «на малоросійском наречіи», і се на те, щоб змоскалитися «міцно та справді, а не на вигляд тільки». Хто ж, пойнявши віру Костомарову, міг після сього мати бажання працювати на користь українській літературі? Працювати на те, щоб певніше змоскалитися способом культурним! Ні, така стаття могла тільки пошкодити ділові, і вона пошкодила йому, бо не одну голову збила з пантелику. Недавнечко обвинувачено д. Пипіна за його статтю «Особая история русской литературы». Але чим же його погляди відрізняються від сих поглядів Костомарова? Він теж цілком згоджується на літературу «для домашнього обихода».

Таким побитом, один з найголовніших наших діячів літературних сам скаламутив нашу справу і потьмарив наше національне самопізнання.

VIII

Кажучи про Костомарова, про Куліша першої доби та про «Основу», автор сих немудрих листів дозволив собі не згоджуватися з деякими їх національно-історичними поглядами. Так само й тут, знімаючи мову про Куліша нової доби, доведеться йому те саме зробити. Декому може здатися дивним, що людина, зовсім невідома в літературі, людина, що не має права (і сама се каже) зватися й поганеньким істориком, — змагається воювати з такими історичними знавцями, як Куліш або Костомаров, що могли б автора (якби схотіли його помітити), просто задавити й засипати своєю історичною ерудицією. Ба, й сам д. Куліш каже про таких своїх опонентів, що перш ніж критикувати його, мусять вони показати наукові праці свої («Крапанка». — 2 вид. — С.37).

Автор не може показати ніяких ні наукових, ні навіть ненаукових праць своїх. І не вважаючи на те, він наслідком не мовчати, а говорити. Він не історик, але він і не хоче бути істориком. Він просто українець з роду, такий, що признається до своєї народності і розумом та серцем розуміє, що значить «любов до рідного краю». Він думає, що любить свій рідний край, він почуває себе членом української нації. І ота любов та оте почування і дають йому право говорити. Не як історик з високості своєї історичної кафедри говорив він, а як, коли тільки сміє він назвати себе сим ім'ям, — як український патріот.

Авторові байдуже до всяких мудрих та немудрих історичних теорій та гіпотез. Він любить свій рідний край не тим, що про нього існують такі чи інші теорії та гіпотези, а тим, що він його любить. Славна чи ганебна була наша історія, борці за правду чи розбишаки були наші історичні діячі — се його зацікавлює, ні, се його займає зглибока, але се ані побільшить, ані зменшить його любові до рідного краю, до рідної мови. Автор живе *тепер* і любить свій рідний

край такий. який він є *тепер*, хоче сумувати його горем, боліти його ранами так само, як і радіти його радощами. Вважаючи свою народність за українську націю, автор з любові до цієї нації буде обороняти всякі її права як нації і повставати проти всяких шкідливих їй як нації заходів.

Ось ми й домовилися до того ґрунту, на якому автор стоїть. Він каже: нація має свої права, і ніхто не може тих прав у неї віднімати. Українська нація має такі саме права, як і всі інші нації. Тим коли хто-небудь буде однімати в неї яке-небудь право як у нації, то свідомий українець мусить заперестувати проти цього, і байдуже йому, коли в нього, може, й папірчика в руках нема проти того, хто не то оберемок, але хоч і віз книжок написав. Він бо, автор сих листів, знає, що ті права націй не пера записують з голів істориків, а саме дійсне життя дає. А що дає дійсне життя, того ніякими паперами, хоч би й історичними, не однімеш.

Після цієї загальної, може, через лад довгої, але, мабуть, потрібної передмови автор може знову зняти перепинену річ.

Дивно трохи, що в той час, як останні погляди Костомарова, погляди, що від них так дуже тхнуло обмоскаленням, не викликали, коли не помиляємося, ніяких протестів. — погляди д. Куліша зчинили превеликий колот і в московській, і в українській пресі. Куліш, пишучи свою нещасливу «Историю воссоединения Руси», а потім «Крашанку», — 1870 р. видає віршовані переспіви «Псалтиря» та «Книги Іова», 1869 р. переклади книг Мусієвих, 1871 р. переклади чотирьох Євангелій, а 1880 р. — всього Нового Заповіту; 1882 р. дає Шекспіра том (не кажучи вже про дрібніші праці) — і все ж його зовуть, або замалом не зовуть — зрадником. Костомаров у розповсюдженішому російському журналі каже, що бажає, щоб український народ обмоскалився, і тільки радить не чинити того обмоскалення примусом, — і вкупі з тим щось із тридцять років не пише ні карточки по-українському — і його все ж зовуть «українським батьком» (див. «За крашанку писанка», с. 23). Річ, у всякому разі, цікава і характеристична для нашої преси.

Ми не будемо широко розповідати про всю колючечу: вона добре відома всім. Але нагадаємо коротко факти.

З чого ж повстав нелад?

Український письменник Панько Олелькович Куліш, ушлюблений борець за нашу народність, борець перший після Шевченка, найкращий, найлюбіший син свого рідного краю, надрукував кількатомовий памфлет під заголовком «История воссоединения Руси». Потім ішли ще кілька творів такого ж характеру. Твори писані були по-московському. В них, укупі з оригінальними, часом дуже цікавими і правдивими думками, казано, що українські історичні діячі, починаючи з гетьманів та кінчаючи найпошлішим гайдамакою, всі поспіль розбишаки та вороги культурності; навіть найкращі з них — як-от Сагайдачний, теж мало чого варті. Сагайдачний — тільки «гениальный пират и наездник» («Предшественники козацкого батька»); історія українська козацької доби є історією «украинских разбоев». Ці українські розбишацтва знищили українську силу і довели Україну до безвихідного становища, до такого, що мусила вона неминуче ткнутися в обійми до брата-москаля. Досі ми не бачимо нічого антипатріотичного в цих поглядах. Ми думаємо інакше про козацький період у нашій історії, але що з того? Хіба тільки й є нашої нації, що козаки? Хіба тільки й є наших історичних вчинків, що козакування? Хіба тільки й є в нашій історії один період — козацький? Ні, відкинемо козацтво як рух національний, і нам ще залишиться досить багато, щоб зватися нацією і мати путящу минулість. І князь Володимир, і Тарас Шевченко належать нам, безперечно нам! Та хоч би й були ми в старовину самими розбишаками, — дак тепер ними не хочемо бути, а бажаємо бути культурно-освіченою нацією. Досі, кажемо, нема (в писаннях Кулішевих) нічого антиукраїнського, і якби на цьому Куліш спинився, то хоча чимало людей з

ним і не згодилось би, та все ж ніхто (окрім запамороченого шовінізму) не смів би сказати про Куліша, що він трохи чи не зрадник. Так отже він на цьому не спинився.

Не знайшовши прикмет державності в козацьких рухах, пішов він шукати їх, та тільки не там, де треба, а там, де не треба. Пішов він не в Київ, а в Москву. Він повинен був іти в Київ, бо Київ, а не Москва, був столицею української державності, і з погляду цієї державності української і повинен був він дивитися на всю українську історію. Але він пішов у Москву та й почав позирати звідти на українські справи московсько-боярським оком і, з цього пункту дивлячись, «воссоединил Русь»... От звідси й витекли ті його гімни московським державцям від Івана III та аж кінчаючи Катериною II. Тим він і міг написати оди до Петра I, то до Катерини II та вславляти їх за те, що вони українську автономію скасували — ту українську автономію, що уявляється Кулішеві в образі «розбоями й руїною неситої гадюки за порогами» («Хуторна поезія»). Тим він і міг забути, що коли б гетьманщина та Січ були й такі шкідливі Україні, як він думає, то все ж повинні були ті Кулішеві кумири державні на Україні *український*, а не свій, московський, лад заводити. Коли б вони, касуючи гетьманщину та Січ, не залили Україну кров'ю, не закинули Калнишевського на тридцять років у соловецький льох, не пороздаровували українські народні землі своїм улюбленим, а український народ не повернули на кріпаків, а завели б кращі порядки; коли б вони, касуючи автономні *форми*, не скасували самої *автономії* української, — дак отоді б і можна було тій гімні їм писати. Тоді б мали розумну вагу і оті Кулішеві слова, що він сказав у «Мальованій Гайдамаччині»: «Не можемо вважати уманської трагедії за народну справу, бо коли б се було діло народне, руське, то консеквентне мусили б ми карання коліїв від цариці Катерини вважати за справу антинародну. Що ж станеться з історією, коли ми з Петрової послідовательки скинемо популярний титул: «великий світ наша мати»? Прийдеться тоді нам і все те, що роблено в Московщині для руського єдинства, назвати супротивним народній руській справі» («Правда». — 1876. — IX. Цитує з д. Огоновського праці). Он що лякає Куліша! А нас дак воно нітрохи не лякає! Що зробиться тоді з історією? А нічого не зробиться поганого — буде така ж, як і була: чимало брехні, багато й правди. Прийдеться все, що роблено в Московщині для руського єдинства, назвати супротивним народній руській справі? Еге ж, еге: прийдеться! Прийдеться, кажемо, і обстоюємо за сям і будемо обстоювати проти всіх істориків на світі! Прийдеться, бо те, що робилося в Московщині, — не задля руського, але задля *московського* єдинства робилося! Руське єдинство ми розуміємо так, що *обом* братам — і москалеві, і вкраїнцеві, можна буде жити в одній державній хаті кожному своїм національним життям; а коли ні, так ми *такого «єдинства» не хочемо*, бо є се не єдинство, а пожирання. Добре ми бачимо, до чого нас довело таке «єдинство», і сам Куліш про те знає, бо каже в «Зазивному листі до української інтелігенції» («Хуторна поезія»), що москалі «вичеркнули нас із книги живих націй, а давню нашу національну давнину присвоїли собі». Сам же він каже, що москаль, «дякуючи нам і за оружню, і за моральну підмогу, хоче загладити наше обличчя серед народів, хоче, щоб ми забули, хто ми і яке наше національне право; хоче, щоб ми не мали ні пуття, ні честі, ні поваги на світі» (132). Ось юно те, що робилось і робиться в Московщині для руського єдинства, і сам Куліш цими словами так знищує всі свої цареславні вигуки, що краще вже ніхто не зробить цього. Куліш цими словами сам доводить, що згадана тенденція в його «Історії воссоединения Руси» та в тих гімнах є колосальною історично-національною неправдою. Бо коли б у Московщині справді дбано про таке «єдинство», про яке ми кажемо, а ж про «пожирання», дак не було б тих посліdkів, про які Куліш оце каже. Політика московська щодо України завсїгди була однакою, і однакові тенденції були в цій справі і в Катерини II, що закидала Калниша в тюрму, і в Миколи I. що Куліша вкупі з Костомаровим та Шевченком запроторював у свої «казематъ». Ми можемо тільки дивуватися, як се можна в одній книзі співати ганебні для українського письменника оди деспотизмові і вкупі з тим казати виценавлені слова, додаючи до них: «Шкода нам звати москаля дядьком».

IX

Се ж то тепер, постановивши одно проти одного і ту «воссоединенную» Кулішевими одами Русь, і оті його слова та й взагалі всю його тодішню українську діяльність у Галичині, — можна зрозуміти, що Куліш зовсім був не зрадник; а тоді, в той час, як тая Русь вийшла в світ, — зовсім інакше було. Українська інтелігенція в Росії нічого тоді не знала про ті галицькі Кулішеві праці, а наведеш вище слова ще й світу не бачили, — тим-то юна зрозуміла Кулішів учинок як зрадництво. Додало тут гарту ще й те, що Куліш зачепив у своїй книзі і Шевченка.

Виявляючи непомірно роздратоване самолюбство, заміривсь Куліш зіпхнути з п'єдесталу Шевченка. Зробити се Кулішеві було треба. Шевченко має діаметрально протилежні Кулішевим історичні погляди. Звичайна публіка, несвідома історії, завжди вірить тому чи іншому авторитетові. Тут їй доводилось вибирати або авторитет Кулішів, або авторитет Шевченків. Зрозуміло, що поки Шевченко залишався перед нею тим, чим досі був, а саме — національним поетом-пророком, то публіка ся не схотіла б і вибирати, а так-таки й пішла б знов за Шевченком, неважаючи на всі Кулішеві вияснення, що його історія — є найкраща в світі українська історія. Виходило, що треба було відняти в Шевченка те сьайво, яке його досі повивало, і ось робиться ганебний вчинок у літературі: пророка нашого національного відродження, найбільшого нашого поета, світового генія Куліш у другому томові своєї «історії» визнає п'яницею, його музу «полупьяною», а поетичну його діяльність «умоисступлением» (сс. 24-25). Так Куліш писав свою найпевнішу за всі історії «історію»...

Ми простили б се Кулішеві, ми не згадували б про сей його важкий кожному патріотичному українському серцеві вчинок простили б тим, що багато добра зробив Куліш своїй країні; тим, що сам він потім у своїй «Крашанці» назвав Шевченка «мучеником чоловіколюбства», а в передмові до «Хуторної поезії» сказав, що «усе, що єсть істинно людського на Україні, йде за стягом Шевченка» (40); але ми не можемо сього зробити, бо трохи згодом той же таки Куліш у московському часописі «Южный край» надрукував вірші «З небес», а в них примушує Шевченка казати про себе, що він «був п'яний», що «співав по п'яну» про «діла скажені», слухаючись «баби Талалайки», яка «безкостим языком своїм його дрючила» до того, що в нього «завернулося в голівоньці».

Ми, звісно, не будемо обороняти Шевченка: йому не треба оборони не то проти одного, а й проти десяткох таких антагоністів, як Куліш, бо Шевченка постать стоїть так високо, що ми можемо тільки десь далеко вгорі бачити величну голову сього «п'яниці», вартого сотень і тисяч тверезих. Се тепер видко кожному незасліпленому окові, — найбільш після того, як сам Куліш кілька разів себе збивав з своєї позиції. Ми тільки хочемо сказати, що годі, як з'явилася тая «История воссоединения Руси», — тоді стояло діло трохи інакше. Читаючи у такого українського авторитета, як Куліш, що українська історія — се розбишацька історія, а наш національний геній тільки п'яниця, рівний тим п'яницям, що по корчмах (як каже Куліш) уславляли козацьких розбишак, звичайний український інтелігент спантелився. У нього було так мало того українського національного почування, як коті наплакали, а тут ще се. «Коли вже такий український діяч, як Куліш, зрікається українства (ми вже казали, що саме *такий* вигляд

мав Кулішів учинок). то виходить, що справді се вкраїнство катзна-що!» І людина відкидалася від рідного краю зовсім та йшла до табору московських централістів...

Друга книжка Кулішева, що наробила ще більшого галасу, була відома «Крашанка». Правду кажучи, в ній було далеко менше антипатріотичних речей, ніж у згаданий «Історії», — але галас зчинився більший. Річ, бачите, в тім, що Куліш тут хвалив уже не москалів, а ляхів. Про перших наші люди не зважувались казати правди, а про других можна було. І дивніше від усього те, що серед полемістів проти «Крашанки» виразне місце взяв Д.Мордовець, — той Д.Мордовець, що сам колись у московському місячникові «Дело» зрікався задля «культуры центров» українського діла, той, що пише горн всякого паперу по-московському і, надрукувавши по-українському свою автобіографію, в ній не посоромився, не маючи своїх українських творів, списати купу своїх російських писань! Се все теж дуже характерно для нашої преси...

В «Крашанці» Куліш ознаймує, що всі українські історичні джерела брехливі, а правдиві тільки польські. Звісно, нема чого доводити, що помилка так думати: українські джерела *мусили* бути не цілком правдиві, бо йшли вони від одного з двох ворогів; але так саме *мусили* бути не цілком правдиві і джерела польські, бо ляхи теж не могли бути в сім ділі безсторонні. З обох боків трохи переборщили, і інакше не могло й бути. Отже, Куліш рішив, що переборщають тільки українці і відкинув усі їх свідчення, себто: з двох людей, що стали до позову, вислухав одного. Так саме зробив він і з народною поезією. Забуваючи, що народна поезія є вияв народної душі та що не можуть її сотворити корчемні п'яниці, він усю її відкидає... *окрім всього того, що доводить його думку яку-небудь*, — так, напр., він не вірить тим думам, що хвалили Хмельницького, і вірить тій пісні, що йому докоряє! Зрозуміло, що безсторонності в таких способах нема ані трішки. А се велика шкода! Ось що Куліш каже у «Крашанці»: «З обох боків (і з українського, і з польського) накоїли ми стільки єхидного і кривавого, стільки дурного і пагубного, що нема вже на землі й трибуналу, котрий здолав би нас розсудити, а ми, *замість води з річки Лети*, жадаємо по-давньому, по-варварському, по-звірячому»... ворогувати (с.30). Оця думка — спасенна є думка! І довести її можна свідченнями історичними з обох боків — і з українського, і з польського. І якби Куліш *так* зробив, то було б його діло з «Крашанкою» великим патріотичним і людяним ділом. Але Куліш зробив зовсім не так. Навіть коли ми глянемо на наші минулі відносини з ляхами цілком його поглядом, то і тоді побачимо, що він робить не по правді. Він каже, що з українського боку «п'яний бунт», а з польського — «вповажнений посполитим правом розбій» (19). І він рахує: оце, оце й оце понабрівували українські літописці, щоб зробити з свого «бунту» національну справу; але вкупі з сим він *не каже*, скільки ж понабрівували польські літописці, щоб з свого «розбою» зробити законні державні заходи. Таким побитом, виходить цілковита сторонність автора, виявляється виразне бажання сховати частину правди навіть з погляду самого Куліша, не кажучи вже про те, що думка, мовбито широкі народні рухи постають через попівські брехні та через кобзарські вигадки, є думкою, не достойною путящого історика. Ся остання помилка у Куліша постала тим, що він зійшов з свого національного ґрунту. І в «Істории воссоединения Руси», і в «Крашанці» сидить один Куліш і однаково помиляється: в «Істории» задля «русского единства» він стає прихильником московського централізму, а в «Крашанці» задля польської культурності стає прихильником польського порядкування на Україні. Точнісінько так, як колись наші пани ляпились задля тієї «культурності» чи москалились задля того «єдинства». Куліш забуває одно, що як там, так і тут москалі та українці чи ляхи та українці — се ніщо інше, як дві нації, поставлені одна проти одної. Як там москалі не мали права по-своєму, по-московському, переробляти український лад, так само й тут ляхи не мали права прищеплювати на українському ґрунті, без згоди народної, свою, лядську культуру. Як там, так і тут *таке ламання прав української нації* було гвалтом, насильством, і нація мусила протестувати проти нього і протестувала. З сього, єдино правдивого національного погляду, козацькі рухи, хоч які вони, на наш сьогочасний людяніший погляд, криваві, все ж були *нашою національною*

справою, бо протестували вони проти форм чужовладства. З цього погляду й Шевченко, н вважаючи на деякі відхилення від фактичного боку історії, є справжнім національним поетом, що найкраще за всіх почув своєю душею, зрозумів і висловив і нашу душевну муку як нації, і наші права та надії...

Можуть сказати, що зовсім не самий національний та релігійний гніт піднімав ті повстання козацькі, що таку саме вагу мали тут і причини соціально-економічні. Згоджуючися з цим, побачимо, що й тут правда не в Куліша, бо вже один той факт, що сто років народ раз у раз бунтується, доводить, що щось важливіше від попівських направ та кобзарських дум примушувало його бунтуватися. Через красномовство та поезію мрійну люди не йдуть на смерть та на муки, а у нас вони йшли!

Таким побитом, «Крашанка», показуючи тільки частину правди історичної, не могла досягати своєї мети: погодити русинів-українців з ляхами. Щоб се зробилося, щоб вони погодилися, треба було миротворцеві говорити так, щоб однаково справедливим та лагідним бути до обох непогоджених. Куліш же не був справедливий та лагідний до русинів-українців, і вони не могли через те піти за ним, послухатися його. Замість щоб зробити велику користь, «Крашанка» вчинила тільки шкоду, привівши до того, що люди почали перебирати старі кривди, щоб довести Кулішеву помилку, ті кривди, що їх треба було забувати. Окрім того, і «Крашанка», так само, як і інші тут згадані Кулішеві твори, збили з пантелику нашу інтелігенцію, поплутавши знову її національні розуміння, закаламутивши і ту невеличку чисту течію національної самосвідомості, яка потекла була в нашу інтелігенцію після Шевченкової поезії.

А шкода, велика шкода, що так сталося з «Крашанкою»! Ґрунтовна її думка, а саме та, що мусять українці з ляхом помиритися, цілком правдива. Еге, мусить се зробити і той, і той, бо тоді, коли вони погодяться, коли один одному не перешкоджатимуть робити, а навпаки — пособлятимуть один одному, тільки тоді вони матимуть належну їм силу, тільки тоді зможуть вони щасливо та впевнено боротися проти спільних ворогів. Ані лядський народ українським, ані український лядським — не станеться, а що сьому правда, то те доводить спільна кривава наша минулість. Коли ж так, то нащо і за що змагатися? І змагатися тоді, коли в нас є вороги, що однаково і ляха, і вкраїнця хочуть переробити на москаля? Одного ворога масмо, одна мусить бути в нас і оборона проти нього, а не змагання проміж себе. Така тенденція у Куліша в «Крашанці», і за неї дяка йому, а щодо іншого, того, про віщо ми казали, то славі Кулішеві, славі першого після Шевченка нашого народного працівника, було б краще, якби його й зовсім ніколи не казано...

X

Мало не в один час з «Историею воссоединения Руси» Куліша (бо 1873-74 рр.) почала друкуватися спершу в львівській «Правді», а тоді і нарізно стаття М. Драгоманова «Література російська, великоруська, українська і галицька». Ся стаття друкувалася з підписом «Українець»,

але Франко в «Зорі» 1885 р. (ч. 19, с. 227) виявив сей псевдонім. — тим ми й називасмо тут справжнє авторове ім'я. Стаття ся, хоч і варварською мовою писана, була дуже талановита; вона друкувалася в єдиному читаному тоді в нас українському журналові, журналові, що був путящим більш-менш виданням; врешті, чимало людей знало справжнє авторове ім'я, що визначалося тоді серед професорських прізвищ у Київському університеті, — все це вкупі, серед тодішнього безладдя в національних поглядах, повинно було звертати увагу на статтю, хоча тези її зовсім були не доведені, та й не могли бути доведені. Думка ж у тій статті була ось яка:

Існує тільки одна «общеруська» література, а літератури великоруська, українська та галицька — се тільки частини з того цілого, тільки паростки. Кажучи авторовими словами: «у Росії є не дві літератури — московська і українська — з котрих одна держить гегемонію тільки б то через офіціальний гніт, а друга старається з-під нього вибитись, а є три літератури: а) обща русько-європейська і б) і в) дві народних, місцевих — великоруська і малоруська».

«Общеруською європейською» літературою автор зве «все те, що передає наукові або поетичні факти, ідеї, почуття передової громади у Росії (від Архангельська до Севастополя і від Кам'янця-Подільського до Благовещенська на Амурі) і тих шарів, котрі зараз стоять за передовими (дворянських і «чиновничих»)» (Нарізне видання. — 1873. — 1. — С.51). До цієї літератури належать, укупі з іншими, такі ось автори: Пушкін, Рилєєв, Грибєєдов, Лєрмонтов (викидаючи його «Пєсню о Калашниковє»), Герцен, Тургєнев (без «Записок охотника»), Некрасов (тою половиною своїх віршів, «у котрій він розказує ті думи і про ті типи, котрими повні були передові кружки російської громади у 50-60 годі нашого віку»). Чернишевський та інші (с. 34-35).

«Усе ж, що у поезії, белетристиці, у педагогічній літературі говорить про сільський люд великоросійський або до нього говорить, — те і по матеріалу і по мові *великоруське*» (с. 52). До цієї літератури належать, напр., Тургєнев як автор «Муму», «Постоялого двора», «Записок охотника», Григорович, Писемський як автор повістей «Плотночья артель», «Леший», Островський, Некрасов як автор «Коробейники», «Мороз Красный нос» та ін., Успенський, Левитов, Якушкін, Решетников. Се «справді великоруська вже, а не російська белетристика, бо названі тут п'єси і автори описують побит народно-великоруський, котрого уже не знайдете у Малоросії» (с. 49).

Врешті, «малоруська» література є все те, що писано про народ український чи по-московському (Гоголь), чи по-українському, та популярно-наукові книжки по-українському.

З сього виходило, що вкраїнські письменники повинні були працювати в двох літературах: у «общеруській європейській» та в «малоруській», і тільки тоді їх праця може бути путяща. Коли ж вони працюватимуть тільки для самої вкраїнської літератури, то виявлять вони «дораджуваний галицькими народовцями літературний український сепаратизм», що не має «фактичних шансів» на життя (с. 52 та далі). Та й та українська чи «малоруська» література, яку дозволяє д. Драгоманов, не вельми випускається на волю, бо, напр., популярно-наукові книжки вкраїнські мусять бути писані, якомога більш поступаючись общеруському державному культурному елементові у матеріалі, в мові та в правопису і навіть у графіці, бо «дуже відрубна графіка українська утрудняла б нашому народові і громаді доступ до російської літератури» («Правда». — 1874. — Ч. 66. 160-161). (Як бачимо, воля така невелика, що відомий д. Андріяшев цілком логічно спитався тоді: що ж зостанеться вкраїнського в сих книжках?)

Ся «панрусська» теорія (д. Драгоманов зве себе в сій статті «панрусистом»), видимо, нічим не відрізняється від вищезгаданих (див. лист VII) останніх поглядів Костомарова, хіба тим, що

систематичніше виложена. Не треба багато доводити, яка вона безпідставна, ненаукова та нелогічна, — се зараз видно, скоро ми хоч трошки критично на неї поглянемо.

Насамперед щодо змісту. Література не є ж купою книжок, а є зібранням творів, що в них виявилось розумове життя у якого народу, що в ній виявились усякі боки вдачі та моральних властивостей того народу. «Література є душа народного життя, є самопізнання народності» (Костомаров, «Две русск. народности»). Візьмемо народність московську. Складеться вона і з інтелігенції, і з так званого простолюду. Видима річ, що література московська (чи великоруська) мусить виявляти розумове життя, вдачу та моральні властивості московської народності цілої — себто: і інтелігентної частини, і простолюдної. Д. Драгоманов зве великоруською літературою тільки те, «що говорить про *сільський* люд великоруський» або до нього говорить. Таким побитом, ся «література буде відбивати в собі життя, вдачу та моральні властивості *сільського* московського люду», а інтелігенція та міський простолюд зостаються без місця в цілій літературі. Таким побитом, ся «література» зовсім не виявлятиме нам розумового життя всієї великоруської народності, а через те і *не може зватися літературою, а є тільки часткою з літератури*. Так само не можемо вважати за великоруську літературу і те, що Драгоманов зве «общеруською літературою», бо вона виявлятиме нам саме інтелігентне життя, не показуючи життя сільського та міського простолюдного. Знов виходить, що се не література, а тільки частка з літератури. Та ще додається й така річ, що *простолюд міський* зовсім не виявляється ні в тій, ні тій «літературі», бо ж «великоруська» каже про «сільського» мужика, а «общеруська» про інтелігента — мусимо або зовсім викинути з літератури *міський* простолюд, або, мабуть, одділити йому ще одну особну літературу, — тільки вже не відомо, як її назвати. А вся ця плутанина постає через те, що Драгоманов вважав *дві частки за дві цілі* і з однієї московської літератури зробив дві. Тим у нього виходить і така дивовижна і ніде нечувана досі річ, що того самого письменника він роздирає надвоє, на дві літератури: у нього Тургенєв, Писемський, Некрасов, Лермонтов раз письменники з «общеруської літератури», а вдруге з «великоруської», хоча певно ніхто ніколи на світі не міг би собі уявити, щоб ті письменники належали до *двох* літератур.

Не менша плутанина виходила, коли глянути з цього погляду і на українську літературу. Міський простолюд знову й тут не мав місця, його відкидано; тільки селянство саме ця література малювала. Виходила ще й така річ, що цілий відділ з цієї української літератури мусив бути відкинутий, бо він не підходив під термінологію Драгоманова. Справді — візьмемо такі твори, як *Шевченка*: «Сон», «Іван Гус», «Дружнє посланіє», «Княжна», «Неофіти», «Марія»; *Кониського*: «Перед світом», «Пропаші люде»; *Левицького*: «Причепа»;* візьмемо наукові та публіцистичні статті по-українському в «Основі» та в «Правді»; візьмемо, нарешті, самі статті д. Драгоманова-Українця — хіба ж можна се полічити до літератури про сільський люд український, коли тут саме «передавалися наукові або поетичні факти, ідеї, почуття передової громади» на Україні? Творів таких було тоді небагато, але се тільки тим, що й у передовій тій громаді небагато було тих людей: побільшала та громада — побільшало й творів про неї.

* Ми кажемо тільки про те, що надруковане було вже тоді; але після того з'явилося багато нових таких саме творів, як *Левицького* («Хмари», «Над Чорним морем», «Старосвітські батюшки й матушки», «Навіжена»), *Кониською* («Семен Жук», «Порвані струни», «В гостях добре, а дома ліпше» та багато дрібних оповідань), *Чайченка* («Соняшний промінь», «На розпутьті») та інших.

Таким побитом, мусимо ми або (слухаючись Драгоманова) запліснити очі на весь сей літературний відділ, вважати, що його нема, або признати, що сей *відділ був своїм змістом цілком паралельний тому відділові, що його звав Драгоманов общерусько-европейською літературою*. Зрозуміло, що сказати: факту нема, як коли він є, ми не маємо права — таким побитом, зостається тільки другий вихід. А коли так, то мали ми в Росії вже не три літератури, а чотири, а саме:

а) літературу про російську інтелігенцію («общеруську» б то), літературу, що виявила «наукові або поетичні факти, ідеї, почуття передової громади» *російської* (московської чи помоскаленої), та паралельно з нею —

б) літературу про українську інтелігенцію, літературу, що в ній виявлялися «наукові або політичні факти, ідеї, почуття передової громади» *української*.

Потім:

а) літературу про простолюд і для простолюду *великоруського* та паралельно з нею —

б) літературу про простолюд і для простолюду *українського*.

Себто виходило просто дві літератури: *московська* та *українська*; а через те, що і московська народність, і українська народність, на лихо собі, розпадались (як і скрізь у Європі) на дві частки — на інтелігенцію та простолюд, через те і літератури *сі кожда* ділилися *своїм змістом* на: а) твори для інтелігенції і про неї та б) твори для народу і про народ.

Такий висновок не тільки цілком логічний, але і цілком науковий, бо історія не знає ніяких «підлітератур», ніяких літератур «для домашнього обихода», ніяких літератур спеціально про пана або спеціально про мужика, а знає *просто літератури*, що суть виявами розумового життя того чи іншого народу цілком, і з панамі, й з мужиками.

Така саме нелогічність та ненауковість у поглядах у Драгоманова виявляється й тоді, як ми глянемо на його теорію щодо *мови* тих літератур. Кожен скаже, що Тургенев (той, що перекладав з української мови Марка Вовчка) писав свої романи не тією мовою, що Левицький свої повісті: але хто ж може, зостаючися серйозним, сказати, що Тургенев писав *двома* мовами: одною в «Рудині», а другою в «Постоялом дворе» чи в «Записках охотника»? Тим часом Драгоманов се каже зовсім серйозно. У нього виходить, що мова в «Записках охотника» стільки ж далека від мови в «Отцах и детях», скільки мова у Шевченка чи в Квітки від мови у тих же «Отцах и детях», і навпаки, що мова українська така ж близька до «общеруської», як і мова в «Записках охотника» чи в поемі «Мороз Красный нос». Коли так, то мусимо признати, що або мова у сих двох останніх творах така саме самостійна і від общеруської відрізнена, як і мова українська, або українська мова не самостійна, а є тільки, як у тих «великоруських» творах, мужичим колоритом на общеруській основі. Перше є видима нісенітниця, — зостається друге. Але, признавши друге, ми підємо проти всіх філологічних авторитетів, починаючи з такого велетня, як Міклошич, що завжди визнавав українську мову за самостійну, і виявимо погляди, що давно вже їх покинули всі хоч трохи освічені люди; опріч того, ми зробимо зовсім безпідставним усяке писання по-українському: коли се не самостійна мова, а тільки місцевий колорит, то було б абсурдом силкуватися складати сим жаргоном не тільки наукові статті, такі, як у Драгоманова, не тільки видавати журнали, як «Правда», але й просто писати народні

книжки. Таким побитом, теорія Драгоманова, про яку він авторитетно каже, що виводить її з самих фактів, доводить нас до неможливої плутанини, до надзвичайних нісенітниць. Вона або веде нас до повстання проти всякої логіки та науковості, або до себезнищення, і Драгоманов сам знищує всяке право на життя всіх своїх по-українському писаних науково-публіцистичних праць. Читаючи такі дивовижні теорії, ми тільки можемо дивуватися, як се вчений чоловік, професор, талановитий публіцист міг таке писати.

Отже — «нет дыма без огня», каже московська приказка, було, коли так, і тут щось таке, що довело Драгоманова до такої дивовижної теорії.

XI

До вищезгаданої дивовижної теорії довела Драгоманова ось яка річ.

Драгоманов вивчивсь, освітивсь, викохавсь і вигодувався московською мовою, літературою, освітою. Як і всі інші російські українці, він усе, що тільки може дати гарного освіти, придбав, користуючись з пособи російської літератури — оригінальної чи перекладної. Російська освіта, російська література є рідна мати освіти Драгоманова. Як же він може повставати проти матері? Драгоманов уявляє собі — що б з нього було, якби з його освіти відняти все російське, а залишити саме українське? Того українського так мало, а того московського так багато, що се Драгоманову здається зовсім неможливим, — та й справді йому се було б неможливою річчю. Але він робить висновки й далі і каже: так само і кожному українцеві в Росії, а коли кожному українцеві в Росії, то і всьому українському народові на Україні російській. Усі українці в Росії виховуються московською літературою, вона має на них величезний вплив, без неї вони могли б зостатися неосвіченими, — а коли так, то мусить їх освіта справді бути «общеруська» і мусять вони вважати ту «общеруську» літературу за свою рідну. Воно, звісно, логіка не каже, щоб з того, що є яка річ, виходило, що ся річ і мусить бути, — але Драгоманов се каже. Він зовсім забуває, що українська література вбога тільки дотепер, а колись мусить вирости так, щоб задовольняти просвітні вимоги української інтелігенції, забуває, що тоді вплив од московської літератури мусить неодмінно зменшитися, і вона зробиться зовсім не така необхідно потрібна кожному інтелігентові українському; забуває, врешті, що окрім російської літератури, є ще багато інших і багатших за російську літературу, і з них вільно кожному здобувати собі розумову їжу. Він просто не може уявити собі іншого становища речі і через те голосно гукає на всіх українців і російських, і австрійських: «Прийдіте, поклонімося московській великій культурі!» Тій великій культурі, додамо ми від себе, що не може ніяк погодитися з самостійною українською літературою, що устами своїх найкращих репрезентантів, таких, як «Вестник Европы» (відома стаття д. Пипіна), «Русская мысль» (Репензія на «Історію літератури» О.Огоновського. — 1888. — III), кидає анахтему на того українця, що наслідують освічувати ту самостійність, та зве його «агентом польсько-німецької партії»; тій культурі, що довела до сьогочасного становища речей, коли не вільно по-людському дихнути (бо ж не від уряду самого залежить се становище: яка суспільність, такий уряд); тій культурі, що її репрезентанти — російські інтелігенти — вчора молилися на

Герцена, а сьогодні становлять свічки замалим не князеві Мещерському: тій культурі, серед якої найпошлідший поліціянт, сільський урядник (не кажемо вже про панство) каже мужикові *ти* (маючи від нього *ви*), лає його найпошлідшими словами та б'є натаєм!

Оце ідолопоклонство перед тим «шматом гнилої ковбаси», що вважено його за велику культуру, примушує Драгоманова бачити в російській літературі альфу і омегу всіх українських ідеалів, становити українську літературу часткою московської та казати, що мовбито «Гоголь послужив вихідною точкою для виділу з *всеросійської* літератури літератур почастних, *великоруської і малоруської*» (с.47), хоча зараз же й додавати, що «остання родила і Гоголя». (Бог уже його знає, як се Гоголь, *народившись сам від «малоруської» літератури*, міг послужити вихідною точкою для виділу тієї літератури!) Се ідолопоклонство примушує його, історика, запліщувати очі на справжні історичні факти, не бачити їх, не розуміти їх.

А факти ці були ось які:

З того часу, як більш-менш виразно стає видко становище речей в нашій минулості, ми вбачаємо зараз же дві руські народності, ті, що *тепер* ми їх називаємо *Русь-Україна* та *Русь-Москва*. Після небезславного самостійного національного й державного життя Русь-Україна зазнає тяжкого лихоліття спершу від своєї сестри Русі північної, що в особі ростовсько-суздальського князя Андрія Боголюбського зруйновує й випалює Київ, до ноги всіх людей у ньому вирізуючи, і се на те, щоб збавити Київську Русь тієї державної і національної самостійності, яку вона мала, та самій потопити все в ростовсько-суздальському елементі; а потім зазнає Русь-Україна лиха від татарви. Змушена прилучитися до Литви, Русь-Україна не хоче зрікатися своєї національності, — навпаки: вона Литву переробляє на Русь. Потім доля зводить Русь-Україну з Польщею. І тут Русь держиться за своє. Правда, Польща культурно дужча (бо після ростовсько-суздальського та татарського лихоліття Русь-Україна не здолала ще вернутися до своєї минулої сили) однімає у Русі-Україні панство, але подужати зовсім її не може. Постає борня — і розумова, і фізична, — борня завзята і кривава: вона кінчається тим, що, бережучи свій національний образ, Русь-Україна прилучається до одновірної з нею Русі-Москви з правом автономічним. Отже Русь-Москва, шануючи заповіти, що zostалися їй від Андрія Боголюбського, починає незабаром дбати про асиміляцію, користуючися в цій справі з великої деморалізації, що повила всю тодішню нашу старшину. Тільки асиміляція ся чиниться вже не таким брутальним робом, як у часи Андрія Боголюбського, а хитріше і — певніше. Катерина II достойно кінчає почате до неї. Українська старшина стає російським панством, і з сього боку можна бути вбезпеченим; а щоб бути вбезпеченим і від мужицьких вибриків — мужика віддано панові в кріпацтво. Система, треба згодитися, геніальна!

Отже й при такому страшному становищі національному не вмирає серед українців самосвідомість національна. Спершу українська інтелігенція думає знайти собі культури й освіти, еднаючись на одному культурно-освітньому полі з Москвою. Тоді ото і йдуть наші Семени Полоцькі, Дмитри Ростовські, Теофани Прокоповичі та інші заводити культуру на Москві та складати «общеруську» літературу «общеруською» мовою. І ся література справді складається; мова ця справді виробляється. Дехто вже думає, що досягнено «общеруського» єднання цілком.

Отже — ні!

Незабаром починають вбачати наші українці те, що й мусили вони побачити. А саме, бачать вони, що тая «общеруська» література дедалі то все менш та менш починає вдовольняти спеціально вкраїнські потреби, бо дедалі то все більш та більш робиться спеціально московською. Бачать навіть, що уряд сиджується зробити її саме такою, себто тільки московською, і задавити спеціально-вкраїнські варіації: спершу уряд забороняє, відбирає і

палить такі релігійні книжки, що в них стрівається щось одмінне від московського православ'я; а потім, 1720 р., Петро I велить на Україні «ніяких книжок, окрім давніх церковних, не друкувати та й старі церковні книжки до друку виправляти і рівняти з такими ж московськими, щоб були зовсім однаковісні, щоб ніякої одміни і особливого наріччя ні в яким разі не було» (Уманець М. Дещо з іст. укр. письм. // Діло. — 1885. — Ч.15. — XIX). Тим наказом убивано ту українську літературу, переважно полемічно-богословську, яка до того часу (хоч і не чистою українською мовою) вільно розвивалась на Україні під усіма «лядськими утисками». З цього часу й починається — з одного боку, заганняння ломаками до «общеруськості», а з другого

- спершу дрібні, а дедалі все більші національні українські протести, що виявлялися в формі українських творів спершу семінарською, а далі й народною мовою. Це поривання національне виявити себе, свою душу українську в українських творах не перепинялося на Україні ніколи, тільки що одмінилося XVIII сторіччя: після того, як не пощастило з «общеруською» мовою, бо її узурпували самим собі москалі, — вдалися наші просто до народної мови. Твори ті зоставалися в рукописах аж до Котляревського, що перший намілювався надрукувати свою «Енеїду», і з цього часу починається нова народна доба в історії української літератури.

Таким побитом, ми бачимо, що зовсім не «всеросійська» література «виділила» з себе (та ще й під Гоголевим впливом!) літературу українську, а що українська література існувала на Русі-Україні з часів князівських, бо завжди українська нація почувала духовну потребу виявити своє духовне життя в письменстві і завжди виявляла. Що ж до «общеруської» літератури, то вона справді складалася з таким напрямком, щоб бути і Москві, і Україні однаково своєю, але скоро московський елемент у ній переважив, зараз же вона й перестала бути своєю Україні, і зараз же Україна стає на свій національний ґрунт. Правда, ся література і досі панує на Україні, але се тільки тим, що письменство українське не дійшло до свого повного зросту; а дедалі воно ростиме, то все меншатиме та меншатиме вага московської літератури на Україні.

Д.Драгоманов радить усім українцям не відбиватись від московської літератури. Ми й приймаємо сю раду, але зараз же додаємо до неї: так само не відбиваймося і від усіх інших літератур. А що досі на Україні російській московська література й мова є органом освіти, то се ніяк не може спиняти нас розвивати свою самостійну літературу. Саме в таких відносинах стояла колись хоч до чехів література й мова німецька — а се ж не пошкодило їм виробити своє самостійне чеське письменство. Та й у минулі віки — хіба не ту саме роль, яку відіграє тепер московська мова на Україні, відіграла мова латинська як мова літератури й освіти серед західноєвропейських народів — отже це не перешкодило їм виробити свої власні національні літератури, *літератури* справжні, а не якісь частки та паростки від латинщини. Так само і українська література не була, не є і не буде часткою чи паростком од московщини, а була, є і буде самостійною літературою, що в ній силкується виявити своє розумове життя український народ. Усе гарне, що ми маємо від російської літератури, ми беремо дякуючи (так само, як ми робимо це й з іншими літературами), але ми не хочемо платити за це своєю національною самостійністю, і до цього не присилує нас ніхто.

Невважаючи на всю оту вицезгадану плутанину, держалися, звісно, і ті погляди, що zostалися нам од Шевченка. На превеликий жаль, люди, що додержували тих справді національних українських поглядів, додержували їх не цілком. Тільки небагато людей, тільки одиниці, може, розуміли і знали всі Шевченкові ідеї цілком; загал же так званого «українофільства» додержував тільки частину з них. А саме: він держався того, що Шевченко казав про національну українську самостійність, і забував або легковажив те, що Шевченко казав про народ, про те, що українська справа нерозірвано зв'язана з мужицькою справою, з справою всіх убогих працівників.

З цього виходила велика шкода, бо через це націоналізм, патріотизм наближався до шовінізму або, у всякому разі, ставав річно більш-менш формальною. Се, звісно, не могло ані прихилити до цього націоналізму симпатії людей з інших груп, ані зробити його самого міцним.

Тим, скоро Куліш оголошує свою нову історію українську, зараз же зчиняється колот. Одні вірять Кулішеві. Досі всі їх ідеали лежали в козацтві (бо вони тільки козакофілство саме вбачали у Шевченка), а тепер вони чують, що козацтво чортзнащо. У самих історичної освіти небагато — не диво, що вони вірять Кулішеві, згоджуються з ним і одкидаються від української справи, прилучаючись до такого вихвалюваного у Куліша московського абсолютизму.

Другі — не вірять Кулішеві. Вони починають обороняти те, що на нього так нападався Куліш, і це, звісно, тільки пособляє зміцнитися шовіністичному кольорові на українському націоналізмі.

З'являється й теорія трьох літератур у Росії, а згодом і новітні міркування Костомарова про українську літературу «для домашнього обихода» з метою — швидше обмоскалити український народ. Даремно Драгоманов останніми часами так нападав на сервілізм у Костомарова: і костомарівські у «Вестнику Європи», і драгоманівські у «Правді» погляди на українську літературу однаковісінькі, і той, і той вважають її за частку московської, і той, і той мають на меті вицасливити наш народ московською літературою, — себто: обмоскалити його насправді. Ба, Драгоманов навіть радикальніший у цьому напрямку, бо, як ми бачили з листа IX, вимагає, щоб українці якомога більше поступалися в своїх писаннях державному культурному елементові — в матеріалі, мові та в правописі. і навіть у графіці, бо «дуже відрубна графіка українська утрудняла б нашому народові і громаді *доступ до російської літератури*». Таким побитом, — метою всіх українських поривань мусили бути якісь мізерні книжечки, мовою, матеріалом, правописом та графікою підведені під «державний культурний елемент» — тобто значно змоскалені. І ці книжечки були б тільки на те, щоб легше і тихше помоскалити народ, як казав Костомаров.

Не дивно ж, що досі було так мало борців за українську справу. Борються тільки за те, за що варто боротися. Можна і варто боротися за національну самостійність, за національну літературу, але чи варто боротися за який десяток чи два книжечок народною, умисне помоскаленою мовою, книжок, що мають на меті тільки пособляти «доходити до «общеруського»? Чи не краще просто москалити народ, аніж писати ті книжки? Бо коли мусимо його доводити до московської літератури, то що швидше його помоскалимо, то краще. Ся мета була така маловартна, що ніяк не могла привабити до себе читачів.

Шкодили такі твори, як Драгоманова, ще й іншим. Вони значно пособляли тому, що українство переводилось на шовінізм. Хоч і які дивні здадуться декому сі мої слова, а мушу їх сказати. Річ ось у чому.

У своїх тих статтях Драгоманов нападався на справжній, правдивий український націоналізм, звучи його «сепаратизмом», і становив напроти нього свою «панрусську» теорію. Загал громади української в Росії невелико знав український націоналізм, — тим найбільше, що Шевченко, напр., знаний був тоді в Росії більш як автор козакофілських поем, бо інше з його творів у Росії друкуватися не могло та не може й досі. Отож, сей загал, читаючи Драгоманова, бачив, що він на українство нападає, а в своєму панрусизмові містить щирі народолобні ідеї. Люди могли думати, й справді думали, що тільки Драгоманова панрусизм прихильний до тих ідей, а український націоналізм од них далекий або принаймні — байдужий. Отож, через се, що «панрусизм» узурпував собі ті ідеї, — люди народолобні відкидалися від українського націоналізму та й прихилилися до панрусизму. А як у тому панрусизмові спеціально українська мета була маловартна, як то вже казано, то ті панрусисти дуже скоро занехаювали її і ставали

незабаром московськими обрусителями, хоч і на радикальній часом основі. Таким побитом, той панрусизм однімав народолюбні елементи на користь московству, збивав з пантелику вкраїнських націоналів-народолюбців і або відривав їх од українства, або, примушуючи берегти свій націоналізм проти панрусського москвофільства, штовхав їх до шовінізму. Правда, були такі люди, що додержували своєї постаті, люди, які розуміли, що Шевченко далеко більш народолюбний та народоприхильний, ніж десять Драгоманових, і вкупі з тим він стоїть за той немилий Драгоманову сепаратизм український — такі люди не збивалися з пантелику ні теорією трьох російських літератур, ні одами до великих царів і цариць, а пильнували свого вкраїнського діла, пильнували щиро, непохитно, невтомно та пильнують його й досі, хто живий, їх ім'я всякий тепер знає, і не треба їх тут найменувати. Але ж таких людей було мало, се були одиниці. Загал же крутився і плутовся, не знаючи, на яку ступити серед тих «гімнів», «культур-центрів», «трьох літератур» і всього такого. Космополітичні теорії, до яких такі прихильні росіяне, тільки пособляли сій плутаниці.

Ось через віщо, як на нашу думку, у нас такий нелад і так мало зроблено досі. Де плутаниця, там мало діла, а в нас і досі плутаниця. У нас через ту плутаницю і досі не могло виробитися серед української інтелігенції доброго національного інтелігентного загалу. Більшість з української інтелігенції в Росії байдужа до вкраїнської ідеї, а ті, що до неї прихильні, знов не солідарні проміж себе і, не вважаючи на те, що їх так мало, розбиваються, скільки ми помітили, ще на три групи.

Перша — се формальні націоналісти. Вони виявляють прихильність до всього вкраїнського: до вкраїнської мови, до вкраїнської літератури, навіть до вкраїнської одежі, — але й тільки. Ніякої позитивної праці від них сподіватися нема чого, бо позитивна вкраїнська праця можлива в нас тільки на народолюбній основі, а в цих людей перше стоїть націоналізм, а народолюбство — так собі. Треба сказати, що сьогочасні порядки серед мужиків не зовсім такі, щоб могли викликати прихильність до себе від українського патріота, а люди з цієї групи не хочуть зрозуміти тієї правди, що коли мужик такий темний і так легковажить свою національність, то тим більше мусить інтелігенція працювати, щоб вивести його з такого становища, а не відвертатися від мужика за його темряву. Нам же доводилось стрівати людей з цієї групи, що вони вважали за безкорисне діло писати тепер книжки для народу, а обстоювали за саму літературу для інтелігенції! Ся партійка складається здебільшого з людей старих, і ми її зватимемо *українофільською*, — себто так, як вона сама себе з давніх-давен зве. Се назвище дуже до неї підходить, бо вона виявляє тільки прихильність до українства, а не діла на користь йому; вона говорить і пише тільки по-московському, а коли вряди-годи й надяпає що по-вкраїнському, то се не великого важить. Правда, і серед цієї групи є двоє-троє людей працюватимих, але все ж великої роботи від українофілів не можна сподіватися. Однеще партійка ся має в нас силу, бо складається здебільшого з людей з значним громадським становищем, себто сі люди або добрі посади, або заможність мають. У руках у сих людей лежить чимало вкраїнських справ, і коли вони не довели тих справ до загину, дак тільки через те, що ті справи самі в собі мають досить сили до життя.

Одна з характеристичних властивостей цієї групи є її страшенна боязкість, скоро доводиться їй виявляти своє українофільство. Часом ся боязкість буває просто аж кумедна, бо сі добродії іноді бояться сказати в громадлі по-вкраїнському слово, щоб не вважено їх за державних зрадників! На превеликий жаль, загал російської інтелігенції не відрізняє сих «українофілів» од справжніх українських націоналів і всі їх негарні властивості накидає і справжнім путящим українським діячам. Громадянству тим важко відрізнити формальних українофілів од справжніх українських націоналів, що, як і завжди буває в таких випадках, ся група непомітно зливається з групою тих справжніх націоналів. Тим часом проміж Кониським чи Левицьким, з одного боку, і яким літератом, що списує безліч паперу по-московському і

тільки раз на 20 років напише дві-три картки по-українському того-сього, велика різниця. Перші — найкращі репрезентанти нашого національного руху, а другий — тільки українофіл.

Друга група — се радикали. Заснувалась вона під впливом російського та галицького радикалізму, з одного боку, а з другого — під впливом того, що «українофіли» більш балакають про свій патріотизм, ніж дбають про справу. Ся групка проповідє любов до народу, говорить про працю для нього і має соціалістичний колір. Опріч того соціалістичного кольору (що багатьох дуже вражає), народолобні ідеї в сієї групи такі, що до них буде прихильний всякий народолобець. Але, на превеликий жаль, і ся партійка багато говорить і мало робить або й зовсім не робить.

Не робить же вона тим, що вона й не може дати позитивної роботи. І це саме тим, що вона відкидає націоналізм.

Галицькі радикали, відкидаючи націоналізм, усе ж, як то видко з їх програми, визнають, що народні маси можуть розвиватися тільки на національному ґрунті, і через те галицькі радикали роблять на національному ґрунті, видають свої газети, пишуть книжки по-українському. Тим у них є діло.

У наших же російських радикалів діла нема. Злегковаживши націоналізм, вони легковажать і українську мову і, таким побитом, стають цілком на московський ґрунт. Се і легше, і безпечніше. Легше тим, що мову, коли не знаєш, то треба вивчити, а наші радикали не такі ретрогради, щоб гаяти час на таку марну річ, як вивчити мову; се, бач, націоналістичні вигадки. Безпечніше тим, що українська справа не має прихильності від уряду, а наші радикали такі саме страхополохи, як і українофіли. Через сі дві причини вони говорять і пишуть по-московському, і коли ви стрінете статтю такого добродія в якому московському виданні, то ви не пізнаєте, що се український радикал, він бо тут нічим не відрізняється від звичайного радикального обрусителя.

Національні питання тільки там можуть поступитися назад перед соціально-культурними, де нації, як нації, не загрожує ніяка небезпечність. Так поступилося національне питання назад, наприклад, у москалів. Їм, як і французам, англійцям, — нема чого боятися, що в них однімуть їх національність: вона їм забезпечена. Тим вони й можуть класти всю свою працю на справи соціально-культурні. Сю правдиву думку, висловлену в одному з останніх творів Драгоманова, наші радикали забувають. Вони не хочуть зрозуміти, що доки українська нація не здобуде всіх своїх прав як нація, доти питання національні будуть стояти в нас — і в Росії, і в Австрії — на першому плані, доки самому народолобству буде шкідливою річчю повставати проти українського націоналізму. Це, неважаючи на слова свого прем'єра, забувають і галицькі радикали, але ті хоч *на практиці* мусять робити на національному ґрунті. У наших же радикалів і того нема. Відкидаючи націоналізм, легковажачи мову, вони тим самим роблять неможливою роботу на національному ґрунті. А всяка робота не на національному ґрунті нам або безкористна, або шкідлива.

Коли розвиватися народні маси можуть тільки на національному ґрунті (а ми думаємо, що се аксіома), то всяке відхилення від національного ґрунту є річчю шкідливою. Кожен, хто приносить хоч крихту обмоскалення в наш народ (чи словом з уст, чи книжкою), робить йому шкоду, бо відбива його від національного ґрунту, — себто: збиває його з того становища, що єдино на ньому можливий є народний розвиток. А наші радикали сього не хочуть розуміти; хоча се видимо виходить з тих слів Драгоманова і радикальної програми про можливість розвитку тільки на національному ґрунті, і хоча вони Драгоманова вважають за свого отамана. Вони не розуміють сього і пишуть для українського народу московські книжки... Сей московський ґрунт, що на ньому стоять радикали наші, робить і те, що вони, на превелике диво,

часом сходяться до купи з першою групою, з групою українофільською, формально національною. Річ бо в тому, що, неважаючи на свій радикалізм та українофільство, обидві партії складаються з помоскалених росіян, у обох у них сидить не стільки вкраїнська, скільки російська душа — ось вони на цьому полі й єднуються часом.

Нарешті, є ще третя група, правдиво національна та правдиво народолюбна. Але про неї скажу докладніше в новому листі.

ХІІ

Третя з згаданих груп вийшла з групи українофільської і досі є ще невелика і розрізнена. Ми будемо звати сю групу, щоб одрізнити її від групи українофільської, *свідомими вкраїнськими націоналами-народолюбцями*. Через те, що люди з цієї групи порізані, в неї нема виробленої до дрібниць програми, але її думки й заміри могли б бути, кажучи коротко, сформульовані так (ми тут стільки ж викладатимем ті погляди, скільки й самі говоритимем з приводу їх).

Українські націонали-народолюбці вважають руськовкраїнську націю за націю самостійну, що має всі права, які звичайно повинна мати нація, — себто: права порядкувати по-своєму в своїй землі в справах просвітній, культурній, економічній, соціальній та політичній. Бачивши, що русько-українську націю збавлено тепер сих прав, вони мають на меті вернути їх їй.

Але, вважаючи на те становище, в якому стоїть Україна, вважаючи на реальну вагу, яку мають дійсні факти, українські націонали-народолюбці задалегідь зрікаються всяких заходів коло політичної самостійності вкраїнської, певні бувши, що при сьогочасному нашому становищі такі заходи є ніщо інше, як дитячі іграшки, до того ще й небезпечні, бо вони можуть тільки пошкодити нашої справі. Вважаючи Україну за частину російської держави, українські націонали-народолюбці будуть завжди прихильні до Росії стільки, скільки Росія задовольнятиме національні потреби вкраїнські. Вони могли б єднатися з поступовими групами з усяких національностей в Росії на те, щоб досягти однієї сьогочасного важкого режиму на кращий, але робили б се тільки як *українська* партія. (Взагалі, можна сказати, що всякі національності в Росії мало проміж себе знаються і борються кожна окремо, часом і не знаючи, що є інші, які допоминаються того ж, чого й вони. Більш-менш знаються проміж себе українці та ляхи, але, на превеликий жаль, більш гризуться, ніж братаються; тим часом литва, фіни (суомалайн), ести, латиші, вірмени, грузини та інші — кожен борється за свої національні права так само, як і вкраїнці. Чому б нам усім не порозумітися, не зав'язати тіснішої знайомості, що могла б колись, може, довести й до спільної діяльності? Кожен з нас нарізно мало має сили, але всі вкупі ми легко можемо переважити московських з'єднувачів.

Се — щодо питання національного. Що ж до однієї сьогочасного режиму на кращий взагалі, то тут ми могли б єднатися й з поступовими москалями, аби тільки ті москалі покинули погану звичку — не признавати наших національних прав. Українські націонали-народолюбці можуть робити вкупі з москалями тільки як українці, а москалям саме це й дошкуляє. Отже, вони помиляються і шкодять самі собі. Ставши толерантними, вони (ми кажемо про ті поступові групи) тим самим придбали б собі поміч од усіх пригнічених національностей, а тепер її не мають. А яка вже користь буде російським лібералам, та й радикалам, коли уряд обмоскалить яку народність і придбає тим більшої сили, то се вже Бог його знає. Російському

сьогочасному режимові доводиться боротися не з самою течією ліберальною, але й з течією національною — він бореться на два фронти. Скоро ж він подужає національні поривання у немосковських народностей, зараз у нього побільшає сили вже через одно те, що він силу, тепер розбиту на дві борні, зможе повернути всю цілком на одну борню — на борню проти визвольної течії, і, таким побитом, легше йому буде задавити її. Тим часом москалі не хочуть сього зрозуміти, і навіть такий ліберальний начебто часопис, як «Неделя», торік, здається, казав, що національні питання в Росії — се «недоконченные завоевания» і що треба їх довести до краю сим він страшенно звеселив «Московские ведомости». Отже, вкраїнцям нема чого брати приклад з московських з'єднувачів: ми повинні сприяти всякому визвольному рухові в Росії, але єднатися до роботи можна нам не інакше, як *українцями*, а не «общерусами», бо інакше москалі зараз нам сідають на шию.

Так само українські націонали-народолобці зрікаються всяких заходів коло радикальної одміни сьогочасного ладу на Вкраїні, бо мають на увазі *сьогочасну*, а не ту, що ще колись буде, працю, та думають, що: а) ніхто ще не сказав у справах соціальних певного слова такого, що на нього, як на непохитну правду, можна було б цілком зіпертися, одмінюючи соціальний лад сьогочасний, та б) ніякі одміни не зможуть пособити, коли люди, що задля них учинено ті відміни, недосить культурні й освічені, щоб увести їх у життя і належно з них користуватися. Тим можемо ми тепер тільки дбати про те, щоб, розвиваючи серед наших людей культуру й освіту, робити їх здатними до кращого громадського ладу — того, що колись має бути, не передріпаючи заздалегідь, який то буде лад, бо пам'ятати мусимо, скільки теорій, принципіально надзвичайно гарних, розбилося об невблаганну дійсність, показавши тільки одну, що *так не треба робити*. Чи колективізм, чи індивідуалізм царюватиме колись у межилюдних економічних відносинах — того з певністю ніхто не може сказати, тим мусимо покинути всякі залітання в хмари та працювати на тім полі, яке є, не рішаючи наперед за людськість, чого вона колись схоче — тоді, як зійде на вищий культурний східець.

Таким побитом, застаючись партією, що бажає практичного діла, а не теоретичних поривань, українські націонали-народолобці вважають, що тепер можна працювати для України тільки в двох напрямках: у просвітньо-культурному та в економічному.

Уже з самої любові до рідного краю та до рідного народу мусять українські націонали-народолобці з усієї сили дбати про те, щоб підняти наш робочий простолюд сільський та міський з його економічного занепаду і поставити його в таке економічне становище, щоб він міг уживати свій час не на саму щоденну важку працю за шматок хліба, а й освічуватись, виробляючи в собі національне самопізнання. Але, опріч сього почування, є ще й фактичні причини, що через них українські націонали-народолобці не тільки бажають, а й *мусять* працювати на користь народного добробуту, коли хочуть, щоб їх діяльність мала бажані наслідки. Українська народність не має своєї державності, і її національні заходи стрівають навіть ворожість од державного режиму. Таким побитом, українцям доводиться покладатися єдино на свою власну силу і більш ні на чию. (Бо хоч би навіть ми й придбали друзів проміж іншими скривдженими народностями в Росії, то все ж приятелювання те тільки тоді може дати нам реальні наслідки, коли ми самі будемо дужі). Самої інтелігентної сили буде мало, щоб побороти незабаром силу централізаційну, тим мусимо ми зробити так, щоб за нас стояв і народ, себто: зробити з інстинктових українців самосвідомих. Самосвідомість же національна, бажання стояти й боротись за свою національність — се такі речі, що можуть вони тільки тоді мати місце, коли або важливіші економічні народні потреби забезпечено (себто: народ досяг уже певного добробуту), або коли національні права нерозірвано зв'язані будуть з народним добробутом так, що народ, досягаючи перших, досягає й другого. Через віщо се так — легко зрозуміти. Треба відомої, більш-менш доброї освіти, щоб дійти до національної самосвідомості. Добра ж освіта можлива серед народу не тільки тоді, коли є добрі способи освітні, але також і тоді, коли народ стільки заможний, що може з усієї сили користуватися з тих способів. Опріч

того, на національну борню треба часу, а сього вільного часу нема де взяти тій людині, що з досвітку й до смерку працює за шматок хліба. Такій людині ніколи не тільки робити що в напрямку національному, але навіть думати про що інше, окрім своїх щоденних турбот, вона мало може. Така людина буде байдужа до всяких національних справ, до всякого патріотизму, окрім того патріотизму, що велить обороняти свою хату, одіж, їжу, як їх видимо хто однімає. Може, се і дуже дошкульний нашим національним гордошам факт, але се факт, і мусимо з ним рахуватися.

Тим, коли ми підніmemo вгору наш робочий простолюд з його поганого економічного становища та зуміємо справу національну зв'язати з справою народного добробуту, то виявимо сим не тільки правдивий діяльний патріотизм, а також і розумний далекосяжний політичний такт. Таким побитом, виходить, що справа національна українська мусить нам бути справою українського робочого простолюду. З сього погляду ми повинні дбати всякими способами про народний добробут, сприяти й пособляти всяким добрим державним заходам у сьому напрямку і самим досягати такого становища громадянського, щоб могли пособляти народові в сьому ділі. Пособа ся і в межах від російського уряду дозволених, може бути така велика і така корисна, найелементарнішого в сій справі ще так багато треба зробити, що нема ані рації, ані змоги хапатися за щось більше й ширше, уводити в життя які нові (на погляд, може, й гарні, але у всякому разі не аксіомічні) економічно-соціальні теорії перш треба досягти елементарних здобутків, а потім уже глядіти чого більшого й ширшого. У нас же, як казано, і сих елементарних здобутків ще нема. Що сьому правда, зараз ми побачимо, скоро згадаємо, в якому становищі стоїть наше хліборобство, наше ремесло, наш промисел. Наш хлібороб і досі працює так, як працювали наші предки за князя Володимира Святого, зовсім несвідомий нових способів господарських, способів, *необхідних* при сьогочасній виробленій, засміченій землі. Хіба не було б величезним добрим ділом, хіба не поліпшило б нашу хліборобську культуру і через те хіба не підняло б народний добробут, коли заснувати сільськогосподарські школи так, щоб вони вкрили Україну? Хіба не пособила б хліборобові добра організація продавання дешевого, путящого господарського знаряддя та путящого насіння? Хіба не пособило б народові, якби організувати по селах добрий і дешевий продаж потрібних йому продуктів — тих, що за них тепер сільські глитаї крамарі-бакалійщики (і свої, і жида, і москалі) луплять з мужика великі гроші та ще й обдурюють його? Хіба не було б добродійством мужикові, якби заснувати по селах позичкові каси, щоб не продавався мужик у неволі за яку позичку п'явці-глитасів? А скільки є всяких інших потреб економічних, необхідних потреб, що їх цілком можна задовольнити і при сьогочасних російських порядках? їх безліч, — і тільки тоді, як їх буде задоволено, тільки тоді народне життя економічно покращає, а через те з'явиться народові змога допоминатися й чогось кращого і в справі соціально-економічній, і в справі національній. Все це можуть і повинні робити ті громадські діячі, що стоять коло сього діла — чи в земстві, чи на якому уряді, чи просто живучи на селі та маючи своєї землі клопот. *Аби тільки схотіли, а робота знайшлась би* правда, робота дрібна й не блискуча на погляд, але незмірно корисна й важлива в нашій справі.

Таким побитом, зв'язавши національну справу з справою народного добробуту, українські націонали-народолюбці, коли тільки схочуть захопити в своїй діяльності і завширшки, і завглибшки так, як треба, можуть нашу народну справу значно посунути наперед, і можна тільки бажати, щоб вони не покинули своїх широких поглядів на неї.

Що ж до справ літературно-просвітніх, то вкраїнські націонали-народолюбці стоять, звісно, за те, щоб вільні були думка й слово, щоб вільна була самостійність української літератури та щоб українській літературі вернено було назад усі її права. Маючи на увазі сьогочасні реальні обставини, вони силкуються тепер здобути українськоруській мові місце в церковній проповіді, в школі (не відкидаючи, що мови державної теж мусять учитися в ній), в народному суді (в його присудах), у законах, що повинні бути перекладені по-українському;

дбають, щоб рідна мова найширше панувала серед української інтелігенції. Здобувати все це примушує їх стільки ж любов до рідної мови й літератури, скільки й необхідна життєва потреба: вони бо на практиці поперебдчувались, як тяжко руйнується добробут серед українського народу сьогочасною народною темнотою, темнотою, яка постає через те, що панує в нас чужа мова. Народ не розуміє чужомовної проповіді, не тямить незрозуміло викладених законів і не має ніякої користі з далекого від його життя чужомовного навчання. Через се всяким шахраям дається широка змога одурювати з усієї сили наш народ. Найпослідуший писар, користуючись з повної мужицької темряви, обдирає народ, тягнучи з нього безліч усяких незаконних виплат, і всі свої вимагання засновує начебто на законі, на тому законі, що його не знає мужик і через те мусить вірити писареві. Податків наш народ платить і досі більше, ніж того вимагають офіціальні цифри, бо мужик письма не знає, а писар часом запише принесеш гроші в податкову книгу, а часом — ні (і тоді сховає гроші до своєї кишені); а як промине рік чи два, то ті незаписані гроші правлять з мужика як недоплаток. Народна школа на Україні російській зовсім не дає освічених селян: люди, що вчилися у ній, або занехають вивчене і нічим не відрізняються від невченого мужика, або, гордуючи «мужиками», батьком та матір'ю, стають тими писарями, що обдирають народ, — таким побитом, московська освіта на Україні російській плодить народних експлуататорів. Зваживши оце все і багато іншого, українські націонали-народолюбці розуміють, що народна українська просвіта буде величезним добром українському народові, і через те вони мусять дбати про неї з усієї сили, впевняючи словом і ділом російську інтелігенцію, що така реформа — необхідна річ, розвиваючи народну літературу та проводячи її на село.

Таким побитом, коротко резюмуючи, хочуть українські націонали-народолюбці самостійного національного життя і думають сього досягти, з одного боку, сприяючи всяким легальним заходам одмінити сьогочасний режим взагалі в Росії на кращий, більш людяний (але, роблячи се, вони ставатимуть завжди як *українська партія*), а з другого, — дбаючи про народний добробут, розвиваючи народну освіту й українську літературу та вмілості (штуку), силкуючися цю освіту, літературу та вмілості зробити цілонародним, а не панським тільки добром, силкуючися, щоб зникли ганебні назвища «пан» та «мужик», а щоб виробилася з української нації одна національно-самосвідома освічена громада. Всю свою діяльність хочуть українські націонали-народолюбці з України Наддніпрянської вести в згоді та в порозумінні з галицькими, з буковинськими та з угорськими нашими братами, приймаючи від них поміч та пособляючи їм, розуміючи, що всяка поміч українцям галицьким, буковинським чи угорським є поміч нам самим, нашій ціловкраїнській справі, і певні буди, що саме так думають і наші брати з Австро-Угорщини.

Оце те, що, коротко кажучи, можемо ми сказати про ту третю в нас групу, про групу українських націоналів-народолюбців. Нам здається, що група ся має найбільше сили до життя та що всяка людина з іншої групи, яка схотіла б не тільки говорити, але й робити діло, мусить пристати до цієї групи. Радикали насамперед становлять народний добробут, — попереду він стоїть і в націоналів-народолюбців; а що теоретичне мотивування у них, може, неоднакове, дак се дарма: коли наші радикали признають формулу, поставлену в програмі у галицьких радикалів, що народні маси можуть розвиватися тільки на національному ґрунті, то вони *на практиці* робитимуть те ж, що й націонали-народолюбці. Так само і «українофіли» — скоро перейдуть од своїх українських симпатій до справжньої любові до рідного краю, до діяльного націоналізму, скоро кинуть *слова* та стануть до *діла*, — зараз же на практиці поєднаються з націоналами-народолюбцями. Взагалі, єдино ся група національно-народолюбна, як партія, що має на меті *практичну діяльність*, а не самі теоретичні поривання (чи національного, чи соціального змісту), може мати силу й вагу в українській справі, тільки вона й може посунути її наперед.

XIII

Перші XII «Листів з України Наддніпрянської» писалися ще тоді, як «Буковину» пущано в Росію, і писалися з оглядом на цензуру. Тим чимало залилося там недоговорено. Між іншим, сказано там (в листі про програму молодих, свідомих русинів-українців), що мусять русини-українці дбати про те, щоб відмінився сьогочасний режим у Росії та щоб піднісся добробут народний. Отже, в слова про те, щоб відмінювати режим російський, ми клали не інше яке розуміння, як тільки те, що сей режим мусить відмінитися радикально, а першим ступенем до того мусить бути конституція. Так само щодо добробуту народного, то розуміли ми, що свідомі українці-русини ніяк не можуть погодитися з тим, щоб і далі на Україні панував такий лад, де заможний експлуататор замалим не верхи їздить на убогому працівникові. Не тільки як просто люди, але й як українські націонали, мусимо ми дбати і про інший політичний і про інший соціально-економічний лад. Без політичної волі неможлива є річ боротися за свої права національні і виборювати їх; без добробуту народного неможлива є річ довести робочий міський і сільський народ до національного самопізнання: се можливо тільки тоді, коли у мужика буде час і змога на те, щоб освічуватися, а тепер сього нема, бо все його життя йде на важку працю за сухий шматок хліба. Ось через що мусимо ми всякими способами розповсюджувати в Росії ідеї конституційні не тільки друком, але й просто словом. Ми повинні виразно собі сказати, що для нашого діла нам треба конституції і що кожен свідомий русин-українець повинен бути конституціоналістом. Постановивши собі сю тезу як необхідну, ми відразу перестанемо хитатися на всі боки, вишукуючи всяких штучних способів запобігти ласки в уряді: ласки в нього ми не запобіжимо ніколи, а просто мусимо відмінити самий уряд та й годі. Отож, на нашому українсько-руському прапорі поруч з словами «самостійність українсько-руської нації» мусять стояти слова: «конституція в Росії», як спосіб здобути нові кращі порядки. Третьою тезою на тому ж прапорі мусить бути добробут народний; а щоб досягти його, мусимо робити поки що на тому полі, яке залишає нам російський уряд; а як здобудемо конституцію, то й на ширшому, бо ж добробут народний розуміємо ми не як які паліативні поліпшення там чи там мужикові, а як такий лад, де не буде ні експлуататорів, ні експлуатованих, хоча заздалегідь і не можемо сказати, які саме форми людських відносин дадуть нам той лад. З оцими трьома тезами на своєму прапорі ми й повинні виступати перед людьми і єднатися з тими, хто прихильний буде до них. А коли ми будемо виразно з таким прапором виступати, то певно здобудемо прихильність від поступових російських елементів (опріч, звісно, тих псевдопоступовців москалів, що не можуть ніяк погодитися з думкою про українську національну самостійність) і зможемо гуртом, укупі з ними, швидше подужати реакцію і здобути собі людські права. Тепер такого єднання з поступовими російськими елементами у нас нема, й це тим більш, що нас не хочуть знати ті поступові елементи, вони бо вважають нас за реакціонерів, тільки за прихильників до «охлацкого жаргона» або до «гетьманської булави». У Росії всім обрид і увірився «російський патріотизм», і ліберальна громада російська так звикла всякі слова про «народність», «самобытность» і т. ін. вважати за прикмету ретроградного духу (як то воно й є у москалів), що ці спеціальні властивості московського «патріотизму» й «націоналізму» переносить і на всякий інший національний рух, думаючи, що й він теж мусить бути неодмінно ретроградний. Тут, як приклад, додаються ще й ляхи, найвідоміші в Росії націоналісти недержавні, — відомо ж бо кожному, як націоналістичне польське панство браталося з панством московським, що плакало за кріпацтвом. Так і на

українство дивляться як на рух обскурантний, навіть не турбуються довідатися, чи справді так воно є. Коли ж кому з російських поступовців часом і потрапить до рук щось таке, що з нього він може про українство довідатися, то й тут лихо: здебільшого потрапляє йому таке, що ніяк не може відмінити його думки про сю річ. Потрапляють бо йому до рук насамперед російські русько-українські видання. А в них тепер не дуже можна знайти що путяще — через цензуру, звісно. Нам скажуть: але ж і московські видання теж цензури зазнають, а чому ж там є путяще? Не зовсім так. Бо російські журнали й газети у Москві та в Петербурзі можуть виходити без «предварительной» (попередньої) цензури, так само й книжки, що мають у собі 25 чи 30 аркушів друку. Се вже дає змогу багато дечого такого сказати, чого цензура ніяк не дозволила б сказати. Окрім того, по-українському заборонено все, крім оригінальної белетристики й поезії з сьогочасного мужицького життя. Що ж можна зробити, не можучи мати ні науки, ні публіцистики, ні перекладів, ні творів з життя інтелігенції, ні історичних творів красного письменства по-своєму? Хіба ж се література!? Та ще до того треба сказати, що й той клаптичок, який дозволено, всякими способами обтинають, і цензурні лютування проти українського слова доходять до того, що цензура то дозволяє, то знову забороняє найневинніші речі — такі, як ось, наприклад, казка «Яйце-Райце» тощо. (Див. про це в «Буковині» з 1892 р. Вільхівського: «Дещо про українські видання»). Бувають такі комічні історії. Відомий письменник російський Г.П.Данилевський, що за життя був редактором «Правительственного вестника» і, здається, ще чимсь і в «Главком управлений по делам печати», написав оповідання «Христос сеятель». Се оповідання кілька разів друкувалося і в збірках його творів, і нарізно. Хтось переклав його по-українському та й заслав до цензури без автора як оригінальний український твір (оповідання се — з українського життя). Цензор узяв та й викинув з оповідання всю середину, так що оповідання не можна було друкувати: юно було незрозуміле, виходила без середини якась нісенітниця. От з такою цензурою що ж його надрукуєш путящого? Не дивно, що замалим усе, що виходить у Росії, — страшенна нікчемність. Не дивно, що російський поступовець не відмінить своїх думок про українство, як йому потрапить до рук ота макулатура, не то не відмінить, а ще й дужче впевниться, що він не помиляється. Не дуже краще стоїть діло й з Галичиною. Перше, що зараз же вразить російського поступовця (хоч би й помоскаленого українця, що вдається до української літератури через те, що юно йому своє ж таки) і виразно відбивається у галицьких виданнях, — се клерикалізм. Куди хоч глянь у галицькому громадському житті та в галицькій пресі (окрім радикальної, звісно), скрізь чути той клерикалізм, і він доходить навіть до того, що світські автори пишуть в галицьких виданнях (і то не в «Душпастирях», звісно) так, мовби казали проповідь у церкві. Щоб не говорити багато, досить нагадати недавній папський ювілей і те, що з приводу нього писалося. Клерикалізм же у Росії до того не в повазі, що кожен путящий інтелігент (не єдино радикального кольору) не схоче єднатися з людиною, що була в тому гурті, який святкував ювілей якого там митрополита чи хоч би патріарха вселенського. Ми розуміємо, що аранжувати той ювілей могла примусити галичан потреба політична (певне тільки, не справжня, а така, що здається справжньою), але нічого сього російські поступовці не знають, не відаючи галицьких справ, і беруть річ так, як вони беруть такі саме речі в себе дома. До того ж, не можуть вони не бачити, що клерикальний колір на галицьких виданнях не викликає вже ніяка потреба, і що він залежить просто від того, що галицька інтелігенція пройнята попівським духом, а сей дух у Росії ідентифікується (і по правді) з усім обскурантним, реакційним та ретроградним. Отож, і тут російський поступовець, скоро почує той дух, зараз тікає від нього геть, упевнюючись, що українство — річ з того ж джерела, як і власний російський патріотизм, відповідно формулі: «самодержавне, православне и народность». Та не тільки він, а навіть і пересвідчені вже русько-українські націоналі з Росії вражаються тими оливними пахощами, які чути з Галичини. Ми пам'ятаємо, як страшенно здивувалася одна громадка українська, дізнавшись, що «Просвіта» не схотіла надрукувати перекладеної по-українському книжки Лескова «Сказание о Федоре христианине и Абраме жидовине». Цензура російська двічі дозволила сю річ — спершу в одному з найкращих російських журналів «Русская мысль», а потім і нарізно. Отже цензура русько-українська у Галичині виявила себе суторішою навіть од російської победоносцевської

цензури і відкинула ту книжку як «атеїстичну». Як же не дивуватися: те, що знаходить місце в одному з найкращих російських журналів, і те, що дозволяє цензура у самодержавній Росії, те відкидає сама інтелігенція, репрезентована товариством «Просвітою» у конституційній Австрії!..

Взагалі, лібералізм у галицьких виданнях — річ не завжди помітна. Можна навіть сказати, що вони дуже виразного лібералізму таки бояться. Бо чим іншим можна вяснити собі те, що, напр., у найкращому у галичан літературному виданні «Зоря» друкувалися такі речі, як, напр., вірші К.Устияновича «До Остапа Левицького» (1892, ч. 14):

Редакція «Зорі» бажає,
Щоб я до друку їй післав
Поезію яку, що маю;
Або щоби я написав
Для неї щось цікавого,
Нового та розумного —

так каже К.Устиянович і зараз же й починає казати се «цікаве, нове та розумне». Він починає з того, що нападається на безбожників, через яких начебто —

Про Бога згадувать не в моді,
бо вони радять
йти за сучасним рухом,
думаючи, що
Прогрес, культура і наука,
Раціоналізм і «ad hoc»
Емансипація жінок
Нашой будущини порука.
В середині він глузує з жінок, що охочі до любові,
Однак мами з них про параду
Лише, бо мало мають крови.

Тож винаходять вже машину.

Щоб за них родила дитину.

Врешті, кінчає таким наріканням:

Днесь добре з'їсти, добре спати,

Забавитись на кошті чужий,

Когось іздерти, розгоплати.

Або у воздух богачів

Цікаво повисаджувати.

Таким побитом, виходить, що раціоналізм, емансипація жінок і т.ін. становляться нарівні з «забавитись на кошті чужий» та з Равашолєвими вчинками. Скажіть же, будьте ласкаві, де і в якому путящому виданні в Росії можуть надрукувати таку писанину? І як же ж після сього поступовим елементам не відвертатися від української літератури? Як сього не робити, коли навіть найневинніші речі здаються галичанам часом занадто ліберальними. Ось, напр., що прочитали ми в торішній «Зорі», в ч. 24, у статті Лосун (Івана Верхратського) «Замітки язикові»:

«Теперішні українські стихотворці стараються подекуди своїм творам надати дуже властивий(?) намаст, що зовсім не підносить вартості тих творів. І так розгляньмося, напр., в українській переробці: Der Bauer und sein Sohn, von Gellert. (Далі переказує Лосун (Іван Верхратський) зміст тієї Геллертової байки). Геллерта оповідання дуже натуральне і кожного розсмішить. Як же перероблено його в українським? Ото місце хлопця (guter dummer Bauernknabe) притомом зайняв «брехливий пан», місце батька «мужик». І виходить таке, що пан бреше, а мужик, щоб його провчити, видумує міст, що карає брехунів. Панок вірить видумці мужика так, як ein guter dummer Bauernknabe словам сього батька... і, коли наближаються до мосту, пан і признаєсь до брехні... От і переробка! Разить юна неймовірністю, бо ж прецінь пан не дасться здурити так легко, як дитина, та ще й нашому неперворотному, добродушному мужикові. Те, що у Геллерта вийшло гладко і природно, в українській переробці начеремшено зовсім чудно. А до того, здаєся мені, задачею письменників має бути плеканє згоди межі всіма станами суспільності, отож і межі паном (котрий може бути і українцем) і мужиком, а не роз'ярювання ненависті» (с.472).

Ми умисне виписали оце все до краю. Мовиться, бачите, про Чайченкову байку «Брехун», друковану у ч. 4. «Дзвінка» з 1892 р. Звісно, вченому авторові статей про те, як треба писати «в язичі малоруським», годилось би знати, що 1876 р. *народне українське оповідання* про пана-брехуна видрукував Драгоманов у Києві в книзі «Малороссийские народные предания и рассказы» під заголовком «Пан-лжец» і що саме це оповідання, а не Геллертову байку, і перевірено по-українському, — а коли се знати, то виходить, що зовсім не Чайченко надав п'єсці той «намаст», а просто зробив це сам русько-український народ, і коли вже до кого Лосун-Верхратський має вдаватися з своїми претензіями, то хай удається з ними просто до українських мужиків, що сміють глузувати з панів-брехунів*.

* Зауважимо д-ві Лосунові-Верхратському, що пан Крилов у своїй байці «Лжец» глузує не тільки з панів, ще навіть і з князів-брехунів, а ніхто й не протестує досі в московській літературі!

Ну, та вже хто там такий «сухвалій», то се вже інша річ, а найцікавіше те, що невинна байка, надрукована у невинному «Дзвінку», робить таке страшне діло: «роз'ярювання ненависті» меж панами та мужиками! От до чого можуть добалакатися люди у преславному місті Львові та ще й люди начебто вчені! Не знаємо, чи читав російський цензор статтю галицького вченого, але певно знаю тільки те, що він з ним однакових поглядів: дозволивши 1876 р. Драгоманову надрукувати згадане оповідання у згаданій книзі, а 1890 р. дозволивши видрукувати прозовий переказ того оповідання у книжці «Казки і оповідання» (К., 1890), він 1893 р. викинув нелобу Лосунові (Ів. Верхратському) байку Чайченка «Брехун» з збірника «Проліски». Les beaux esprits se rencontrent.

Як же після таких історій та не відлекуватися російським поступовцям від українства як від течії ретроградної? Звісно, в українському письменстві могли б вони знайти і дещо інше, окрім творів Корнила Устияновича та Лосуна (Ів. Верхратського), але ж добре ще треба знайти, а погане зараз і саме лізе в очі. До того, добре знайти у нас і не легко — раз тим, що добре здебільшого не може дістатися до Росії, а друге, що чоловік, начитавшись отаких авторів, як згадані, облишує й шукати доброго. До того, ще частина з самих же українців голосно каже, що того доброго таки й нема. Ми саме кажемо тут про галицьких радикалів. Вони-бо у «Народі» засуджують гуртом усю «народовську» пресу як нікчемну. Вони, обстаючи за вільні думки й слово, за справді вільні державні форми, роблять се часом так, що шкодять українській справі своїми повсякчасними підозрюваннями якихось схованих ретроградних тенденцій у кожному творі, що виходить «народовським» коштом. Біда чоловікові, коли він невиразно щось скаже або просто не напише: я поступовець — зараз до його слів причеплять критики з «Народу» ретроградну тенденцію та й почнуть того бідлашного за тую начебто тенденцію частувати такими термінами, що стає трошки моторошно. Ми не вороги критиці — навпаки: ми вельми вдячні за неї радикалам, думаємо, що їх критика робить безперечну користь українській справі, але можна б було бажати, щоб ся критика була трохи обачніша, не нападалась на авторів за ті думки, які сама ж їм надала, і врешті, не думала б, що, мов, у нас тільки все гарне, а он у них так усе погане. А що так «Народ» думає, так се видно з багатьох прикладів — от хоч би й з недавнього. Кониський надрукував у «Зорі» сьогорічній (1893) статтю про свою подорож у Шевченкові села, а в ній сказав, що, мов, релігія й мораль не одно. «Народ» зараз надрукував глузливую манюсінку увагу під заголовком: «І Кониський у радикалах» (Здається, такий заголовок — зараз не маю перед собою «Народу»), а в ній глузує з того, що як се «народовець» та виявив «радикальну» думку. Чи се розумно й справедливо — хай уже сама редакція «Народу» подумас. Отож, прочитавши після Устияновича та Лосуна (Івана Верхратського) ще й «Народ», зовсім упевниться російський поступовець, що українство нікчемна реакційна течійка, що до того ще й сама «на ся» розділилася. Впевниться та й закине про нього думати. А український інтелігент, справжній інтелігент, — се ж і є російський поступовець — і його саме відбиває від українства сама ж українська преса! Ми певні, що якби галицькі видання зробилися хоч стільки ліберальними, скільки того дозволяє російським журналам російська цензура, то вони за яких два-три роки зняли б цілий широкий рух український на Україні російській: а коли б вони давали російським читачам ще й те, чого не дозволяє давати російська цензура й по-московському, то вони незабаром узяли б гору і над московською пресою, і українська

інтелігенція повела б за собою до борні за кращий лад і всі інші інтелігенції в Росії. Ставши ж на чолі вільнолюбного руху російського, вона саме тим відразу здобула б собі серед інтелігенції російської повне визнання своїх національних прав, а се безперечно мало б наслідком, що й держава мусила б ці права признати, скоро запанувала б у Росії конституція. Коли ж українське письменство буде таке порожнє змістом, як тепер *, то й українська інтелігенція, звісно, буде і млява, нікчемна, мало чим їй поступляться і тоді, як прийде та конституція. Оце треба б добре зятямити нашим письменникам та редакторам!

* Деякі галицькі видання такі, що в них літерально майже нема чого читати. До того, ще рутенська галицька мова просто відпихає свіжого читача. Ось, напр., фраза з *«Учителя»*: «Повинен ученик через концепцію дійти до рецепції, щоб рецеповане духом знов свободно і живо репродукувати» (1892, стор. 252). І після такої мови галичани, особливо товариство «Просвіта», ще й досі ніяк не зважались перейти на фонетику, ще й виправляють роботи, прислані з України російською! Ці галицькі редактори мало дбають про те, щоб зацікавити російського читача, видко хоч би з того, що, напр., *«Зоря»*, що йде в Росію, перекладає твори, друковані в Росії, хоч по-московському, але ж, звісно, не такою крученою мовою, якою Ц.Біліло переклав «Під небом України» Д.Мордовця. І через віщо саме ся річ — досить порожня і повна тільки базікання здалася такою важливою, що треба було її перекласти та ще й надрукувати до неї оту Мордовцеву «Супліку», де він сам себе — на глум людям — хвалить на всі виставки? Такими речами, звісно, не можна зацікавити інтелігенцію в Росії, та й на австрійській частці України без них можна жити.

XIV

У попередньому листі згадали ми про дві галицькі партії — про народовців та про радикалів. Ще одну групу людей у Галичині та на Буковині звуть третьою партією — москвофільською. Отже, ми ніяк не можемо згодитися з тим, щоб сих людей можна було звати *партією*.

Коли в Росії московські обставини культурні зтягають у себе всі інтелігентні сили українські, проймають до найдрібніших дрібниць життя інтелігентове, — то нема нічого дивного, що величезна більшість інтелігенції там москвофіли. Інакше і не могло бути, і гостро

обвинувачувати тих людей, звати кожного нарізно зрадником, не можна. Зрадником, ренегатом можна назвати таку людину, що, будучи українцем пересвідченнями своїми, потім перекинулася в московський табір. Се справді зрадники і ренегати. Але коли людина родиться в сім'ї, де говорять, як у наших інтелігентних сім'ях, по-московському, де дають московське виховання, звідки посилають учитися до московської гімназії й до московського університету, то видима річ, що така людина зроду була «росіянином» і, зостаючись ним і потім, ніякої зради не чинить. В цьому випадкові ми можемо тільки повставати проти фатальних причин, що довели нашу інтелігенцію до такого становища, гудити взагалі всю українську інтелігенцію і силкуватися вернути її на свій національний шлях.

Зовсім інша річ у Австрії. Там нема московської культури такої, щоб затягала всіх у себе. Там можна говорити про культуру польську, про німецьку, але не про московську. Окрім того, там нема так, як у Росії, заборони на українсько-руське слово. Таким побитом, австрійські москвофіли можуть робитися москвофілами тільки з власного бажання, а зовсім не через те, що їх стихійно затягають до москвофільства відповідні життєві обставини, як у Росії. Які ж причини можуть штовхати москвофілів до москвофільства?

Се може бути насамперед щире пересвідчення в тому, що прихильність до Москви є єдина спасенна українсько-руському народові в Австрії річ. Прикладів такого щирого пересвідчення багато знайдемо в історії: і Богдан Хмельницький, і Демко Многогрішний, і Семен Палій і багато інших дрібніших діячів українсько-руських теж мали таке пересвідчення. Але ж вони, вкупі з тим, пересвідчені були також і в тому, що Москва повинна не торкатися до українсько-руської автономії, і таким чи іншими способами виявляли те своє пересвідчення. Відомо, як дивилася на се Москва: юна не наслідилася доторкнутися до Богдана Хмельницького, але вірний Москві Демко Многогрішний зазнав на мордуванні московського батога, заробив присуд на смерть і потім, як змилювання, сибірських снігів. Туди ж пішов і другий прихильник московський — Самойлович; не минув Сибіру Семен Палій; умер у тюрмі Павло Полуботок — усе люди, прихильні до Москви, але і до українсько-руської автономії. Та й не самі вони, а й багато інших за те ж перейшли через московські «застінки» під катівську сокиру або в сибірські пустині. Москві не треба було автономістів, — вона залюбки пособляла і потурала тільки Брюховецьким та Хведорам Лісовським і могла терпіти, та й, звісно, тільки деякий час, самих Скоропадських.

Невважаючи на такий нещасливий кінець колишніх прихильників до Москви і до українсько-руської автономії за одним заходом, ці прихильники існують і тепер. Досить назвати такі відомі імена, як Микола Костомаров або Михайло Драгоманов. Правда, і їм не дуже щастило з сьогочасною Москвою, ну та то вже інша річ. А ми хочемо тільки сказати, що можна мати москвоприхильні тенденції і зоставатися на українсько-руському ґрунті, не зрікатися своєї народності і працювати їй на користь та на добро, як те робив Микола Костомаров і як те робить тепер Михайло Драгоманов. Якби москвофіли австрійські були такими москвофілами, то на них можна було б дивитися з повагою і вважати їх за партію.

Ми могли б серйозно і з повагою дивитися на австрійських москвофілів і тоді, коли б вони, хоч би й працювали в своїх виданнях по-московському, але ж признавали права українсько-руського народу, хоч би навіть признавали право жити на світі українсько-руській народній літературі, як то роблять мало не всі російські москвофіли. Ми тоді б могли бачити і в галицьких москвофілах щиро пересвідчених людей, що рахуються з фактами і з правдою, про яку виразно нагадують ті факти. Чи так же юно є?

Ні! Було колись дещо підхоже до цього. Такий був, наприклад, Наумович першу половину своєї діяльності. Але тепер уже не так. Правда, словами москвофіли начебто не вороги навіть «малорусским книжкам»; навіть у своєму «Галичанині» згадують частенько Шевченка. Але се

маска. Маскуючись так, вони роблять насправді, як найгірші вороги всьому українсько-руському: вигадують у своїх виданнях на українсько-руських діячів та на їх інституції неможливі брехні, виганяють зовсім українську мову з своїх товариств, шанують єдино московських письменників, а українських не читають, і неофітам своїм, молоді, — навіть забороняють читати їх, — як то доведено в сьогорічній «Буковині». Останнє, те, що вони навіть забороняють українські книжки своїм підручним читати, найліпше характеризує їх відносини до всього українсько-руського. Ні, москвофіли австрійські — найлютіші вороги всьому українсько-руському; з сього погляду *посадання проміж нами, і ними не може бути ніякого: ми з ними вороги є і будемо. Усякі компроміси тільки затягують справу. Не до компромісів мусимо ставати, а дбати про те, щоб москвофіли врешті зникли з нашого ґрунту — так саме, як дбають вони про се щодо нас; але не ми, а вони загинуть — тим-то вони такі й охочі до компромісів: вони бо чують, що кожний компроміс з нами додає їм на скільки часу їх хилявого життя.*

Але ж можуть бути вороги, що їх можна і треба вважати за чесних ворогів і за чесну партію. Чи так з москвофілами?

«Скажи, мені з ким ти товаришуєси, то я тоді скажу, хто ти». Се старе слово вельми правдиве. З ким же товаришують москвофіли? Г.Купчанко у своєму часописі друкує портрети Победоносцевих; «Славянское благотворительное общество» дає гроші на москвофільські видання вкупі з російським губернатором Петровим; найреакційніші органи московські обороняють москвофілів. *Чи се справді чесно єднатися з тими, хто гнітить? З тими людьми, що проти них (як от проти Победоносцева) протестує тепер уся чесна й путяща російська інтелігенція? Єднання з гнобителями завжди рекомендує людину яко непевну з боку чесності. І ми бачимо, що справді галицькі та буковинські москвофіли вживають у своїй діяльності такі способи, що їх чесними назвати не можна.* Вони умисне ніколи ні слова не кажуть про українські видання у Галичині, а зазвичай кажуть такі, наприклад, фрази: «единственная на всю галицкую Русь литературная газета «Беседа» і т.ін. Коли ж вони й згадують яке українське видання чи інституцію, то звичайно тільки на те, щоб звести на них яку неправду. Таких випадків було багато, і я нагадаю перший, який трапляється (для читачів росіян, звісно, се зробило): Товариство ім. Шевченка стало науковим товариством і видало перший том своїх наукових «Записок», «Галичанин» написав, що Товариство, зробившись науковим, виявляє свою діяльність тільки тим, що видає пасквілі на нелюбих йому діячів, — єдиним «науковим» його виданням була брошура Александрова «Пісня про всяку рибу». Сі вірші — додамо ми — друкувалися в «Зорі», і з неї просто зроблено передрук. Сі вірші правда, досить нікчемні — зовсім не є пасквіль, а просто начебто «епос по народній темі», аналогічний з тими «епосами», які В.Александров і раніше друкував у «Складці» й нарізно («Чижикове весілля») і в «Зорі» («Пісня про гарбуза»). Се віршовані казки на народні теми та й годі. Сього не міг не знати «Галичанин», не міг не знати й того, що том наукових «Записок» Товариства продається в книгарнях, і все ж він написав те, що написав. І такі способи й заходи взагалі у австрійських москвофілів. Чи се чесно?

Але якби ще се тільки! Ми знаємо більше! Ми знаємо, як москвофіли посиляли до російської цензури доноси на «Зорю» за ті повісті з України російської, які в тому часописі друкуються! Після сього чи можна казати, що москвофіли австрійські — чесні вороги? Після сього чи можна казати, що се *партія*?

Ні, вони *колись* були партією, а тепер тільки *ренегати*, їм платять, і вони за ті гроші і на ті гроші видають свої видання. І вони тим цинічніше гвалтують, що почувають свою незалежність від тієї громади, серед котрої зросли й живуть: вони спираються на силу зокола. Але було б помилкою сказати, що москвофіли зовсім одірвані від того ґрунту, з якого виростили. Ні, вони

мають у ньому підстави до життя, але мають їх тим, що дуже легко їм дурити і сільський народ* і навіть інтелігенцію.

* Ми пам'ятаємо, напр., як одного разу Купчанко давав своїм виборцям-селянам медальки, говорячи, що прислано їх замалим не від самого царя з Росії; потім виявилось, що то були старі жетони з вистави — здається, з віденської. (Се було розказане трохи чи не в «Буковині» ж).

І галицькому й буковинському хліборобові живеться дуже погано. Так важко й так погано, що він навіть свою рідну землю покидає і їде в далеку Америку шукати собі шматка хліба. І ось сьому народові москвофіли починають торочити, що се все тим, що він, народ, *в Австрії*, а якби він був *під царською рукою, дак раював би*. Бо в Росії, бачите, рай. «В Росії», — казав колись небіжчик Наумович, — і пани, і селяни, і салдати живуть, як брати»; московську мужичу хату описує він так, мовби вона була краща від будинків у англійських фермерів або в норвезьких селян-власників: «От якби́сьте за́їхали в Росію, — так писалося в «Науці», — якби́сьте пустилися в край глибо́ше, то ч́їм бли́зше до Москви, т́їм бога́тші́й наро́д и села́ дуже краси́и и бога́ти. Ха́ти вели́ки, виго́дни, а що́ дере́вняни, — то те́пли, бо́ там краси́ый край и л́їса́ до́статком, и́ там нема́ жи́дів, а́ вся́ торго́вля, вс́ї ма́етки су́ть в ру́ках наро́да. В ха́тах всере́дині́ там та́к, як у нас в па́нських по́коях». (Див. «Литературное движение в Галиции» М. Т-ова // «Вестник Европы». — 1873. — X. — С. 694). Не соромлячись розповсюджувати такі *виразні неправди*, москвофіли впевнили деяку частину з галицького та з буковинського народу, *що тільки тоді він зазнає добра, коли прилучиться до того московського раю*. Так само і з інтелігенції́ деко́го впевнили вони, що всі кривди, які терпить та інтелігенція́ від ляхів чи від німців, — усі вони зникнуть під високою царською рукою. Себе ж виставляли вони агентами тієї руки і доводили се: інтелігенції́ — тим, що мали субсидії з Росії, а мужикові — тим, що давали йому медальки з Росії, та ще всякими іншими способами... Люди поїняли їм віри, і ось через віщо і досі в москвофілів не провалився ґрунт під ногами. *Він мусить провалитися, скоро народ освітиться так, що почне відрізняти правду від неправди; але поки що москвофіли держаться і всіма способами спиняють просвіту народною мовою: освічений народ та інтелігенція — їм не на руку*.

Видно, що треба робити, щоб відняти силу у москвофілів, щоб вирвати з нашого народного тіла сю отрутну болячку. *Освітивши народ, треба довести до того, щоб він упевнився, що надія на «високу руку» цілком марна і що тільки власній своїй силі буде колись сей народ дякувати за свій добробут*. І народовці, і радикали роблять у такому напрямкові, та, на жаль, через лад уже багато часу й сили віднімають вони від сього реального та нагального діла і вживають той час і ту силу на братовбивчу борню проміж себе ж і тим підсилюють москвофілів, людей, *ворожих обом партіям українсько-руським, бо вони, ті люде, є і ренегати і реакціонери*. Про сей розбрат партійний між двома українсько-руськими партіями ми й хотіли б сказати кілька слів.

XV

Seid enig... enig... enig!

Schiller. W. Tell.

Власне, ще з давніх-давен українсько-руське громадянство мало знало, що то таке йти вкупі. Поруч з І.Виговським стоїть Пушкар, поруч з Дорошенком стоять Многогрішний та Ханенко, не кажучи вже про Брюховецьких, Адамовичів, Лісовських. І кожен з тих згаданих веде за собою якусь частку України, і всі вкупі, волею чи неволею, заливають Україну кров'ю, повивають її вогнем і з багатої, пишно-барвистої, сяйвом соняшним та волею повитої країни роблять розлогу труну народну, ховають у ній українську волю, українське право, українське добро, і історія пише «Руїна» там, де колись було осяйне слово «Життя». Минуле не минається дурно сьогочасному. Воно залишає наслідки навіки. І ми бачимо, що й тепер, як і тоді, ми не знаємо, що то значить — йти вкупі...

Ми не будемо вже тут згадувати про сьогочасних Лісовських, Брюховецьких та Методіїв — про це було в минулому листі. Але й між щирими прихильниками до рідного краю й народу панує страшенний розбрат. Так на Вкраїні російській, так і на Вкраїні австрійській.

Русько-українська інтелігенція в Галичині завжди не була дуже одностайна, завжди гуртки мали в ній силу. Але останніми часами один з таких гуртків відбився зовсім на свій шлях і назвав себе русько-українською радикальною партією.

Своє нове, як партія, життя гурток сей почав з критики того, що робилося в Галичині та й по інших землях українсько-руських. Критики було необхідно, треба, без критики галицьке, та й взагалі українсько-руське, життя громадянське ставало якимсь задубілим та мертвим. Тепер темп усього життя пошвидшав, і за це мусимо дякувати почасти і радикальній критиці. Ще й з іншого погляду робила користь радикальна партія. Вона нагадувала про те, що так легко забути можна за борнею за свої національні права і що так небезпечно забувати задля добра нашої нації. Ми кажемо про народний добробут, що дійшов у наших землях до найнижчого ступеня, часом трохи чи не до голодного стану. Це питання виразно поставила радикальна партія, і в цьому теж її послуга українсько-руській справі.

Але вкупі з тим постало і надзвичайно шкідливе партійне ворогування, що віднімає у нас половину нашої сили і вдвоє збільшує силу ворогам.

Ми сказали, що критика радикальної партії була взагалі корисна. Але радикали доводять її часом до таких меж, що поза ними починається вже не критика, а партійна гризня. Розпалюючись через лад, критикують вони так, мовби у народівців нічого не було, окрім рутенських творів та жандармських нахильностей. За кожним словом народовським бачать вони сховане ретроградство та нещасття. Вони доходять до того, що починають часом обвинувачувати народівців за такі речі, які й самі роблять, не помічаючи свого гріха. Щоб не сказано, що ми вигадуємо, то наведемо приклади, які зараз згадаються. Ось обвинувачують раз у раз народівців радикали, що в тих, по їхніх виданнях, самі псевдоніми. Се — кажуть — нема в них громадської мужності навіть стільки, щоб підписатися. Се, звісно, говориться про

письменників з України російської, бо галичани здебільшого підписуються своїм ім'ям. Дорікання се вельми неправдиве. Кожен знає, що писати до недозволеного в Росії видання росіянинові заборонено, що за се йому може бути халепа. І сам прем'єр радикалів М. Драгоманов, будиши професором у Києві, не підписався у галицькій «Правді» своїм ім'ям, але псевдонімом. Так само й тепер у «Народі» нема *ні одного* радикала з України російської, щоб підписувався своїм ім'ям*.

* Є там Куліш, що проповідує свої «староруські та новоруські» народи (от Куліш не може, щоб чого нового, спеціально кулішівського, не вигадати!), — дак він же й не радикал, та йому й не можна не підписуватися, бо його через думки й без підпису зараз же пізнають; ще є там Кримський, так і він же не радикал, бо його повістку «В обіймах (у) старшого «брата» присвячено «од націонала націоналам».

Навпаки, в народовських виданнях стрівається багато справжніх прізвищ — от як Кониський, Карпенко-Карий, Левицький, Кропивницький, Самійленко, Александров, Мордовець, Глібов, Комар, Коцюбинський, Манжура, Познанський, Старицький та інші — і то не тільки в «Зорі», а і в таких виданнях, що не йдуть у Росію, — от як у «Правді», у Календарі т-ва «Просвіта» тощо. Таким побитом, виходить, що радикали обвинувачують народовців за те, чим самі ще більш грішні. Другий приклад: «Хлібороб» глузує, що «Батьківщина» сама себе хвалить, друкуючи селянські дописи, де її звуть «любою Батьківщиною». В одному з чисел «Хлібороба» (здається, за торік) якийсь селянин і собі з сього глузує, кажучи, що та «люба Батьківщина» зовсім уже зникчменіла. І ото саме в тому ж числі «Хлібороба» якийсь інший простосердний селянин пише «наш любий «Хлібороб»! (Ми не можемо навести числа, бо не масмо тепер того часопису, але ручимось за факт). Коментарів тут, звісно, не треба. Видимо тільки одно, а саме, що коли добалакуватися до того, що обвинувачувати людей саме за те, чим і сам грішний, то легко добалакатися й до того, щоб назвати усіх народовців ворогами всього народу українсько-руського, ворогами, що з ними радикали мусять битися до загибуні. І се сказав «Народ» в одному з сьогорічних чисел.

А тим часом народовці не вороги своєму народові, а добрі українсько-руські патріоти, і серед них є люди, що працюють часом з надзвичайною щирістю на користь рідному народові. Правда, вони не становлять на перший план питань економічних, але ж вони віддають свою силу на працю для просвіти народної, і неже ж народна просвіта не дороге радикалам діло? Неже ж народна просвіта не посуває наперед добробуту народного? У таких випадках радикали цілком не по правді роблять, чинять сим шкоду тому ділові, яке і їм самим дороге, і за се огудить їх кожна спокійніша людина. Ні, народовці дорогі і добрі сини рідному красві й народові і іншими їх не зроблять ніякі напади від радикалів.

Але ж не без чималого гріха в цій справі й народовці.

Давно сказав один письменник, що «завсідги безпечно вчитися навіть у ворогів: рідко буває безпечно навчати навіть друзів». Люди взагалі не люблять критики. Галичани, здається, не люблять її особливо. У них якось чудно: за найзвичайнішу критику сердяться часом, як за особисту образу. А радикальна критика була часом і занадто гостра і не завсідги правдива.

Зрозуміло, як мусили сердитися ті, кого критиковано. Посипалися радикалам одмови — теж такі, що дійшли до меж, де кінчається полеміка і починається гризня. З звичайної, хоч трохи й гострої, критики зроблено замалим не народну зраду! Доводжено, що програма радикальна не національна; а видатний народовський орган не поберігся сказати, що радикали признають українсько-руську мову тільки з опортунізму. Кожному, хто знає літературну діяльність радикалів, виразно видко, яку то велику неправду сказав той орган. Такі речі мусили роздратовувати радикалів і доводити їх до ще гострішої критики.

А тим часом і радикали дорогі і добрі сини рідному красві й рідному народові і щирі працівники на рідній ниві. І коли вони дбають переважно про економічний бік українсько-руської справи, дак хіба се шкода? Хіба добробут народний не пособляє народові освічуватись? Хіба добробут народний не те саме пекуче питання у нас, як і народна просвіта? А що народовці нападаються на соціалістичні ідеї у радикалів, дак се, звісно, тільки порожнє балакання: хто правду каже, чи індивідуалісти, чи колективісти, — се сказати може тільки дуже, дуже не близька будущина, і змагатися за се тепер — се те саме, що змагатися про те, яка буде та дитина, що має колись народитися.

І от відігралася на нашій українсько-руській лицедійній арені така сцена: з одного боку, народовці кричать радикалам: «Ви народні зрадники і тільки з опортунізму признаєте рідну мову!» А радикали їм на те: «Ви наші вороги, що з ними мусимо битися до загибуні!»

І се тоді інтелігенція розжоврює братовбивчу війну, нерозумну зненависть, коли збожжений, стоптаний народ, забувши, хто він є і що він є, стогне у безмірному убозтві, коли більша частина з розірваної на шматки українсько-руської нації гине в путах, а вороги, хатні й нехатні, приплескують нашим мукам і радіють з нашого розбрату.

І невже не могло інакше бути?

Мабуть, могло, але ж не було.

Здалека важко розібрати, через віщо те або те сталося. Так і в сій справі нам. Ми з України Наддніпрянської про причини міркуємо, як уміємо, але наслідки бачимо виразно. І наслідки сі такі, що кожного широкого прихильника до рідного краю й народу проймають болем та жалем великим. Не так, не так мусять робити ті, що віддають себе на послугу рідному красві й народові! Се ми можемо сказати *запевне* і так само *запевне* можемо сказати й те, що 99% свідомих русинів-українців на Вкраїні російській так саме се скажуть: — Не так!

У галицькому розбраті вбачаємо ми багато *сварки, гризні, ворогування цілком особистого*, а хіба ж се, отаке ворогування, можна було вносити в цілонародні справи?

Роззбрататися через неоднакові погляди на економічну будущину людську або на релігію — се було б донкіхотством, бо економічна будущина людська залежить не від статей у «Народі» чи в «Правді», а релігія — се річ особиста кожної людини. Про такі питання можна говорити, сперечатися, навіть палко полемізувати, але роз'єднатися через незгоду в них — просто нерозумно. Що ж до питань *реальних*, то ми певні, що тут і народовці, і радикали можуть робити вкупі, аби тільки кинули вони набік особисті образи, не вражалися критикою (бо за неї можна тільки дякувати), та щоб радикали облишили в кожному народовському слові бачити ретроградство, а народовці менше боялись би широко ліберальних, поступових та щиро демократичних думок, та ще кинули б свій клерикалізм. Усякий клерикалізм — річ погана, а щодо галицького уніатського, то скажемо народовцям навпростець: в сій справі вони матимуть проти себе всю Україну російську та всю Буковину. Буковина православна, Україна російська теж православна, а інтелігенція на Вкраїні російській до того ще є ворогом усякому

клерикалізмові. Своїм клерикалізмом народовці і тепер уже обурюють українську інтелігенцію в Росії. Коли ж вони його не кинуть, то можуть викликати й значні непорозуміння — про це треба поміркувати та ще й добре!

Так само і в радикалів є дещо таке, що вороже є усім свідомим українцям у Росії. Насамперед се той докторальний тон, який нам (хай простять радикали се порівняння) нагадує фразу з лексикону якогось Грицька мудрого: «Ви усе дураки, а я граматку вивчив!», се — самохвальство, яке примушує радикалів хвалити самих себе і друкувати звістки про те, як якийсь радикал-анонім чув од якогось московського професора-аноніма ж, що Драгоманов дуже гарно пише, — і врешті — ся оборона всього московського. Нападаються радикали на українських націоналів за їх начебто москалежерство. Ми самі не прихильники до національного ворогування, але ми також знаємо і той необхідний закон, що доки існує гніт національний, доти національність гнічена обурюватиметься проти національності тієї, що гнітить. І проти сього обурювання, цілком законного, нічого не вдієш, а скінчиться воно саме тоді, як скінчиться гніт. Тепер українці російські не ворогують і трошечки з поляками російськими, хоча колись ми з ляхами й добре гризлися; а се тим, що польського гніту національного над нами тепер нема. І кожен, хто почне повставати проти того обурення на національний гніт тоді, як утиски ще існують, — кожен такий може бути певний, що користі він не зробить ніякої: він тільки роздратує і так уже роздратовані почування, побільшає і так уже велике обурення. Сього не хоче зрозуміти Драгоманов і не тільки доводить нам, що нам нема за що жалітися на москалів, але ще й бере під свою оборону московську літературу і з усієї сили радить українцям російським якомога більш читати по-московському, силкується цілими статтями впевнити нас, що так треба. Нам такі впевнення здаються просто чудними. Витрачати час і силу на те, щоб прихилити до того, в що і так ми ув'язли і вгрузли до неможливості, — се чудно. Виховуємося, зростаємо і розвиваємося ми на московській літературі і щиро любимо багатьох російських письменників, і ось приходить до нас чоловік і починає на нас гримати (та ще тоді, як ми під московським національним гнітом): такі-сякі, — злочинство робите, що мало звертаєте уваги на московське письменство! Драгоманов у цьому випадкові, видимо, згубив уміння говорити з людьми так, щоб не ображати їх найдорожчі почування, яким, наприклад, є любов до своєї національності. І можемо впевнити Драгоманова, що він помиляється, коли думає, що його оборона московської культури пособляє єднатися з москалями. Навпаки, вона ще більш роздратовує болючі рани. А коли, може, російські радикали з українців і хвалили за се Драгоманова, то я скажу так, що хвала їх не великого важить. Драгоманов далеко від Росії живе і давно в ній був, то, може, і не знає своїх прихильників у Росії. А як може впливати на них Драгоманова наука, то се видно з оцього, наприклад, невеличкого факту. В одному університетському місті група радикалів українців, начитавшись «Народа», дійшла до того пересвідчення, що не варто зовсім нічого читати по-українському, окрім радикальних видань, бо в народовських виданнях нічого гарного нема; а як тоді радикали галицькі заходжувалися коло москвофілів, то радикали російські і собі заходилися читати «Галицьку Русь» та «Страхопуд» і серйозно впевняли, що ті видання далеко кращі, ніж усі народовські (яких вони не читали, а тільки про них читали у радикалів та в москвофілів). Що народовські видання мають чимало вад, то се правда. Але невже ж такі «Галицька Русь», орган усякого обскурантства, могла бути краща і любіша поступовцям? І невже такі сього результату сподівався Драгоманов од своїх статей? Ні, Драгоманову треба пожити трохи на Україні російській, щоб могли, говорячи про Росію, вберегтися від такого, що тільки шкоду може зробити; а радикалам галицьким зовсім не треба вважати Драгоманова за оракула там, де він говорить про Росію. Вони вельми помиляються, бо Драгоманов знає сьогочасних російських українців тільки з книжок, а сього не досить, щоб бути не то оракулом, але й просто письменником, що може авторитетно писати про українську справу в Росії.

Чи скоро дійдуть народовці та радикали до згоди, того не скажем, але певне тільки одно, що вони *мусять*, вони повинні до неї дійти, коли тільки народні інтереси становлять вище від

особистих і коли не забуватимуть, що отой їх нелад осуджує вся свідома українсько-руська інтелігенція на Вкраїні російській.

XVI

Залюбки прочитав я у чч. 20-25 відмову Драгоманова на мої уваги про його роботу «Література російська, великоруська, українська і галицька». Драгоманов один з тих наших публіцистів, що своїми (на жаль — здебільшого коротенькими та, мабуть, нашвидку писаними) розправами ворухить нашу оспалу думку, наverts до критичних поглядів на наше діло, а нам тепер критики дуже, дуже треба.

Не буду сперечатися з Драгомановим за те, що мовби я не так переказав його думки; тут усяке сперечання буде безрезультатне, — тим хай кожен, кому сього схочеться, візьме книжку Драгоманова та мої листи — то сам і побачить, хто з нас каже правду *. Я ж говоритиму краще про те, про що й Драгоманов: про обставини, що спиняють вільно зростати живій українсько-руській літературі: се буде і цікавіше, і корисніше.

* Скажу кілька слів тільки про одне: я й не думав доводити, що Драгоманов вважає українську мову стільки ж мовою, скільки й народну московську говірку в народних творах у московських белетристів. Я тільки показав на те, що ся нісенітниця консеквентно виходила з неправдивого в своїй основі погляду Драгоманова на літературу російську як на загальну, а на великоруську (?), українську та галицьку (?) — як на почастні.

Драгоманов думає, що я дуже вже оптимістично дивлюся на справу нашу письменську. Він не думає, щоб українсько-руське письменство значно поширило з того часу, як він писав у «Правді» свою оту роботу. Він каже, що прози наукової у нас і досі нема — письменство зостається і досі з самою белетристикою та поезією; та й та белетристика та поезія такі, що не виводять нашої літератури з рами, які має простолюдне письменство, і можна сказати тільки, що вкраїнська література, поки що, змагається вийти з тих рами. Бо хоч у нас і є твори не на самі простолюдні теми, але ж вони такі, що не можуть нас задовольняти. З сього виводить Драгоманов, що на Україні російській не можуть «батьки, навіть українофіли, дати своїм дітям літературне виховання на самому Шевченкові, без Пушкіна та Лермонтова», і гудить «етнографічний патріотизм», кажучи, що є інтереси і вищі від нього.

Отже, хоч і як невдоволений Драгоманов з Шевченка — часом таки й по правді — та все ж не може не признати, що Шевченко дав твори, які треба знати кожній освіченій людині, і деякі з цих творів безперечно високої краси навіть і формою — значить, вони мусять увійти до того матеріалу, яким повинна освічуватися людина, а ще найбільше — людина-українець: йому Шевченко, як рідний поет, повинен стояти поперед усіх. Але ніхто не буде сперечатися, що самого Шевченка для освіти, хоч би тільки й літературної, не стане — так само, як москалям не стає Пушкіна та Лермонтова, і беруть вони ще Шекспіра, Гейне, Гете, Данте, Гомера. Так само й нам не стає самого Шевченка. Так само й ми повинні брати і Гете, і Шіллера, і Гюґо, і Пушкіна, і Міцкевича, і Байрона й інших — проти цього ніхто ніколи нічого не казав та й не міг казати. Таким побитом, зостається цілком незрозумілим, через віщо Драгоманов так палко доводить, на користь Пушкінові та Лермонтову, що на самому Шевченкові освічуватися не можна? Через віщо на користь єдино Пушкінові та Лермонтову, а не і Гомерові, та Данте, та Шекспірові? У попередніх листах уже казано про це, а тут ще скажу, що мене дивує, чого се д. Драгоманов бере на себе повинність доводити українцям російським, що їм треба читати московських класиків? Та ми ж і без того по вуха влізли в московське письменство, а тих класиків і читаємо, і перечитуємо, і поважаємо, і вчимося в них і — хай простить нам д. Драгоманов — цілком не розуміємо, чого се йому схотілося так палко грати роль православного ла-маншського лицаря для сієї Дульдїнеї московської і боротися з страшними чарівниками, що існують тільки у власній Драгоманова уяві!

Д. Драгоманов може сказати, що і переклади чужоземних класиків доводиться нам брати московські ж, бо своїх не маємо або маємо погані. Він і справді гудить наші переклади, і я зовсім не бажаю їх обороняти і скажу ще більш: навіть Кулішеві переклади не можуть задовольняти своєю мовою (найбільше «Дон-Жуан»); а що вже до д. Байди, то його «Одіссея» тільки тоді могла б задовольняти кого-небудь, коли б хто дотепніший виправляв у ній мову та вірш, а то можна часом язык поламати, читаючи голосно той вірш. Що ж до галицьких перекладів, то вони русинам російським і вкрай нездатні своєю мовою, а ще більш своїм віршем: таке віршомазство, як галицьке, не може читати у нас ніяка людина, окрім дечого з віршів Ів. Франка (пізніших), а перекладні ж вірші ще гірші, ніж свої! Таким побитом, тільки крихточка українських перекладів може бути нам підмогою до інших. У такому прикрому становищі берімося й до московських перекладів, а найкраще до самих першотворів. Отже, як усіх мов знати несила, то все ж доведеться читати переклади, і можна радити краще переклади, наприклад, хоч німецькі, ніж московські. Москалі й самі кажуть, що німці краще за них перекладають, а до того ще багато дечого такого, що є перекладене у німців чи французів, — у москалів або зовсім не перекладене, або перекладене неповно — здебільшого через цензурні утиски (нехай, хто хоче, порівняє хоч переклад «Тартарена на Альпах» Доде, що друкувався у «Русской мысли», з французьким першотвором, то й побачить, чого іноді варті московські переклади). Звісно, з цього виходить, що кожен українець повинен знати хоч одну-дві чужі мови і вчити змалечку того своїх дітей. Що ми — так само, як і всі росіяне, — до цього ліниві, то се правда, і треба протестувати проти цього і направляти до іншого, і як д. Драгоманов так робить, то за се кожен йому тільки дякує.

Та хоч і як скрутно тепер нам освічувати своїх дітей по-українському, — все ж мусимо дбати з усієї сили, щоб діти наші змалку виростили українцями, а не москальчатами. Мусимо розмовляти в сім'ї завжди по-українському: мусимо починати вчити своїх дітей *дома*, щоб учити по-українському, а потім уже, геть далі, вчити мови московську, французьку, німецьку та давати дітям виразно зрозуміти, що *українська* мова їм рідна, а не московська. Доводиться віддавати дітей до московських шкіл, але мусимо самі дома вчити їх рідної мови, історії, літератури. І се не буде «етнографічний патріотизм», що з нього глузує д. Драгоманов. Ні! Бо якою мовою говоримо й думаємо, — та нам і рідна; яка мова, такі наші й думки будуть: московська мова — московські й думки у людини будуть. Справжніх *українських*, а не українофільських діячів тільки тоді виробимо багато, коли сім'я буде в нас українська та коли

освіта по-українському йтиме принаймні додатком до освіти по-московському. Не «етнографічний» се патріотизм, а єдиний справжній, і іншого не може бути!

Ні! Гляньмо ширше, гляньмо далі, поза Пушкіна та поза Лермонтова! Почуймо себе членами з усесвітньої людської сім'ї і візьмімо собі все гарне, правдиве, високе і людяне, що виробила за свого життя людськість, візьмімо й зробімо його частиною нашої душі; будьмо рідні і Гомерові, і Шекспірові, і Дайте, але попереду над усе зоставаймося *самими собою*, будьмо вкраїнцями-русиною думкою, мовою, ділом. Тоді і тільки тоді зможемо ми бути справжніми членами в сім'ї цілолюдській, членами з певними правами, а не якимись байстрюками-безбатченками, що не знають свого батька — рідного краю і хилиються то до того, то до іншого. Таких байстрят, мабуть, можуть жаліти, але не можуть поважати, а ми хочемо, щоб нас поважали!

Не можемо згодитися з д. Драгомановим і тоді, як він каже, що наше письменство ще не вийшло, а тільки намагається вийти з простолюдних меж. Д. Драгоманов доводить се тим, що, на його думку, всі твори наші на непростолюдні теми негарні. Я не буду за се сперечатися — мене теж вони не задовольняють*. Але ж що з того? Вони є, і їх чимало **, їх читають — сього досить!

* Не можу тільки не сказати дечого з поводу О. Кониського. Белетристичні роботи його не вдовольняють мене може ще більш, ніж твори інших наших белетристів, але мені здається чудним, коли Драгоманов каже, що Кониський має вагу тільки як кореспондент до російських газет! Більшої сторонності, мабуть, і не вигадаєш! Як то: чоловік 35 років працює по-українському, працює щиро і як белетрист, і як публіцист, його читають, і після сього сказати, що він тільки кореспондент до російських часописів. Сам же Драгоманов каже, що писання Кониського галичанам і формою, і змістом були новиною, — значить, вони зробили користь, посунули наперед хоч трохи літературний розвиток у галичан. Не треба забувати, що ніхто більш за Куліша та Кониського не зробив для поєднання між нами й галичанами та що Кониський почав писати свої великі повісті з інтелігентного життя тоді, як ніхто сього в нас не робив і коли взагалі у нас прози майже не було. Чи ж дивно, що він мусив спотикатися, йдучи небитим шляхом? Драгоманов у своїх «Чудацьких думках» жаліється, що його опоненти не по правді виводять з його космополітизму, що мовби він зрадив українство, і через те відкидають геть його роботи. Він має рацію жалітися. Але через віщо ж він точнісінько так робить з Кониським і всю його працю відкидає геть тільки через те, що поглядами своїми він з ним не погоджується? Таке роздратування проти Кониського стільки ж чудне, скільки чудне й роздратування з тих людей, які не хочуть признавати праці Драгоманова для нашого діла тільки тим, що не можуть погодитися з його космополітичними думками.

** Драгоманов докоряє мені, що я не згадав Свидницького. Та я ще багато декого не згадав! Я написав тільки кілька прізвищ людей з багатьох, що писали на непростолюдні теми, а Драгоманов чогось так говорить, мовби, опріч найменованих творів, більш уже нічого в нас і нема.

Раз ці твори є і вони виходять за оті простолюдні рамці, то й література, значить, вийде за них — се ж логічно. Так само є, хоч і невелика, наукова проза: і статті в женецьких виданнях, і в «Правді» старій та новій, і в «Зорі», і нарізні книжки, і нарізні «Записки Наукового т-ва ім. Шевченка» — все це та наукова проза. Та, врешті, ми не можемо розуміти української літератури інакше, як однієї і в Австрії, і в Росії, і ніхто не може інакше її розуміти, не вважаючи на деякі відміни в мові та обставинах, серед яких вона там і там розвивається. і т.ін. Ми маємо кілька політичних часописів та літературно-наукових видань, або й спеціально наукових; раз по раз виходять нові твори белетристичні, поетичні, публіцистичні, наукові, переклади з класиків — роботи, що далеко позад себе лишають вузькі рамці простолюдного письменства, — все це роблять укупі і австрійські, і російські українці-русини, роблять гуртовою роботою, де кожен береться зробити те, що йому зручніше. Казати тепер, як Драгоманов, що наша література ще не вийшла за простолюдні рамці, — се значить заплісувати очі на факт. Знов кажу, що я здебільшого підписуюся під суворими присудами Драгоманова над тим чи іншим твором, про які він згадував у своїй статті, що я сам палко бажаю інших, далеко кращих праць, але я не можу не признати факту, коли він є: українсько-руське письменство, хоч і яке воно вбоге, хоч і як мало заробило ім'я «письменство, література», — вийшло вже з рамок письменства простолюдного, захоплює все ширше місце і буде, безперечно, розвиватися далі й далі в такому напрямкові.

XVII

«Українська література, — каже Драгоманов, — мусила б підніматися знизу вгору і розширяться в міру того, як піднімався би наш мужик. природна й безспірна публіка для нашої літератури в Росії».

Автор сих листів цілковитий ворог двом літературам: одній для панів, а другій для мужиків. Він проти того, щоб виробляти штучну мудровану літературу, зрозумілу й приступну спеціально тільки висвяченим. Він думає, що ми з усієї сили повинні дбати, щоб література так звана «народна» і література для інтелігенції врешті злучилися докупи, щоб ніколи вже не розрізнялися. Ось через віщо йому подобається Драгоманова думка. Справді, після того, як течія наша літературна, що почалася з часів Несторових *, перепинилася на деякий час облудною думкою, що можемо ми поєднатися з москалями на одній мові і літературі, після того, як нова українська література виявилася (через те, що майже ніхто не знав нашої історії) мовби якесь диво, що з неба впало; після того, як інтелігенція наша помоскадилася і тільки мужик залишався справді українцем, — після всього цього цілком натуральним був би нашій літературі той шлях зісподу вгору, який показує Драгоманов. Був би, та — на жаль — не міг бути.

Багато важливих перешкод стояло на цьому шляху.

* Драгоманов дивується, що я лічу до українсько-руського письменства наші писання з дотатарської доби, хоча їх писано по-староболгарському, а не по-українському, і каже, що тут я одступаю від своєї «виключно лінгвістично-етнографічної думки» про українську літературу, думки, яка примусить мовбито мене сказати, що та річ, що літератури в Західній Європі почалися мовою латинською, — є штучною. Отже я цього ніколи не сказав би: фактична сила речей довела до такого становища. І я згоджуюсь з тим цілком, що хоч Бекон, Длугош, Грот писали й по-латинському, але кожен з них був не латинець, а англієць, поляк, голландець. Так само і в нас з москалями література почалася тодішньою письменською мовою — староболгарською, і тільки потім перейшли москалі, а тоді й ми — до народної мови — так само, як те зробили німці, поляки, англійці раніше за нас. Ми спізнилися, але з цього не виходить, що ми інший процес відбували. І тоді, як література польська починалася по-латинському, — можливо було Длугоша, хоч і по-латинському він писав, вважати за поляка, але неможливо тепер Гоголя вважати за українсько-руського письменника, бо ми вже тепер перейшли від книжної мертвої мови до живої національної. — Гоголь же писав навіть не староболгарською, а живою національною мовою — тільки не нашою, а московською. Ось через віщо ми, добре розуміючи, що він зробив своїми творами деяку користь і нашій літературі, — все ж не можемо полічити його до українських письменників — так само, як і Капніста, й Наріжного, й Короленка, й Потапенка й багато інших таких українців, що писали й пишуть по-московському.

Довести мільйони народу до того, щоб вони могли розуміти, — як тепер інтелігенція, — літературу з Байрона, Данте, Дарвіна, Брандеса, Канта — на це треба було довгого, дуже довгого часу! І сей час мусив бути такий довгий, що поки він тягся б, то ті елементи, які силкувалися вдержати над нами свою гегемонію: московський, польський, волюський, — так подужали б за сей час (бо вони розвивалися б швидше), що не дали б нам ніколи дійти до своєї мети: довести народ до Канта й до Данте, зберігши його українсько-руську особистість. З цього не виходить, що народ сей не може чи не мусить дійти і до Канта, й до Данте, зостаючись українцем, а виходить тільки те, що доводиться шукати іншого до цього шляху.

Друга перешкода... Скласти таку літературу, що ширшала б відповідно до того, як народ освічувався б, — довелось би, звісно, інтелігенції. Треба, значить, було, щоб ся інтелігенція пройнята була завжди народолюбно-патріотичною думкою про те, що ось колись там — через 50 чи 100 років — ми дійдемо врешті і до повної, такої, як треба, літератури. Отже, здається, важенько було б держати живою сю українську патріотичну думку, зоставляючи нашу помосковлену й так інтелігенцію цілком на самій московській літературі: українські думки можна живити враженнями тільки від українських творів, українських не самим змістом, а й мовою. Сього просто вимагає людська психіка, і проти цього нічого не вдієш. Ось через віщо мало не всі письменники, починаючи з Котляревського, виразно виявляють нахильність виробляти літературу і для інтелігенції. Не для мужиків бо писав Котляревський свою «Енеїду», пересипану греко-латинською міфологією, а для інтелігенції. Інтелігенцію мали на оці і Гулак-Артемівський та Боровиковський, друкуючи свої писання по журналах, спеціально для інтелігенції видаваних, та становлячи, як Боровиковський, французькі епіграфи до своїх байок (у «Ластівці»); про неї ж дбав і Галка Ієремія (Костомаров), пишучи вірші «з антології» «Пантикапея» та інші; для інтелігенції видав і Куліш свої «Листи з хутора», «Досвітки», «Хату» (де містив критичні та історико-літературні уваги); для інтелігенції видавалася врешті й «Основа», і з думкою про інтелігенцію завжди працюють і всі українські письменники в Росії.

Так само й Шевченко, якого наводить мені Драгоманов, для інтелігенції писав свій «Сон», «Кавказ», «Неофіти», «Послання до земляків» та інші. Слова Драгоманова про те, мовби Шевченко не думав про самостійну українську літературу, цілком безпідставні. Коли Шевченко написав свої повісті по-московському, то кожному ж відомо, що він писав їх у неволі з спеціальною метою — заробити грошей у журналах. І нас дивує, що Драгоманов удає, мовби він не знає сього, і впевняє читача, що Шевченко більшу частину своїх творів писав по-московському. Шевченко зробився Шевченком не за сі твори, а за ті, які писав по-українському, а цих він, помилившись у своїх надіях на заробіток, навіть не друкував, а коли й хотів раніше друкувати, то тільки під псевдонімом. «Дневник» свій писав він по-московському справді, мабуть, того, що на чужині відбився від рідної мови і важко було йому тодішньою, невиробленою українською мовою висловити всі свої думки. Дак се ж тільки й доводить, що він не знав української мови стільки, скільки треба було, щоб написати і той «Дневник», чи й повісті, а зовсім не доводить, що він не мав думки виробляти самостійну українську літературу, — ні, він мав сю думку і довів це своїми поетичними творами, писаними для інтелігенції. На жаль, я зараз не маю з собою потрібних книжок, а то б навів тут кілька цитат з його творів чи листів, що доводять мою думку. Нагадаю тут тільки відому поетичну передмову до *Гайдамаків*, де він одмовляє московській критиці, що радила йому писати по-московському; а потім нагадаю й прозову передмову до того ж твору, — там він вияснює, що написав *Гайдамаки* для *слов'ян* (а не єдино для українського мужика): «Серце болить, а розказувати треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братуються знову з своїми ворогами, нехай... нерозмежованою останеться навіки від моря і до моря слов'янська земля» etc. Також і з «Послання до Шафарика», як і з «Послання до земляків», видно, що він розумів українську літературу як одну з слов'янських літератур, літературу, що може озиватися не до самого українського мужика, а до всіх слов'ян, чи — що в цьому випадкові однаково — і до всього світу так само, як і всі інші літератури. Се вже виразна думка про самостійне українське письменство. І, як бачимо, нова українська література, незважаючи на те, що каже Драгоманов, почала виходити з рамців простолюдних аж до самого батька свого Котляревського. Саме це й зробило те, що неможливо нам було зостатися на самому простолюдному письменстві.

Третьою перешкодою був і є російський уряд. Він не може дозволити народові піднятися своєю освітою до інтелігенції, не може, бо розуміє, що коли б се сталося, то тоді був би край його безмежному й безконтрольному порядкуванню. Дозволити се визначало б дозволити себе вбити, а російський уряд ще не бажає закінчити своє життя самогубством. Ось через віщо він так спиняє народну освіту, ось через віщо інспектори вигонять з народних шкіл землемісні карти та забороняють учителям оповідати школярам щось з географії або з природних наук, і ось через віщо сі школи і досі зостаються тільки пародією на справжні народні школи. Через те саме цензура не дозволяє тепер ніяких популярно-наукових чи педагогічних книжок по-українському. Справді, проєктована у Драгоманова народна література досить широка, бо туди увіходили і Шекспірів «Гамлет» і Шіллерові «Вільгельм Телль» та «Орлеанська дівчина». Але можна бути цілком певним, що коли російська цензура і дозволила б чи дозволить колись ті твори, то з якою хочете вченою передмовою, тільки не з такою, яка показувала б, що ті книжки призначено для народу: для інтелігенції може вона їх дозволити, але ніколи для народу. Ось через віщо, якби ми заходились коло самого простолюдного письменства, то ні народ не освічувався б так, як бажали б ми вкупі з Драгомановим, ні письменство наше не зростало б відповідно тому, як росла б народна просвіта.

Четверта й остання перешкода була в Галичині та на Буковині. Там люди мусили вхопитися і до політики, і до науки, хоч би офіційної, ще й письменство популярне і для інтелігенції виробляти. Та, на лихо, там не було стільки інтелігентних сил, щоб могли самим робити ту велику роботу. Коли б русини російські заходилися коло самої народної літератури, то мусили б українців австрійських покинути самих робити своє діло. Тоді вони не досягли б і тих результатів, яких тепер досягли, а з сього була б шкода і їм, і нам. Та ще коли б галичани та

буковинці zostалися робити своє літературне діло самі, не єднаючися з нами, без впливів од нас, то неминуче виробилось би в них у письменстві — і в змістові, і в формі — ще більше, ніж тепер є, таких властивостей, які відрізняли б нас од них. Те саме зробилось би і з нами, а все це перешкоджало б нашому літературному єднанню — речі, що її неодмінно мусимо досягти, коли хочемо мати силу.

Оці причини та ще гніт цензурний у Росії і примусили нас піти з своїми роботами в Австрію; а раз ми це зробили, то вже ж мусили прилаштовуватися до місцевих обставин галицького та буковинського життя і, значить, неминуче мусили вийти поза рамці, які має простолюдне письменство.

Таким побитом, непоборні життєві обставини примусили і наше письменство ступити на ту стежку, на якій стоять усі інші письменства, примусили виробляти якомога швидше, поруч з літературою для народу, теж і наукову та поетичну літературу для інтелігенції, і вже тільки будущина доведе до того, що обидві ці літератури зійдуться до купи тоді, як зійдеться до купи народ з інтелігенцією в одну освічену культурну громаду. Поки ж це буде, мусимо, щоб не зостатися зовсім позаду, щоб не випустити з рук і останню силу, з усієї премочі дбати про те, щоб розвивати і непростолюдну літературу. Що швидше розів'ється у нас наукова та поетична література для інтелігенції, то краще, то більш сили буде в нас дбати і про народну освіту. Кожна перешкода на цьому шляху, кожна припина зменшує нашу силу у відносинах до тих сил, що держать над нами верх, бо ці сили ростуть повсякчасно і вимагають і від нас, щоб ми, коли хочемо боротися з ними, теж росли повсякчасно. Рости ж нам можна, як я вже показав, тільки так, щоб укупі виробляти літературу і для народу, і для інтелігенції (дбаючи, звісно, про те, щоб вони намагались злитися до купи).

Ось через віщо такі думки, як у Костомарова, або *почасті* і у Драгоманова, — думки про те, щоб сидіти поки на самій народній літературі, вважаємо ми просто за шкідливі нашої справи, бо вони збивають з пантелику людей, одвертаючи їх од неминуче потрібного діла, спиняють тим нашої літературі зріст і зменшують таким робом змогу вибороти нам свої національні права. Ось через віщо всім щирим прихильникам до рідного діла можна радити скрізь і завжди пропагувати думку про широку — і для народу — українсько-руську літературу, пропагувати її, незважаючи ні на які начебто непереможні перешкоди для тієї літератури, і не збентежуватися тим, що досі наші здобутки літературні були може й далеко не першорядної ваги: се нічого, аби вони були! Бо коли вони є, то стануться вони підвалиною, основою іншим, кращим. Ні в якій літературі нічого відразу не робилося. Он і в москалів, яких так часто рекомендує нам Драгоманов, — скільки то було всяких Масальських, Марлінських, Загоскіних, Зотових та інших, поки з'явилися там Гоголь, Тургенев, Толстой! Так буде і в нас! Нехай наші сьогочасні белетристи є тільки Марлінські та Зотови української літератури, і то гаразд, бо після них мусять прийти Гоголі, Тургенєви та Толстії. А сього, тільки сього бажають наші письменники сьогочасні, тільки на те кладуть свою працю, щоб на цьому, хоч трохи обробленому ґрунті могли вирости високі постаті на весь світ славетних літературних українських діячів.

Драгоманов каже, що не дають нашому письменству добре розвиватись три речі: політична неволя в Росії, реакційні думки у галицького громадянства та неосвіченість серед українських письменників з Росії. До цього додамо ще несамосвідомість національну серед інтелігенції на Україні російській.

В попередніх листах уже показано, що слова «свідомий українець» та «конституціоналіст» повинні зробитися тепер синонімами. Кожна політична пільга в Росії є пільгою й українознавству. Ось через віщо борець за національні українські права не може не бути, коли хоче справді діло робити, і борцем за політичну волю чи — хай там — за конституцію в Росії. Про се не будемо тепер багато говорити. Так само казано вже й про те, що галичани своїми ретроградними думками відпирають од себе українську інтелігенцію з Росії*. То ж мусимо з усієї сили боротися з галицьким реакціонерством і виразно показувати галичанам, що з ними погодитися ми не можемо. В сій справі сприятимуть нам усі кращі люди з народовців та з радикалів.

* Галицькі русини дозволяють собі не тільки виправляти мову в роботах, присланих від нас, але й самий зміст, самі думки перекручують. Особливо т-во «Просвіта» охоче до цього — вигонити з творів, присланих з Росії, всяке «радикальство», всякий «атеїзм». Чи догадується «Просвіта», як се страшенно обурює українців у Росії? І може бути, що прийде такий час, коли і наші довгодумні земляки врешті до того обуряться, що заснуть у Галичині своє народопросвітне товариство, таке, що давало б народові справжню путящу освіту, а не самі книжечки про гній та олівні житія святих. Своім клерикальним ретроградством т-во «Просвіта» таки примусить се зробити.

Все ж ця справа не здається мені такою страшною, як Драгоманову, бо він та й взагалі всі радикали звикли бачити в кожному нерадикалові сховане ретроградство. Ми ж бачимо і в народовському, і в радикальному таборі людей путящих, справді вільнолюбних та народолюбних. Ото наша надія. Шкода тільки, що галичани взагалі (окрім кількох одиниць) своїм літературним розвитком справді стоять дуже низько, і їх писання (окрім повістей Федьковичевих, Франкових та Кобринської) більш нагадують своїм змістом і мовою (часом неможливою!) початок, а не кінець XIX сторіччя. Се перешкоджає гуртовій роботі людей з обох частин Русі-України.

Щодо неосвіченості серед наших письменників, то воно й не дивниця, коли сьому потроху правда. Освіченіші люди, ті, що університет покінчили, скоро з університетських ослонів перейшли на офіціальну посаду, зараз починають ховатися з своїм українством. Коли й пишуть що, то по-московському (бо таки й не знають по-своєму), а по-українському лишають писати недоукам, а потім глузують з них — тим і виявляють свій український патріотизм. Та все ж, може, воно й не так страшно, як здається Драгоманову. Він доводить свою думку тим, що більша частина українських письменників начебто не знає ні одної чужої мови. Однак хтось же та перекладає у нас і Шекспіра, і Гейне, і Гете, і Байрона, і Шіллера, і Данте, і Гомера, і Софокла, і Гюго і інших. А що наші письменники, як і всі росіяни, дуже мало користуються з

чужих мов і здебільшого вдовольняються попсованими від цензури неповними московськими перекладами, то сьому правда — тут нарікання Драгоманова цілком правдиві, на жаль!

Наслідком політичної неволі, малого розвитку українськоруської літератури, інертної звички до всього московського в письменстві і малих зносин з австрійськими українцями — є мала національна свідомість серед української інтелігенції в Росії. Драгоманов радить не ховати сього факту від австрійських українців. Та яке ж се ховання, коли оці листи, починаючи від першого, ні про що ж і кажуть, як про се! Та й опріч них згадаємо дописи Чайченкові в «Зорі» («Наша байдужість») або Вільхівського в «Буковині» («Про українофілів») — і там про те ж. Або Драгоманов не уважно читав те все (коли читав), або він умисне хоче звести пеню на автора сих листів та й на інших літераторів з України російської, що, мов, ховають люди факти.

Ні, серед тієї молоді генерації свідомих українців, до якої лічить себе і автор сих листів, зовсім таки нема бажання ховати наші хиби й помилки — хіба навпаки. Видимо, Драгоманов, живучи від нас далеченько, стоїть тепер не в курсі діла. Він не знає, здається, що та частина інтелігенції українсько-руської, яка признається до своєї національності, виразно ділиться тепер на дві громади: стару, або «українофілів», та молоду, або свідомих українців. Українофіли (до яких ми зовсім не думаємо лічити старих наших письменників, щирих працівників) — се люде старіші, здебільшого заможні, признають в принципі українську літературу, бажають їй зрости, але самі не роблять майже нічого (опріч деяких небагатьох винятків), говорять і пишуть по-московському, а своє українофільство виявляють хіба тим, що раз на рік побувають на Шевченкових роковинах. Назвище українофіл за два-три роки спеціалізувалося і прикладається тільки до отих добродіїв. Од них коли й можна сподіватися чого путящого — то хіба як надзвичайно дивного винятку. Молоді ж свідомі українці, про яких думки вже казано в сих листах, віщують не те, — дай, Боже, тільки їм удержатися твердо на своїй постаті серед тих лих, у які їх кидає наше життя: серед ворожого глуму від своїх зрадників, серед холодної байдужості від українофілів, серед бідності, якої вони здебільшого зазнають, і, врешті, серед урядових утисків. Саме бо тепер узято в Харкові в тюрму чоловік з двадцять з сих людей — за зносини з Галичиною та за українську пропаганду взагалі; частину випущено, а кілька душ сидять уже четвертий місяць у тюрмі. Але ж не задавлять ніякі утиски живої ідеї, зростатиме й зростатиме свідомо українська інтелігенція і, нарешті, зросте до того, що візьме у нас гору. І через се ми цілком певні, що ніколи українці не зостануться, як каже Драгоманов, з двома мовами, ніколи література наша не зостанеться «підлітературою», та юна й тепер уже не «підлітература», а таки, хоч і вбога до плачу, література!

Драгоманов рівняє московські місячники до галицьких часописів та й каже: «Хіба ж таки се література?» А от Теккерей, здається, почувши від Тургенєва, скільки у москалів журналів, зареготався, кажучи: «Хіба ж се література? Така мізерія!!» Як кому здається. І хоч Драгоманов покликається тут на Белінського, що за Пушкіна казав, мов у москалів нема ще літератури, дак він же не тільки казав, а й показав, як він розуміє свої слова. А Драгоманов каже просто, заплочуючи очі на факти: нема літератури! Можна ще сказати й те, що Белінський знав, коли докоряти, а коли й похвалити за діло. Бо *самими докорами* вгору духа не піднімеш, хіба прибі'єш.

Наостанці не можу обминути одного кумедного випадку, що трапився з щедрим на докори Драгомановим. Він докоряє мені тим, що я не стільки вільнолюбний, як Б. Вільхівський, що огудив у «Правді» галицькі видання. Редакція «Буковини» може засвідчити, що я прислав їй свій лист XIII-й, не читавши останніх чисел «Буковини» з відмовою Драгоманова, і значить, нічого не знав про його пораду — думати й писати так, як Вільхівський. Отже, кожен, хто прочитає той допис Вільхівського та мій XIII-й лист, зараз побачить, що в мене у тій справі однаковіснікі з Вільхівським погляди. Таким побитом, Драгоманов докоряє мені, що я не

думаю так, як думаю, та не роблю так, як роблю. Виходить — я казав правду, зауважуючи, що радикали люблять усюди вишукувати у своїх опонентів сховане ретроградство.

Драгоманов бажає, щоб у відносинах між українцями було «менше вузької ненависті, а більше людяності». Отже, й ми сього бажаємо та ще — більше розважливості та менше присудів зопалу. Бо присуди зопалу, без розгляду, зрідка тільки бувають правдиві. Тут так і хочеться згадати слова Сільвіо Пелліко: «На жаль, досить часто ненавидять один одного люди тим, що не знають один одного; а якби вони тільки трохи проміж себе поговорили, то подали б один одному дружню руку» (С. Пелліко. Мої тюрми. Розділ 50).

Воно у нас і говорять потроху, та якось мало вислуховують один одного, чи що...

П. Вартовий (Б. Грінченко)

1892-1893 рр.

Михайло ДРАГОМАНОВ

ЛИСТИ НА НАДДНІПРЯНСЬКУ УКРАЇНУ

I

"Листи з Наддніпрянської України" д. Вартового. Їх метод. "Сервілізм", інакше монархізм, старих українських писателів XIX ст. Початок лібералізму й демократизму на Україні: В.Капист, "История русов", Рилсв. Інтернаціональна політична наука і національне почуття на Україні.

В наших "Чудацьких думках про українську національну справу" ми мали пригоду говорити про те, як філософія наївних московських шовіністів (руссапёты, як колись їх звали в Росії) прийшла по серцю й деяким українським патріотам, котрі теж усвоїли собі манеру рішати всі трудні справи "без німецької науки — своєю мудрістю", "своєм умом", "по глазомеру", "без німецьких інструментів" і т.д. Ми показували примір такого "глазомера" в статтях д. Баштового про українську національну справу в "Ділі".

Тепер на сторожі тої справи явився новий вояка — д. Вартовий, котрий написав чимало "Листів з Наддніпрянської України" в газеті "Буковина". Є багато рацій радити з появу тих листів: вони написані живо, прекрасною мовою, дають кілька вірних почастних заміток, а головне діло — зривають ту іграшку в кузьмірки, котра була опанувала певні українські кружки "безполітичних культурників", "нейтральників" у галицьких справах і т.ін. Д. Вартовий, видимо, хоче вхопити чорта за роги, тобто оглянути українську національну справу з усіх боків і в усій її, по крайній мірі політичній і соціальній глибині, так що "Листи" його не пройдуть без сліду для вияснення цієї справи.

На лихо, "глазомер" причепився і туг! Д. Вартовий сам одверто признається, що він "ніякий історик" — ну, а звисно, що для політики потрібна історія, як для медицини фізіологія. А до того д. Вартовий, видимо, поклав собі обходитись взагалі без наукового точного методу, а руководитись тільки "глазомером" по-своєму зрозумілого етнографічного патріотизму*. Через те "Листи" д. Вартового можуть послужити приміром самого безпардонного суб'єктивізму в обсуджуванні справи досить складної і важкої.

* Треба завважити, що се вп'ять човник, не стільки самобутній український, скільки украдений у московських самобутників. Так, Катков колись писав: "Спрашивають, какою мы партии? — Русской. Тут все сказано" і т.д. і т.д.

Ми говоримо з д. Вартовим в самій "Буковині" з поводу того, як він вільно від об'єктивної правди виставив наші погляди на літературне життя на Україні й у Галичині. Тут ми вважаємо потрібним поговорити про загальну філософію української справи в "Листах" д. Вартового.

Почнемо з історії, бо хоч Д. Вартовий і признає себе ніяким істориком, а багато говорить про історію, по крайній мірі української національної самосвідомості.

Д. Вартовий вказує так рельєфно, як сього досі ніхто не робив, на московсько-монархічні заяви чільних українських писателів: Котляревського, Квітки, Гулака, Стороженка — і пояснює ті заяви недостатчею національної української самосвідомості — тим, що в *"тодішньому українському діячеві сиділо дві душі — одна українська, а друга російська"*. Він називає монархічний настрій думок тих наших писателів сервілізмом. Ми не згоджуємось на такий термін. Сервілізмом, власне, можна назвати пошану до якого пана як до фетиша по його самій істоті, а надто пошану, котра має егоїстичні цілі. Тільки ж монархізм, виходячий з певної політичної доктрини, котра все-таки по-своєму має на цілі громадське добро, сервілізмом признати не можна. Уся, напр., культурна Азія й Африка, котрим далеко не бракує чесності й сміливості, монархічна. Ніде стільки не вбивали царів, як там, а китайський філософ Мо Цзи навіть виложив цілу теорію законних революцій і законних царевбивств, а все-таки не показав іншого ідеалу політичного, як монархія, звісно, розумного і доброго царя. У нас у Європі історія двічі виробляла такий же монархічний ідеал: раз у римсько-візантійську добу, а в другий не так давно: в XVI — XVII ст. Тільки наукові спомини про грецько-італійські республіки, спомини, щасливо получені з примірами країн, в котрих задержались зостатки до монархічного порядку, як Швейцарія, Нідерланди та Англія з Шотландією, вирятували Європу від азіатського політичного ідеалу, та й то навіть у XVIII ст. більша частина Західної Європи перейшла через період "освіченого деспотизму", котрого міцні зостатки живуть ще й досі навіть у такій висококультурній землі, як Германія.

Росія з Україною в політичному житті, власне, проходять європейський XVII — XVIII вік, і через те не дивно, що тут навіть у XIX ст. ще бачимо повну силу монархічного ідеалу у чесніших людей. Виводити той монархізм з недоскопленості національної самосвідомості є чистою фантазією. У москалів, напр., національна самосвідомість ніколи не потемнялась, а чому ж ми бачимо й у них монархізм? Інший, може, скаже, що така вже власне національна вдача (душа) москалів. Так ми вкажемо на те, що й у москалів були в свій час віча, земські собори, котрі зовсім відповідають подібним радам у середньовічній Західній Європі, були теоретики "народосовєтия", як кн. Курбський, Голицини, Долгорукі, котрих теорії зовсім відповідають теоріям англійських Фортеск'ю, французьких Комінів і т.ін.; чистісінькі москалі брали з своїх царів конституційні записи і в початку XVII ст., і в 1730 р., москалі в XVII — XVIII ст. також ускочили в бюрократично-монархічний період, як французи в XVI- XVII, і також виходять з нього за поміччю науки в XIX ст., як французи в XVIII ст. (Ми вже мали пригоду: лібералізм і земство нагадували паралель між історією Московщини й Франції як типичної континентальної держави і таку хронологічну таблицю: Франція виділяється з Каролінгського конгломерату в 843 р. — *Володимирщина* зо старих князівств у 1243 р. Початок *états généraux* французьких в 1302 р. — перший *земський собор* у Москві в 1550 р. Останній збір *états généraux* в 1614 р. — останній *земський собор* у 1698 р. Проба поновити *états généraux* в 1649-51 — проба конституційної грамоти Анни Іоанівни в 1730 р.).

З другого боку, сам Д. Вартовий признає, що в XVII ст. в наших українських козаків була досить розбуждена національна свідомість, а тим часом державний ідеал козаків тих був власне монархічний, хоч обставини життя нав'язували їм фактичні республіканські порядки. Ідеал Богдана Хмельницького був власне дрібно-шляхетський монархізм (король з козаками — проти королів-магнатів, теорія недалеко від "за царя против бояр" Ст.Разіна). Згодом більше образовані люди, як Виговський, Немирич (значний шляхтич, сочиніанин, перебувши в Нідерландах) внесли більше політичного лібералізму в круг старшини Хмельницького, та внесли туди й більше шляхетчини, котра так обурювала масу поспільства й козацтва, так що маса та тим паче не хотіла знати лібералізму виговщини і стала за царя. Тим часом міщанство й попівство українське й собі стояло за монархічний ідеал і навіть з самого початку

Хмельниччини казало москалям виразно: що хоче, щоб цар московський взяв Україну *під свій прямий уряд*. Те, що київські архієреї не хотіли присягати цареві, не хотючи перемінити номінальне своє підданство грецьким патріархам на реальніше московським, зовсім не перечить сьому українському монархізму українського попівства в XVII ст. З тих усіх монархічних напрямків вийшла революція в 1663 р., в котрій перед вело Запорожжя і котра, власне, підрізала український автономізм і зачатки лібералізму українського.

З того часу іскорки лібералізму можна бачити тільки в грамотах запорожців кінця XVII ст., а верхом його може служити умова Костя Гордієнка з Орликом і Карлом XII у 1710 р., умова цілком для того часу утопічна, та до того й емігрантська (про се ми говорили докладно в I. вип. "Політичних пісень українського народу XVIII ст.") Далі лібералізм проявляється перед самою смертю Гетьманщини в петиції козацької шляхти 1767 р. (требовались між іншим сейми, а також в шляхетських "Наказах" депутатам Всеросійської комісії 1767 р. Тут можна вже бачити вплив західноєвропейського парламентаризму через молодих козацьких шляхтичів, що, як Скоропадський, побували в Західній Європі. Тільки ж той лібералізм лучився з замірами обернути поспільство наше в кріпаки, і через те тим паче зостався безплідним. Катерина не дала сеймів, а дала кріпацтво, а потім "дворянские собрания" багатшої шляхти і тим задовольнила нашу "історичну шляхту".

Свідомий лібералізм, як і свідомий демократизм зародився на Україні вже після смерті наших історичних автономних інституцій і далеко більше на абстрактно-європейському, ніж на історично-національному ґрунті, і, що цікаво, хоч і гірко те признати, появився перше зовсім не на нашій етнографічній мові. Першим проявом того демократизму треба признати "Оду на рабство" В.В.Капніста, в котрій оплакується кріпацтво, стверджене Катериною II в 1783 р. Ода та писана звичайною тоді російською літературною мовою. В Галичині, певно, мало хто знає сю оду, то ми з неї приведемо головні уступи:

Приемлю лиру, мной забвенну,

Отру лежащу пыль на ней.

.....

Унылый, томный звук пролью

От струн, рекой омытых слезной,

Отчизны моя любезной

Порабощенье воспою!

.....

Куда ни обращу зеницу,

Омытую потоком слез,

Везде, как скорбную вдовицу,

Я зрю мою отчизну днесь*.

.....

Везде, где купцы, села, грады,
 Хранил от бед свободы щит,
 Там тверды зиждет власть ограды,
 И вольность узами теснит.
 Где благо, счастье народно
 Со всех сторон текли свободно, —
 Там рабство их отгонит прочь,
 Увы, судьбе угодно было,
 Одно чтоб слово превратило
 Наш ясный день во мрачну ночь.

* Редакція "Основи" (1861, март), згадуючи оду Капніста з приводу закону про волю кріпаків, замітила, що й Шевченко уявляв кріпацьку Україну вдовою.

Позаяк тоді по всій Європі "освічений деспотизм" підрізував залишки кріпацтва й сама Катерина поставила перед "Імп. вільним економічним товариством" на суд справу увільнення кріпаків у Росії *, то Капніст мав рацію сподіватись, що незабаром цариця скасує кріпацтво на Україні, як і в усій Росії, і через те обернув другу половину своєї оди до самої Катерини:

Ты...Царица...
 Дашь зреть нам то златое время,
 Когда спасительной рукой
 Вериг постыдно сложишь бремя
 С отчизны моея драгой.
 Тогда — о лестно упованье! —

Где в первый раз узрел я свет,
 Там, вместо воплей и стенаний,
 Раздастся шум рукоплесканий
 И с щастьем вольность процветет.

Як звісно, Капністові прийшлося ждати аж до 1861 р., поки знайшовся цар, котрий зніс кріпацтво в Росії, але се не вменшує історичної ваги оди його. Треба додати, що автор оди був потомок того чужинця, котрого Петро I увів у число українських полковників "для обрусення", сказати б по-теперішньому, і котрий, як і його діти, дався взнаки нашим козакам та поспільству. Та нарешті європейські думки XVIII в. пробіли собі дорогу до сім'ї Капністів і дали нам автора "Оди на рабство" і комедії "Ябеда" — предтечі "Ревізора" Гоголевого. В.В.Капніст, власне, був звісний в Петербурзі як великий знавець чужих мов, старих і новосвропейських.

* Див. про се в книгах В.Семевського "Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II" і "Крестьянский вопрос в России в XVIII и в первой половине XIX в." Ми дуже рекомендуємо ті книги галичанам, бо там зібрані факти і про кріпаків на Україні, а також оглянуті літературні виступи проти кріпацтва великорусів і українців.

Першим проявом політичного лібералізму українського треба признати "Историю русов" псевдо-Кониського, котра, як тепер можна сказати, вийшла з сім'ї Полетик (див. "Киевскую старину", 1893, I, 41-76, звідки досить ясно видно, що та книга написана була коло 1810 р. і стоїть у зв'язку з тодішніми конституційними планами Олександра I і його першого міністра Сперанського. Треба завважати, що ще батько автора "Истории русов" Гр. Полетика, депутат 1767 р., був один з немногих тодішніх українських козацько-шляхетських лібералів — противників кріпацтва). На щастя, на сей раз лібералізм явився вкупі з демократизмом, відповідно тим розмовам про увільнення кріпаків, що велись у європейсько-російській громаді й навіть в урядових кругах ще в часи Олександра I *. Але вп'ять "История русов" написана була мовою не українською, а російською! До того перша поетична проба зв'язати європейський лібералізм з історичними традиціями українськими була зроблена навіть не українцем, а великорусом, Рилєєвим.

* З громадським і придворним лібералізмом тих часів галичани можуть познакомитися з книги Пипіна "Общественное движение при Александре I". Зв'язком між полтавською шляхтою і ліберальним кружком Олександра I, котрий цар звав навіть "*Comite du salut public*" і котрому признавав за ціль "*d'abolir le despotisme en Russie*", служив міністр В.П.Кочубей, власитель

Диканьки. Вас. Полетика, котрий певно був великий політичний патріот "малороссийского отечества", по-своєму автономіст, але при тому не сепаратист, і всього менше патріот етнографічний. Він ідеалізував порядки козацької "Малоросії" і думав, що конституційна Росія якраз буде те ж саме ("Новые русские законы, — писав він, — будут то самое, что наши старые малороссийские"). Приятель В.Полетики А.Чепа говорить про "Историю Малороссии", котру писав Полетика, як про "славную ветвь российской истории", і заінтересований більше всього певними "правами" — перш усього, звісно, шляхти, а зовсім не етнографічними ознаками українськими. Так, він каже, що поки "права дворян русских были ограничены от 1762 г. (коли шляхта московська мусила обов'язково служити царям), то "малороссийское шляхетство почлю за лучшее быть в оковах, чем согласиться на новые законы. Но когда поступили с ними по разуму и издан указ государя имп. Петра III о вольностях дворян (1762) и Высочайшая грамота о дворянстве (1787), когда эти две эпохи поравняли русских дворян в преимуществах с малороссийским шляхетством, тогда малороссияне начали смело вступать в российскую службу, скинули татарские и польские платья, начали говорить, петь и плясать по-русски" (К. Ст. I. сіт. 54) З цих виписок видно думки й мову тодішніх патріотів "малороссийской нации", або "отечества", як вони себе звали і не без рації.

Рилєєв вартий того, щоб на ньому спинитись довше як через те, що він був першим у Росії писателем, котрий поспробував зужити в поезії українських історичних традицій, так і через те, що про нього звичайний галичанин мало що знає.

Кіндрат Рилєєв, род. в 1795 р. і повішений в 1826 р. за активну участь в політичному товаристві ("Северное общество"), котре встроїло повстання 14 дек. 1825 р., був родом великорус, але ознакочений з Україною. Батько його там служив вояком і набув у Києві дім, котрий zostався власністю К.Рилєєва до його смерті. Сам К.Рилєєв бував у Києві, а окрім того, проживав чимало в Слобідській Україні, в Острогоську (де й женився), в Харкові і др., був досить ознакочений з українською мовою, знав твори Котляревського і народні пісні, між іншим, певно, по виданню кн. Цертелєва (1819 р.), звісні тоді хроніки малоруські і т.ін. Взагалі се був чоловік добре по своєму часу образований. По тодішньому звичаю в російській шляхти Рилєєв провів частину молодого віку в службі вояцькій і се помогло його образованню, бо він ходив у походах 1813-1815 рр. в Західну Європу, прожив час у Дрездені, де був добре прийнятий в домі кн. Рєпніна (тодішнього віце-короля саксонського), про котрого скажемо далі, потім у Парижі. Перейнявши європейськими ліберально-демократичними ідеями і маючи чималий поетичний талант, Рилєєв звернувся до історичних споминів російських, шукаючи в них форм для своїх ідей і спинився любовно й на українських традиціях.

В 1822-1825 рр. Рилєєв напечатав ряд поезій під назвою "Думи", в котрих формально наслідував Немцевича "Spiewy Historyczne", але також і українські пісні. В переднім слові до видання 1825 р. Рилєєв говорить: "Дума — старинное наследие от южных братьев наших, наше русское, родное изобретение. Поляки заняли ее от нас. Еще до сих пор украинцы поют думы о героях своих: Дорошенке, Нечае, Сагайдачном, Палее, и самому Мазепе приписывается сочинение одной из них. Сарницкий ("Annales Regni poloniae", t. II, k. 1198) свидетельствует, что на Руси пелись элегии в память двух храбрых братьев Струсов, павших в 1506 году в битве с валахами. "Елегии сии, — говорит он, — у русских думами называются".

Для своїх патріотично-ліберальних "дум" Рилєєв вибрав сюжети з історії вільного Новгороду, Московщини, а також південної Русі, старої і козацької. Першою думою в нього стоїть "Вадим" новгородець, про котрого літописи вдержали пам'ять, як про першого, що повставав проти князів-варягів, і котрий вже в XVIII ст. став почитатись у російських національних лібералів за їх предка (В XVIII ст. Княжин написав трагедію "Вадим", котру заборонила цензура). З дум на старокиївські сюжети в Рилєєва для нас важна дума "Ольга при могилі Ігоря", де Ольга говорить своєму сину:

Так, сын мой, Игорь отомщен;

Но сам виновен в смерти он —

і далі оповіданням про смерть Ігоря навчав сина не бути тираном. Далі з тої ж епохи взяв Рилєєв сюжет думи "Рогнеда", до котрого обернувся потім і Шевченко.

З козацько-українських часів Рилєєв написав думу "Богдан Хмельницький". Тут говориться про битву при Жовтих Волах так:

И вот сошлись два народа:

И с яростью вступили в бой.

С тиранством бодрая свобода,

Кипя отвагою младою ...

И воцарилася свобода

С тех пор в украинских степях

И стала с счастьем народа

Цвьеть радость в селах и градах.

1825 р. Рилєєв видав поему "Войнаровский" — про Мазепиного племінника, котрий скінчив життя в Якутську. Сам Мазепа виставлений в сій поемі малосимпатичним, та зате Войнаровський змальований щирим ентузіастом вільності, котрий вірить словам Мазепи, що його повстання проти Петра буде

Борьба свободы с самовластьем.

Войнаровский, розказуючи свою долю історичу Міллеру, говорить про те повстання:

Так мы, свои разрушив цепи,
 На глас свободы и вождей,
 Ниспровергая все препоны,
 Помчались защищать законы
 Среди отеческих степей...

і кінчає своє оповідання словами:

Чтить Брута с детства я привык:
 Защитник Рима благородный
 Душею истинно свободный,
 Делами истинно велик.

.....

Мне надо жить: еще во мне
 Горит любовь к родной стране;
 Еще, быть может, друг народа
 Спасет несчастных земляков
 И, достояние отцов,
 Воскреснет прежняя свобода!...

Перед сим фіналом Рилсєв укладає в уста свого героя похвалу його жінки-козачки, що
 знайшла його і в Сибіру:

Её тоски не зрел москаль;
 Она ни разу и случайно
 Врага страны своей родной
 Порадовать не захотела

Ни тихим вздохом, ни слезой.
 Она могла, она умела
 Гражданкой и супругой быть
 И жар к добру души прекрасной,
 В укор судьбине самовластной,
 В самом страданьи сохранить...

Видавши "Войнаровского", Рилсєв почав писати ще дві поеми з української історії: *"Наливайко"* і *"Хмельницький"*, але не встиг викінчити їх. З тих поем звісні тільки вривки, з котрих ліпший *"Исповедь Наливайка"*, котра була напечатана ще за життя автора і переложена двічі на французьку мову, а також на італійську і на голландську. Ми приводимо тут усю ту *"Исповедь"*.

Не говори, отец святой,
 Что это грех! Слова напрасны:
 Пусть грех жестокий, грех ужасный...
 Чтоб Малороссии родной,
 Чтоб только русскому народу
 Вновь возвратить его свободу —
 Грехи татар, грехи жидов,
 Отступничество униатов,
 Все преступления сарматов
 Я на душу принять готов.
 И так уж не старайся боле
 Меня стращить. Не убеждай!
 Мне ад — Украину зреть в неволе.
 Ее свободной видеть — рай!...
 Еще от самой колыбели

К свободе страсть зажглась во мне;
Мне мать и сестры песни пели
О незабвенной старине.
Тогда, объятый низким страхом,
Никто не рабствовал пред ляхом,
Никто дней жалких не влачил
Под игом тяжким и бесславным;
Козак в союзе с ляхом был,
Как вольный с вольным, равный с равным *.
Но все исчезло, как призрак.
Уже давно узнал козак
В своих союзниках тиранов.
Жид, униат, литвин, поляк —
Как стаи кровожадных вранов,
Терзают беспощадно нас.
Давно закон в Варшаве дремлет,
Вотще народный слышен глас:
Ему никто, никто не внемлет,
К полякам ненависть с тех пор

* Порівн. Шевченка "До Бр. Залеського".

Во мне кипит и кровь бушует.
Угрюм, суров и дик мой взор;

Душа без вольности тоскует.
 Одна мечта и ночь и день
 Меня преследует, как тень;
 Она мне не дает покоя
 Ни в тишине степей родных,
 Ни в таборе, ни в вихре боя.
 Ни в час мольбы в церквах святых.
 "Пора! — мне шепчет голос тайный. —
 Пора губить врагов Украины!"
 Известно мне: погибель ждет
 Того, кто первый восстает
 На утеснителей народа;
 Судьба меня уж обрекла.
 Но где, скажи, когда была
 Без жертв искуплена свобода?
 Погибну я за край родной,
 Я это чувствую, я знаю,
 И радостно, отец святой,
 Свой жребий я благословляю!

Так великорус-ліберал, очевидно, вкладав свої думки в уста українського історичного героя, котрий, як тепер показала критична історія, був мало їх достойний, та діло не в тім! Діло в тім, що все-таки рамки українських історичних традицій давали привід до вкладання в них таких думок, котрі будила в освіченого росіянина новоевропейська наука і практика. То були перші проби проповіді новоевропейського лібералізму в формі українських традицій, і, звісно, ніхто не скаже, що в Рилєєву говорила *українська*, а не *російська душа*, говорячи термінологією д. Вартового. Тим часом думи й поеми великоруса Рилєєва сяяли не тільки в усій Росії, з Україною, ліберальні думки, а, безспірно, й піднімали спеціально на Україні національну свідомість. Ще в 50-ті роки, я пам'ятаю, "*Войнаровский*" і "*Исповедь Наливайки*" переписувались в наших потайних тетрадках поряд з творами Шевченка і читались з однаковим запалом.

Интересно, що й Пушкін у поемі "Полтава" (1828) так передає недовольство козаків українських урядом Петра І:

Теперь бы грянуть нам войною
 На ненавистную Москву!
 Когда бы старый Дорошенко,
 Иль Самойлович молодой,
 Иль наш Палей, иль Гордиенко
 Владели силой войсковою,
 Тогда б снегах чужбины дальной
 Не погибали козаки
 И Малороссии печальной
 Освобождались уж полки.

А далі у Пушкіна Мазепа так викладає свої заміри дочці Кочубея:

Без милой вольности и славы
 Склоняли долго мы главы
 Под покровительство Варшавы
 Под самовластием Москвы.
 Но независимой державой
 Украине быть уже пора —
 И знамя вольности кровавой
 Я подымаю на Петра!

Отакі-то формули знаходив собі в російській поезії лібералізм, опертий на українські історичні спомини в самих великорусів. Сі формули випередили подібні проби на мові українській і самих українців.

Під впливом ліберального європейсько-російського наступу в 1823-1834 рр. на Україні дійшло навіть до практичного прояву нового лібералізму, коли там серед офіцерів склалося поряд з "Южным обществом" "Общество соединенных славян", котре грало найактивнішу роллю в окружному громадстві коло Білої Церкви в январі 1826 р., щоб поправити невдачі петербурзької проби 14 декабрія 1825 р., зроблену "Северным обществом", де видне місце займав Рилсєв. (Ми говорили про "Общество соединенных славян" в переднім слові до "Письма Костомарова к издателю Колокола"). В сьому товаристві майже всі члени були з української дрібнішої шляхти (Горбачевський, Драгоманов і т.ін.), та (на жаль нам тепер!) в ньому не було ніякої української етнографічної свідомості ні знаття народного життя. Се мусило статись, між іншим, і через те, що українська шляхта ще за козацьких часів у XVII ст. почала складатись з елементів різнонаціональних: були в ній і українці, і поляки, волюхи, татари, серби, навіть греки і жиди, а потім москалі. Сей увесь різнорідний клас не міг моделюватись по приміру нижчого соціального елементу українського і мусив по силі речей у XVIII ст. змоделюватись по приміру панства російського. Для українізації його треба було більше часу й демократичних ідей.

Так сталося, що нові європейські ідеї демократизму і лібералізму, котрі згодом мусили довести освічену громаду українську й до національного автономізму, появились на Україні в перший раз не в українській одежі, не на українській мові, а на російській. Сталося се, мабуть, переважно через те, що європейство приходило на Україну через столиці, Петербург та Москву, та через всеросійську армію, котра, воюючи з Наполеоном, ходила по Європі (Ми в повищому огляді говорили тільки про прояви європейства у зв'язку з українськими історичними традиціями, пропускаючи всякі інші його прояви в російській громаді й літературі в часи Олександра I. Дійсно, в тому європействі лежить корінь всього поступового в усій Росії і почасти в Україні в XIX ст.) Ті, хто сидів на Україні або рідко з неї виходив, як перші українські писателі XIX ст., — ті могли більше задержати в себе українського етнографічного почуття, та зате менше могли всвоїти собі європейського лібералізму й демократизму. Так-то й почався фатальний поділ між вільнодумним і просвітним європейством і українським етнографічним патріотизмом, поділ, котрий не скінчився й досі. Тільки ж без того європейства, котре нехай ішло або й досі іде до нас на чужих мовах, і український етнографічний патріотизм не міг би й не може набути ваги справді корисного для народу нашого напрямку.

Коли сього не знають і не хотять знати такі націоналі, як д. Вартовий, тим гірше для них. В усякому разі, коли вони не можуть собі точно виявити історію ліберальних і демократичних думок на Україні, то нічого їм і братись за розмову про сю справу. Виводити певні політичні чи соціальні думки з почуття національного, з *душі* етнографічної — значить чудним способом перемішувати крути різних речей. Політичні й соціальні думки суть послідком певної науки, тобто проби крайової і інтернаціональної. Вже старий теократичний лібералізм, напр., виходив з проби народів азіатських над монархією вояцькою, замість котрої деякі народи (як се звісно про єгиптян, фінікіян, жидів) пробували ввести в себе теократію, та й то про жидівський (біблійний) лібералізм дехто з нових критиків думає, що в ньому видно слід і грецького впливу. У греків республіканство було результатом проби монархії і тиранії, своєї й азіатської. Наш ново-європейський лібералізм і демократизм є послідок проби нових і старих народів і політичної науки інтернаціональної. Політичні і соціальні теорії таких Локка, Монтеск'є, Руссо, К.Маркса так же мало виходять з етнографічного національного почуття (душі), як і космографія Коперника або Ньютона, біологія Дарвіна і т.д. І в нас на Україні свідомий лібералізм і демократизм появились тоді, коли до нас дійшла політична європейська наука, в світлі котрої ми стали розуміти й проби нашої крайової національної практики і історії. Етнографічно-національне почуття (душа) спершу тут було ні при чому. Ми навмисне ставимо при слові *національне* і слово *етнографічне*, щоб думка наша була ясніша, бо слово *нація* в європейській термінології іноді значить *державка*, а не *раса* і на світі часто проявляється автономізм політично-національний, особний від етнографічно-національного. Так, є патріотизм швейцарський, хоч раси швейцарської нема; голландський, хоч голландці етнографічно суть

часть дольних німців; так Нова Англія в Америці відпала від старої, хоч етнографічно вони однакові; так ірландські націоналісти говорять по-англійському. І наш автор "Истории русов" був по-своєму націоналіст політичний, а етнографічного націоналізму в нього не було майже ні крихти.

Під кінець сього листа дозволю собі обернутись до наших учених, а переважно до молодих. У нас тепер чимало появилось архівних дослідувачів, та, на лихо, праця їх або безсистемна, або йде по протореній уже дорозі і звертається на дріб'язки, і через те часто, власне, не дає ніякої дійсної користі, по крайній мірі нічого нового. Тим часом в нашій історії цілі основні точки, напр., історія інституцій і ідей зовсім не оброблена, майже не зачеплена. Напр., ми вже мали пригоду в "Народі" вказувати на те, що в нас нема ні одної праці про козацькі і чорні ради, про з'їзди нотаблів (свого роду сойми) XVII-XVIII ст., тоді як у великорусів єсть уже докладні роботи про "веча", "земские соборы", "комиссии для составления уложений", до чого приклали руки й наші вчені, по крайній мірі Костомаров. Тепер ми мусимо обернутись до історії літератури. Наші дослідачі в цій науці звертають увагу тільки на форму, а зовсім пропускають осередок, а надто ідеї, а вже зовсім не звертають уваги на твори українців, писані польською мовою (як напр., в старі часи Шимонович, Оріховський, Ш.Зиморович, автор "Roxolanki", і др.) або російською. Досить буде сказати, що в "Истории литературы рускои" д. Огоновського нема й слова про "Историю русов", без котрої абсолютно неможливий Шевченко. Тим часом, читаючи істориків літератури, напр., російської, надбубеш українців, як Капніст, Яценко(в), видавець ліберального "Духа журналов" в часи Олександра I, реаліст Наріжний (не кажемо вже про Гоголя), як Гамалія, перші славісти і слов'янолюбці, починаючи з Каразіна і т. д. Сі люди між іншими заносили певні ідеї і на Україну, з другого боку — і в їх твори заходив український матеріал, а до того, може, й українські традиції, українське життя давали їм і імпульс до певних ідей. Хто нам усе те докладно розкаже, коли не українці? Тепер прочитаєш дещо про таке найбільше в Пипіна...

II

Що може дати сама етнографічно-національна свідомість і при яких умовах? "Шовінізм і галушковий націоналізм" старих українців перед турками і поляками. Їх історичні рації. Нова постанова україно-турецької і україно-польської справи в новіші часи.

Все, що може виходити в громадських справах з етнографічнонаціонального почуття, — се змагання до національної незалежності. Та й то для того, щоб воно стало будуючим фактором у народному житті, треба, щоб і воно осложнилось свідомістю певних матеріальних і моральних інтересів. А без того, напр., українці в однім місці будуть сваритися з татарами, в другім — з малярами, в четвертім — з москалями і т. д., а все-таки до думки про національну солідарність не дійдуть, як се почасти ми бачимо і в історії, і навіть в сучасності нашого народу, в котрім свідомість національної солідарності ще виробляється дуже важким процесом. (Замітимо, що тут іноді мають велику вагу такі речі, котрі на перший погляд не мають нічого спільного з національністю і навіть не виходять з власної ініціативи певної нації, як, напр.,

залізні дороги, котрі тепер Росія і Австрія будують часто по раціях стратегічних, і котрі дають людям нашої нації спосіб познакомитись проміж себе. А перед тим, напр., Бантиш, автор "Истории Малороссии", був непевний, чи справді в Угорщині живуть ті ж самі "малороссияне"; я знав купу досить освічених полтавців, котрі дивувались, довідавшись, що на Волині живуть ті ж самі люди, що й у Полтавщині; Стецький, автор польських книг про Волинь, найсерйозніше впевняв мою сестру, що волинський орнамент не може бути однаковим з полтавським і т. д., і т. д. Тепер дороги з лівого берега на правий, а звідти через Галичину й Угорщину більше зробили, щоб звести до купи русинів-українців, ніж книги).

Після сказаного вище нічого багато говорити об тім, що навіть свідомо національна незалежність без певної просвіти не дасть ні лібералізму, ні демократії. Так, в XIX ст. рух в Єгипті й Судані дав Мегмеда-пашу і Махді, а італійський — Мадзіні та Кавура.

Д. Вартовий підступив до таких речей, зачепивши другі хиби старших українських писателів XIX ст., хиби, котрі він зве "шовінізмом і галушковым патріотизмом" і котрі зв'язувалися з хобою "сервілізму" перед московськими царями: тільки ж, звівши всю увагу на етнографічно-національне почуття (душу), він не міг пояснити й сих фактів. Справді, коли глянемо на старших українських писателів XIX ст., включно до Стороженка, то побачимо, що вони досить шовіністичні в відносинах до чужих народів, а надто до турків, татар і поляків, і при тому славлять власне московський уряд за війну з сими народами, хваляться службою наших людей у війську російському проти сих, а далі й інших народів.

Придивившись до речі, знайдемо перш усього, що скрізь на світі власне історичний патріотизм і націоналізм означається шовінізмом, галушечним (чи, як кажуть великоруси, "квасним") патріотизмом і т. д. і що ті хиби, власне, слабнуть у народів, коли патріотизм ставиться під контроль космополітизму. (І в москалів самий вираз "квасний патріотизм" виявився після появи космополітичних "западнических" думок у 30-40 рр. XIX ст.) Так, значить, і тут зовсім не недосада націоналізму українського була причиною сих хиб, правдиво показаних Д. Вартовим у старших українських писателів XIX ст. Скорше треба сказати, що ці хиби були ознакою власне початку української національної свідомості, котра, свідомість, ніде не обійшла без них.

Далі були історичні рації. чому український вояцький патріотизм зчепився і з російським царелюбством. Не заходячи дуже далеко, досить буде сказати, що від самого митрополита Іова Борецького вся українська інтелігенція, в тім числі козацька, кланялась "царям восточним" як своїм заступникам. Мазепа останніх часів, Орлик і Кость Гордієнко були виключними проявами, та й то не треба забувати, що навіть Гордієнка самі його товариші, запорожці-емігранти, раз побили трохи не до смерті і хотіли віддати царському урядові. В XIX ст. друга еміграція запорозька, що осілась після 1775 р. на Дунаї, сама теж добровільно звернулася у 1829 р. під царя Миколу I. Значить, коли хто хоче оздобляти патріотизм неперемінно історичними "святощами", той мусить признати, що московський царизм є й українська історична святощ і що через те старі українські писателі, пишучи вірші на честь царизму, являлись зовсім історичними патріотами.

До того, дивлячись справді історичним способом на старовину, треба признати, що часто ті писателі і мали рацію для свого часу. Московське царство наробило нам чимало лиха, бо се такий уряд, котрий наробив і робить лихо й своїм. Але ж хоч би відповідно приказці, що "погана погода все ж ліпше, ніж коли б ніякої погоди не було", все-таки те царство було певною організацією громадських сил, до котрої пристала й наша Україна і котра все ж таки виповняла й наші національні завдання з того часу, як історія склалась так, що ми самі собі не могли їх виповняти. (Звісно, бувають в історії і нещастя, а все-таки багато правди в слівці, що всякий народ має той порядок, якого він заслугоє).

Такими національними завданнями були між іншими увільнення нашого краю від насильства татарсько-турецького і від підданства польського. Ніхто як польська політика в XVI-XVII ст. попхнула увесь наш народ до царя восточного, тим паче, що союз з татаро-турками був для нас неможливий, бо татари й турки дивились на Україну, як і на Московщину, як на білу Африку, звідки вони мусили діставати рабів, каторжників і яничарів (се показано численними фактами в "Исторических песнях малорусского народа" Антоновича і Драгоманова). Без північних берегів Чорного моря Україна неможлива як культурний край; ми мали ті береги в часи уличів, тіверців і Тмутороканської Русі; ми відбили вп'ять частину їх перед нападом турків у XV ст. і мусили так чи сяк узяти їх потім. Не вдалось сього нам зробити під Польщею, з самим козацтвом, то мусило се зробитись під московськими царями (Польща була, власне, державою Балтійського басейну, і через те байдужою до чорноморської справи, інтересної для подніпрянців. Московщина, як держава Балтійського й Каспійського басейну, теж байдужа до тої справи, але Донщина притягала її до Чорного моря. Ось де фатальна причина, чому всеєвропейська, а не спеціально українська завдача зруйнувати Туреччину ХVХVІ ст. виконана була в ХVІІ-ХІХ ст. державою московською, а не польською ...) Наш народ се нюхом чув. В кінці ХVІІ ст. запорожці зовсім, було, налагодились бунтуватись проти Москви — і мали на те рацію, але, як тільки Петро І почав воювати з Турцією, щоб пробити "вікно в Європу" на Азовським та Чорнім морі, запорожці стали вірними його слугами: помогли здобути Азов і добивались Очакова. Петро повернув очі на Балтійське море й примусив українців проливати кров свою там. Українцям се було затяжко — і запорожці стали проти Петра і після Полтави опинились навіть в "протекції кримській", але вся Україна почувала ненормальність такої протекції, і, як тільки після Петра німецька партія в Петербурзі повернулася проти Туреччини, зараз запорожці-емігранти вернулись до Росії і щиро стали служити, щоб привернути до неї степи й береги чорноморські (В І томі наших *"Політичних пісень українського народу ХVІІІ-ХІХ ст."* показані факти, як тодішня українська інтелігенція раділа з того повороту українського *Марса* до російської *Беллони* і осміювала *Бунт*, тобто Орлика, тимчасом як простий народ уп'ять заспівав, як у часи Хмельницького й Дорошенка, пісню:

Зажурилась Україна, що ніде ся діти.

Витоптала орда кіньми маленькій діти.

.....

Ой служив же я, служив пану католику,

А тепер йому служити не стану до віку.

Ой служив я, служив пану бусурману,

А тепер служити стану восточному царю.

Ся завдача закінчилась аж при Катерині ІІ, і треба ж признати, що не глядячи навіть на руїну Січі 1775 р. і на кріпацтво 1783 р. (котре народ спершу не дуже запримітив, бо все вже для нього виготовила старшина козацька), Катерина ІІ ("великий світ — мати") дуже була популярна серед нашого народу, як і інтелігенції. Навіть по часті кріпацтва треба сказати, що набуття до Росії буджацьких, кримських та кубанських степів було полегшенням для кріпаків з

Гетьманщини й правобічної України, бо кріпаки ті могли тікати хоч на панські "слободи" в Новоросію, де, зрештою, й кріпацтво було встановлено вже після Катерини і куди кріпаки тікали зо старих наших країн до самого 1861 р.

Я колись знав одного, навіть ученого українолюбця, котрий любувався ідилією сусідства татар з січовиками, не глядячи на бійки між "молодцями" з обох боків. Для культурного історика ся ідеалізація — наївна романтика. Я кличу кого вгодно уявити собі культурну Україну з набігами татар за "ясиром", котрі відбувались у Полтавщині ще в 1739 р., з турками в Азові, на Дніпровому й Дністровому лимані, без Одеси й Таганрога і т.ін. (Те, що царський уряд не вмів упорядкувати Криму, котрий був у XVIII ст. багатший, ніж тепер, що він негуманно поступав там з татарами — друге діло. Та чи ж розумніше й гуманніше поступає французький уряд у Алжирі, котрий в додаток не так потрібний для Франції, як Азов, Буджак та Крим для Росії?) А коли так, то треба ж признати, що московське царство все-таки виповнило елементарну географічно-національну завдачу України!

Ся завдача не кінчається на самому березі Чорного моря між Дністром і Кубанню. Справи європейські з часів появи турків у Європі так склались, що, хто доторкається до Чорного моря, той мусить брати на себе всю вагу турецької справи. В XV ст. Володислав польський і литовський мусив ходити під Варну битися з турками за сербів, волохів, болгар та греків. З XVIII ст. се мусила робити Росія, між іншим, не тільки через те, що з самого 1453 р. до того кликали і підтурецькі християни, папа, Венеція і самі Габсбурги, а й через те, що Україна не може бути забезпечена, поки в Константинополі не сяде дружня її сила, поки звідти можуть приплинути кораблі й поруйнувати її порти, поки українським кораблям не буде забезпечена вільна дорога через проливи в Середземне море, а тепер і в Суецьку каналу. Ось де рація російсько-турецьких війн і в самому XIX ст. після того, як Росія набула для українців Азов, Таганрог, Акерман, Очаків, Одесу (Кочубей *) і Кубань. Війною 1877-78 рр. ся справа не скінчена. Скінчиться вона тільки тоді, коли султан покине Константинополь, решта його держави в Європі буде поділена між греками, болгарами та сербами і виробиться на місці Турції Балканська федерація. Ся справа не обійдеться без Росії, тобто, значить, і без української крові!

*Так М. Драгоманов називає поселення Хаджибей.

Тепер ми, бачачи дурості, котрі наробив російський уряд в Болгарії та Сербії, можемо думати, що ся справа не по силах бюрократичній Росії і що з нею справитись може тільки Росія конституційна. Так се нам вияснилось у світлі європейського лібералізму пробою останніх років. А дідам або навіть батькам нашим се не могло бути ясным. Тож і не ремствуємо, що Котляревські й Стороженки служили царям в турецьких походах без наших думок, що Гулаки писали вірші на глум над султаном, виписуючи епіграфи з апокрифічної грамоти запорожців до султана, дуже популярної серед українців, написання котрої ще недавно намалював у прекрасній картині найталановитіший український маляр Рєшін. Се все було ділом *для свого часу* нормальним, власне національним!

Подібне треба сказати й про "шовінізм" старших українських писателів взглядом Польщі.

Після всього, що сталося між Польщею і Україною в 1568-1654 рр., присяга Богдана Хмельницького цареві восточному була актом не тільки натуральним, але цілком національним, тим більше, що його попередила масова еміграція українців з-під Польщі в московські землі, де в короткий час виросла нова Україна, Слобідська (з теперішнім центром Харковом). Після того, не глядячи на розміри, в котрих, звісно, багато винен царський уряд, українці все-таки масою своєю оставались на боці царя московського, а надто власне на правім боці Дніпра, де мали діло з Польщею. Паліївщина, бунти 1733 і 1768 рр. справлялись під прапором московським, дійсним чи фантастичним (Дивись праці про Палія та гайдамаччину дд. В.Антоновича і Я. Шульгіна). Поділи Польщі в кінці XVIII ст. народ український прийняв без усякого жалю за Польщею, Костюшка він висміяв у своїй пісні. В 1830-31 рр. польські патріоти не вміли покористуватись тим недовольством народу українського своїм станом, котре викликала рекрутчина і збільшення кріпацтва і котре вилилось у словах пісні:

Наступила чорна хмара,

Настала ще й синя:

Була Польща, була Польща,

Та й стала Росія.

Революційний сейм варшавський не згодився виголосити волю кріпакам у Литві й Україні, тоді як прокламація московського генерала Остен-Сакена натякала на щось подібне. І дійсно, уряд царський, хоч дуже повагом і незручно, а став готуватись до скасування кріпацтва. Народ став ждати того від царя і, дождавшись 1861 р. "волі", став ждати "царського викупу" землі. Тут вибухло польське повстання.

Народ на правобічній Україні був поголовно проти того повстання: навіть на лівім боці бували приміри, коли крестяни арештували управителів-поляків. Інтелігенція українська в "Основах" (Костомаров, Куліш і др.) ще перед вибухом повстання рішуче сказали, що не радять його. Те ж сказала і виділившись з поляків купка "хлопоманів" (В.Антонович, Т.Рильський). Царський уряд пішов на аграрні реформи, котрих хотіли крестяни (обов'язковий викуп землі з полегкостями для крестян), і в самій Конгресівці дав крестянам землю, побільшивши її конфіскованою земель монастирських. Інтелігенція українська стала й собі на боці уряду, що стало тим легше, що тоді було в ходу "народовство", думка "злитись з народом". На службу уряду, не тільки в західних губерніях, а і в Конгресівці пішли старші українолюбці, як Стороженко, котрого треба, власне, поставити в дошевченківську добу, а й середні (Білозерський, Куліш) і навіть молодші (Нечуй). Багато з молодіжкі київської, українолюбці, трохи не сепаратисти, поступили в мирові посередники, котрі мають за себе оправдання в тому, що вбільшили селянську землю в трьох правобічних губерніях майже на два міліони моргів. Рідко хто передвидів тоді, що виставлена урядом (в котрому тоді був ширший демократ П.Мілютін і зовсім не обруситель) система побивання польського клерикалізму й панства повернеться в чисто реакційне "обрусіння", за котрим підніметься й панство.

Перед масою громади се почало вияснятись тільки з 1866 р. і цілком вияснилось тільки в останні 10 років, коли настала одверта "дворянская эра". В 1863 р. навіть заборона українських популярних книг вважалась самими українофілами за річ хвилеву, як казав би то міністр Валусєв самому Костомарову.

Аграрні реформи 1863-66 рр., власне, закінчують період української історії, початий Б.Хмельницьким, і через те одчиняють новий період. Вони доби́ли політичну силу панства польського на Україні і через те поставили й справу українсько-московську так ясно, як доти юна не могла ставитись. Тепер тільки могла стати ясно справа й про те, як увільнитись Україні і від московського чиновництва, як інтелігенції українській зорганізуватись вкупі з народом, підняти українську національну культуру і т.д. Система обрусіння і урядова реакція з 1866 р. розбила всякі надії на царський уряд, показала, що він далі може йти тільки назад, і навіть всі фатальні помилки польського й мадярського панства на Русі австрійській не зможуть підлити свіжого олію в лампу царського уряду на Україні. Після аграрних реформ 1863-66 рр., обрусіння і реакція поставили на нормальний ґрунт справу спільності інтересів українських і польських, там, де вона може бути, тобто в справі політичної волі і крайової автономії в етнографічних, а не історичних границях, причому солідарність може бути, власне, тільки між демократією обох народів.

Так се все вияснилось уже після 1863 р., а раніше не могло бути ясним для маси громади, а не тільки для виключно дальноглядних осіб. Звідси виходило й те, що д. Вартовий зве огульно сервілізмом і шовінізмом взагалі * Польщі, хоч властиво сервілізму й шовінізму в скільки-небудь освічених українолюбців, а надто писателів, і тоді було небагато. (Максимович, напр., при своєму монархізмі, стояв, власне, і в своїх віршах 1863 р. (Цар дає народу волю, а ляхи бунтують і т.д.) на програмі козаків Б.Хмельницького: "Маєте собі свою Польщу, а нам най наша Україна зостанеться". Здається, в діяльності Стороженка було чимало несимпатичного, та ще се треба пояснити фактично; в усякім разі, і Стороженко служив для аграрних інтересів крестян).

* З польської цзюлдніе — відносно.

Та-то виходить справа, коли на неї подивитись з реально-історичного погляду, а не абсолютного, та ще й з дуже поверховною тенденцією етнографічного патріотизму. *Всякому часу — своя завдання!* В свій час виповнили свою завдану на Україні і європейсько-російська культура в лиці Капніста, автора "Истории русов" і самого москаля Рилєєва, і етнографічне українство Котляревського, Гулака, Стороженка і т.ін. навіть з їх монархізмом і шовінізмом.

Погляньмо тепер на те, як поясняє нам д. Вартовий часи пізніші в історії українського руху.

Звідки почався лібералізм і демократизм Шевченка? Шевченко й справа відрубної літератури української. Погляди на сю літературу Костомарова. Фантазії д. Вартового про сервілізм Костомарова й мій. Суд д. Вартового про д. Куліша. Справа спілки українців з поляками.

Нормальну українську національну свідомість і вкупі народолобство д. Вартовий виводить тільки від Шевченка, котрого ставить навіть учителем більше від його образованих слов'янських братчиків (як Костомаров), а не учеником. Пояснює сю чудненьку появу д. Вартовий тим, що Шевченко був "геній, а геній завсіди йде своїм шляхом і розрубє плутанину" і т.д.

Отже, тепер уже ніде нема погляду на геніїв як на істот, котрі родяться чудесно і творять чудеса мечами, здобутими від фей. Історія вияснила, що генії завше родяться й творять на певному підготовленому ґрунті і в границях певних обставин. Шевченко теж не міг подати всього й самого себе, як той штукар, про котрого говориться в одній комедії, що він, мовляв, "из кулака всей публике букеты жетрговал". На лихо, до нас майже зовсім не дійшло матеріалів для моральної біографії Шевченка. Але де-що все-таки ми маємо, а головне — маємо факти літературної історії України.

Думи і поеми Рилєєва, "История русов", "Общество соединенных славян", "Полтава" Пушкіна проявились перед Шевченком, їх Шевченко не міг не знати; а вплив "Истории русов" ясно видний на творах Шевченка. У Костомарова поліція знайшла печатний екземпляр "Сенатских ведомостей", де був напечатаний досить повно процес т. зв. "декабристів", між котрими судились і "соединенные славяне". Такі екземпляри могли бути і в других і діставатись Шевченкові ще в Петербурзі перед написанням "Гайдамаків". До того Шевченко ще тоді був знакомий з полтавськими панами, досить освіченими, котрим присвячував свої твори. Ми знаємо, що серед тих панів виросла і "История русов", котра досить була між ними розширена й ними занесена в Петербург, де нею зачитувався Пушкін, похваливши її досить сміливо в печаті, коли ще вона ходила в рукописах. Німець Kohl, проживший доволі в Диканьці, говорить в своїй дуже інтересній книзі "Reise in Kleinarussland" про велику пошану, яку мають полтавські ліберальні пани до одної рукописної історії України, і говорить, очевидно, про "Историю русов". Звичайно пани — знакомі і навіть приятелі Шевченка — виставляються як "мочеморди", по образу Закревського, або карикатурно, по образу П.Скоропадського (внук ліберала XVIII ст. і родич звісної потім Милорадовички, фундаторки Товариства ім. Шевченка), про котрого Шевченко писав: "у світі ходить між панами, і п'є горілку з мужиками, та вольнодумствує в шинку". Але були між тими панами й ліпші, як, напр., де Бальмен, Капністи, Рєпніні й т. ін.*

* Про М.Рєпніна час би вже було публікувати більше звісток, котрі між іншим пояснили б, через що сей важний генерал, за Олександра I віце-король Саксонії в 1814-15 рр., а потім малоросійський генерал-губернатор, став немилим Миколі I і мусив сидіти на селі, в Яготині Полтавської губернії, де приймав і Шевченка. Між іншим Рєпніна, очевидно, винувачено і в україно-козакофільстві, бо він радив задержати кадри "малороссийских козаков", котрих набрано в часи турецької війни 1828-29 рр. і котрих Микола I звелів, чогось перелякавшись,

поселити на Кавказькій лінії. Поки що нагадаємо, що М.Г.Рєпнін сказав знамениту для свого часу народолобну промову, офіційно відкриваючи в 1818 р. дворянські збори в Полтаві і Чернігові. Ось витяг з цієї промови: "Вы не будете взыскивать все, что может дать ваш крестьянин доходу, а то, что можете от него требовать, не уменьшая его благосостояния; напротив, вы изыщите способы увеличить оное; вы пожертвуете для сего из доходов ваших, вы устроите училища для малолетних, больницы для недугующих; вы улучшите хижины крестьян ваших; вы снабдите неимущих скотом и плугами для возделывания земли; вы займетесь нравственностью подвластных вам и отвлечете их от порока (пьянства), столь меж простолюдными здесь обыкновенного, и не будете на нем основывать дохода своего. Но сии попечения ваши да не будут подвержены кратковременности жизни человеческой. Изыщите способы, коими, не нарушая спасительной связи между вами и крестьянами вашими, можно бы обеспечить их благосостояние и на грядущие времена, определив обязанности их" (А.Галахов. История русской словесности. 2 изд. т. II. 155). Ця промова була напечатана брошурою, а потім перепечатана в "Духе журналов" Яценкова (1818, пр. 20). Інтересно було б знати, за що був висланий на Кавказ і де Бальмен, котрого пам'яті Шевченко посвятив свій "Кавказ", і т. д., і т. д.

Я сам у свій хлопчачий вік, у 50-ті роки, надбавсь, напр., на сліди впливу Капністів, лібералів і аболіціоністів, із кружка котрих перший раз здобув і "Сон", і "Кавказ" Шевченка. Ті Капністи, як і другі подібні їм пани лівобережні, були старші й освіченіші, ніж Шевченко. Та й між "мочемордами" були люди, котрі їздили за границю, читали європейські ліберальні книги й газети, і навіть сам П.Скоропадський, щоб "вільнодумствувати в шинку", мусив ще щось знати або хоч чути вільнодумного (Шевченко ставить йому головню в вину те, що він "перебирає дівчаток". Пригадаймо, що й пани й прелати часів Renaissance і в XVIII ст. теж були "ласі до солодкого", як каже запорожець цариці в Гоголя, а все-таки "аристократическими ручками выкормили львенка революции", як каже Герцен*.

Геній Шевченка мав дечому навчитись і від таких панів, котрі бачили світу й знали більше, ніж він. Від себе особисто Шевченко привносив своє мужицтво, свої спомини, хоч се був дуже ховський елемент, бо скільки мужиків, пройшовши в пани, забували своє мужицтво (На сором природи людської, до самих останніх часів свідомих демократів було більше з панів, ніж з мужиків) ** Нарешті, Шевченко прибавляв і свою геніальність, і вже з суми всіх цих елементів, а не з однієї геніальності, вийшла національна свідомість і народолобство Шевченка, котрі справедливо хвалить д. Вартовий і котрі дійсно ставлять Шевченка як епохальну прояву в історії громадської думки на Україні.

Тільки ж даремно д. Вартовий підкладає Шевченку усі свої думки, котрі появились в українолюбців *уже після Шевченка*. Шевченко, напр., ще не мав думки непременно виробляти окрему літературу українську, бо він писав свої повісті по-московському, так же писав навіть свій "Дневник", сценарій до "Стодолі" і т. ін. Видимо, Шевченко вибирав собі мову, в кожному разі для нього легшу і відповіднішу, а не думав непременно виробляти особну, самостоячу літературу й мову, як деякі пізніші українолюбці. Уп'ять істориків треба розличати часи!

*Звісно, що Шевченка привіз уперше до кн.Рєпніна Олексій Вас.Капніст, син автора "Оди на рабство". Той Капніст вкупі з родичем своїм, Іл.Петр.Капністом, звісні були серед

полтавських панів своєю освітою, і "англоманією", і записками про емансипацію крестян. Я сам у хлоп'ячі часи свої, перед емансипацією (1856-57) мав пригоду замічати вплив їх обох на крайових панів і різночинців (попів, лікарів і т. ін.). В обох Капністів були добрі бібліотеки, а ще більша в Рєпніна, де були збори найліпших писателів європейських XVIII-XIX ст. В селі одного з Капністів був навіть піп, котрий виговорював у французькій книзі всі букви, але прекрасно знав ліберальну літературу французьку XVIII ст. Син його одзначався лібералізмом серед харківських студентів 1857-59 рр.

** Виступи проти кріпацтва не були в часи Шевченка новиною і в російській поезії. Так, Пушкін ще в 1819 р. написав свою прекрасну поезію "Деревня". Власне, коло 1840 р., коли виступив Шевченко, в Росії і серед освіченого панства, і навіть в урядових кругах знов піднялись розмови про волю кріпаків, затихші було після 1825 р. (Днв. книгу В.Семевського).

Вже зі сказаного зараз виходить, що між Шевченком, з одного боку, й Костомаровим і Кулішем — з другого, не така велика різниця, як виставляє д. Вартовий, у котрого виходить, що мовбито Костомаров і Куліш понизили національну самосвідомість українську, підняту так високо Шевченком. Д.Вартовий має на оці, що Костомаров налягав на те, щоб українські писателі писали більше про простий народ і для нього, згоджуючись навіть на літературу "для домашнього обихода". Він навіть видимо ставить у вину Костомарову те, що він писав томи на московській мові, а мало писав на українській. В тих поглядах, які викладав Костомаров на українську літературу в книзі Гербеля "Поэзия славян" і в "Вестнике Европы", звісно, є певна доля опортунізму ("Москаля одурити!"), але в його бажанні, щоб українські писателі звернули свою головну увагу на "простий народ", писали про нього і для нього багато щирості й багато вірного. Костомаров писав таке ще в "Основи", закликаючи земляків до писання і видання популярних книг. Д. Вартовий даремне так легковажить сю річ, кажучи, що вона не може збудити ентузіазму, так, як ціль витворити цілком самостоячу літературу.

Дійсний хід речей показав, що наша громада не проявила ентузіазму ні в напрямку Костомарова, ні в напрямку д. Вартового, і винна тут зовсім не теорія української літератури "для домашнього обиходу", а "всероссийская вялость". Тільки ж думка витворити літературу для простого народу і про нього, котра б змаловала нам всі боки життя мільйонів і давала б тим мільйонам всесвітню поступову просвіту (не 20 книжок, як каже згорда д. Вартовий!), може збудити ентузіазм у народолобців, не так млявих, як наші земляки. До того ж така література зробила б величезний ґрунт і для широкої національно-самостоячої літератури і дала б їй живість, вберегла б її від схоластики, котрою часто хвиє новіша, як іноді кажуть і в українських кружках, "українофільська, а не українська література".

Щодо того, що Костомаров списав томи по-московському, то як його за те покарати українцеві, коли все-таки Костомаров писав переважно про Україну, а до того, виходячи з українства, перевернув зовсім і історію Північної Русі, Московщини, і виробив в усій Росії наукову підставу для думок федеральних. (Далі ми побачимо, що сам д. Вартовий, бажаючи провести свою програму в діло, показується не так-то байдужим до "російської інтелігенції"). Очевидно, Костомарову було важче писати наукові праці по-українському, важче було знайти для них видавців і публіку, коли б він писав їх по-українському. Се фатальні обставини, і не знаємо, хто б що виграв з того, якби 15-20 томів праць Костомарова зостались "мишам на снідання" або не були написані. Адже ж все рівно ніхто другий, ні з таких патріотів, як д. Вартовий, не писав і не напечатав нічого й здалека подібного науковим творам Костомарова, і все, що появилася українська історіографія розумного на українській мові в останні часи, були

переклади частини творів Костомарова ж. іноді не дуже зручні, і котрі в додаток не дуже-то розходяться і без випадкових меценатів не могли бечататись. (В Галичині ті переклади розходяться мало, в Росії вони заборонені, та все одно там, де знають оригінали, не стануть читати перекладів. Видавець д. Ол.Барвінський мусив прохати підмоги в сойму і слухати нотацій польських історичних патріотів з поводу праць Костомарова). Нічого ж нам ганьбити Костомарова, навіть коли б ми пішли далі нього в наших національних думках.

Замітки д. Вартового про Костомарова мають один спеціальний інтерес для австрійських русинів. Д. Вартовий виявляє, що Костомаров був не такий-то вже відрубник української національності, як, напр., галицькі народовці, а в добрій мірі "общерос", як говорять в Галичині. Коли я говорив подібне, то "Правда" завдавала мені злісну брехню, бо їй неперемінно хотілось виставити "батька Костомарова" в усім солідарним з нею. Тепер д. Вартовий, видимо, хоче зняти з Костомарова навіть титул "батька", і д. Вартовому певно, ні один галицький народовець уже не посміє завдати брехні, як мені бідному.

Я не стану ні боронити думок Костомарова, ні спорити з ними. Для мене досить того, щоб у австрійській Русі точно їх знали, і се може вменшити там дуже великий запал партійності. Ні один серйозний націоналіст український не може відректи Костомарову заслуг до українства. Нехай же "народовці" не так-то поспішаються з анафемами на тих, хто, подібно Костомарову, не іде до їх думок про відносини України до Московщини, а з другого боку, нехай же й австрійські "общеруси" зроблять хоч 1/10 долю для українства того, що робив Костомаров. На перший раз буде досить і таких результатів знакомства австрійських русинів з Костомаровим.

Мені тепер треба сказати ще про спеціальну точку, про те, що говорить д. Вартовий з поводу деяких моїх заміток про Костомарова. Д. Вартовий каже, буцімто я закидав Костомарову сервілізм. А в мене й думки такої не було! Я тільки вказував на не зовсім достойний, а до того й незручний опортунізм Костомарова ("примирить с нами правительство", як писав мені Костомаров у 1878 р.) і на його відсталість в соціальних і релігійних справах, котра, між іншим, довела його до того, що він писав про те, як можна українським Євангелієм та проповіддю "викоріняти штунду" і т. ін.

Д. Вартовий навіть і не поспробував показати, в чім я тут помилився, а вдарив на мене зовсім з іншого боку. Я, видимо, маю недолу чимсь особисто не подобатись д. Вартовому. Може, ніс мій йому не сподобався, або, може, яка-небудь "дама, приятная во всех отношениях", донесла йому, що я вбачаю "несовершенства" в його прекрасних очах. Я мушу довести до відомості д. Вартового, що я його очей ніколи не бачив і готовий вірити в їх "совершенства", аби тільки в спокої його й примусити говорити про різні спірні між нами громадські й літературні справи, як слід поважним людям, а не як гоголівські герої.

Я вже в "Буковині" сказав дещо про те, як вільно препарував мої літературні думки д. Вартовий, котрий дійшов до того, що приписав мені поклони російським сільським жандармам, "урядникам", в чому я ще менше винен, ніж Чичиков в заміру украсти губернаторську дочку. Тепер вкажу на такі фрази, як, напр., "Шевченко був народолобець більше, ніж десять Драгоманових". Що се за коефіцієнт? Громадські справи не алгебра. Д. Вартовий може бути сам в 10 раз більший народолобець, ніж Шевченко. в 1000 раз більший, ніж який Перерепенко (внук Гоголевого), а в іншому ділі Перерепенко може мати більше рації, ніж Шевченко й сам д. Вартовий.

Говоримо про такі способи полеміки д. Вартового як про ознаку тої літературної невоспитаності й сектярської завзятості, котра в останні роки досить себе проявляє в певних українських кружках і котрої треба позбутись, інакше адепти її будуть бити самі себе по лобах своїми полемічними канчуками.

Ми мусимо спинитись над тим, що говорить про нас д. Вартовий з поведи приписаного нам закиду Костомарову в сервілізмі не через те, що для нас було інтересно поправляти полемічні фантазії автора, а через те, що се нам дасть пригоду ще раз звернути увагу на політичні підстави для української національної справи в Росії, без котрих вона там ніколи не вийде за границі літературного дилетантства.

Д. Вартовий, відповідаючи на ним самим видуманий за нас закид Костомарову в сервілізмі, каже, що "даремно Драгоманов нападав на сервілізм у Костомарова", бо погляди Драгоманова однакові з костомаровськими, що обоє ми думаємо "обмоскалити" наш народ, тільки я ще радикальніший у тому, тобто виходжу ще більшим сервілістом.

Нехай ми й справді думаємо тільки "обмоскалити" українців, але при чому тут сервілізм?? Але ж се термін з кругу політичного, тобто "зовсім з другої опери!" Ми, напр., показали в "Чудацьких думках", як французький Конвент хотів пофранцузити всіх провінціалів Франції, але ж досі люди бачили в членів Конвенту всякі гріхи, окрім сервілізму. Ми ж сорок раз заявляли нашу незгоду з Конвентом у тому, що ми вважаємо за безпремінну умову політичної волі автономію громад, повітів і країн. Се мусили ж сказати д. Вартовому і гоголівські дами, коли він сам не бачив нічого писаного нами. Отже допустімо, що хоч половина з нашого політичного ідеалу виповниться в Росії, то тоді смерть нашому "обрусительству", хоч би воно було ще більше, ніж видає д. Вартовий. Бо тоді шановний противник наш не тільки матиме право печатати свої думки над Дніпром, а не в Чернівцях, а може намовити земство миргородське заложити в себе український університет (єсть же в Швейцарії кантональні університети!) і викладати там своєю прекрасною мовою хоч історію, аби хто хотів його слухати. Якого ж ще більшого лібералізму хочеться від нас д. Вартовому?

Д. Вартовий милостивіший до д. Куліша, ніж до Костомарова. Хоч він і недовольний москвофільством "Истории воссоединения Руси", прощає її ради того, що д. Куліш написав у "Крашанці русинам та полякам" про потребу згоди між обома народами, по думці д. Вартового, проти спільного ворога, москаля, та за те, що д. Куліш переклав на українську мову "Новий Завіт", Шекспіра і т.ін. Ми не будемо говорити багато про д. Куліша почасти через те, що сами де в чому згоджуємось з замітками д. Вартового про "Историю воссоединения Руси", почасти через те, що докладна розмова про погляди д. Куліша завела б нас далеко, а суть наших думок про се ми сказали в "Чудацьких думках". Ми вкажемо тільки, що д. Куліш, як видно з недавнього його листа до редакції "Народу", не такий-то вже український "відрубник", як показується д. Вартовому, бо він не тільки багато писав і пише по-московському (так пише він усі свої наукові праці, так же само, як і Костомаров), а ще вважає і москалів за "русів" — за "новорусів", вважаючи українців "старорусами". А про спілку українців з поляками д. Вартовий не каже виразно, з якими поляками, а в тім-то й уся сила.

Коли з польськими панами або взагалі з патріотами історичної Польщі, то д. Куліш вже сам спробував сю спілку, як про те він же розказав у листі до редакції "Народу", і з тої проби виявилось, що ся спілка неможлива. Те ж саме виявилось і перед галицькими народовцями в недавно "нову еру". Коли ж українці мусять увійти в спілку з польським народом, що живе в Польщі етнографічній, то се друге діло, та й тоді треба б точніше виявити, чи навіть з національного боку Польща має одного тільки ворога, на сході, чи ще й другого, на заході. Далі, хто, власне, ворог полякам на сході: чи уряд московський, чи й увесь народ, а також, чи можуть поляки й українці побороти уряд московський без помочі самого народу московського? Тільки ясні відповіді на ці питання дають плоть і кров справі про спільність українців з поляками, а без того вся розмова про неї буде пустою балаканиною або навіть взаємною містифікацією.

Д. Вартовий навіть не ставить цих питань, а через те й нам нема рації говорити тут про них, тим паче, що ми не раз говорили об тім деінде.

IV

"Спантеличення" української громади, по д. Вартовому, через погляди Костомарова, Куліша й мої. Дійсний стан української науки і літератури в 70-ті роки, під напрямком реально-соціальним, і в 80-ті, під напрямком формально-націоналістичним.

По словах д. Вартового, погляди Костомарова, Куліша й мої "спантеличили" земляків, затемнили національну свідомість українців і здержали зріст українства, між іншим і літератури. Чудна се скарга! Скрізь на світі дискусія живить думку людську, а в нас вона затемнює! Такі скарги тільки показують нетерпимість і, значить, необразованість певних наших патріотичних кругів. Вони нагадують мені одного белетриста нашого, котрий, прочитавши досить умірковану критику на свої твори, писав, що після таких критик ніхто не схоче писати! На заклик до чесної дискусії справи ми вміємо тільки мовчати або кричати: зрада!

Нарешті, еретичні погляди Костомарова і т.ін. зовсім не спинили нікого ніяк. По моїх поглядах, виложених в статтях "Література російська, великоруська, українська й галицька", українським писателям радилась певна система праці: "знизу вгору" (від літератури простої до високої), але зразу же відводилось досить широке поле навіть для простонародної літератури. І я можу сказати, що дехто й почав працювати по моїх планах, напр., Старицький почав перекладати сербські пісні, "Гамлета" *.

* Я думав і думаю, що з маленькою зміною фраз великі психологічні драми Шекспіра, як "Гамлет", "Макбет", "Лір", "Отелло", можна і слід давати нашим мужикам читати і грати перед ними, і завше плачу, чому Кропивницький і Заньковецька не попрабували грати, напр., "Гамлета" в перекладі Старицького.

Я сам передав у Галичину переклади Руданського, радив перекласти всього Гомера, "Антігону" Софокла, твори Данте, "Вільгельма Теля" й "Орлеанську дівчину" Шіллера і т. д. Почасти се й сповнилось. Проб зовсім не спинили (я й не думав про яку регламентацію), і навіть

костомаровських рад ніхто не слухавсь: Ол.Пчілка перекладала *високі* твори, писала романи з життя вищих класів, котрі в Росії не говорять по-українському; те ж робили Кониський, Нечуй, Чайченко і т.ін. Сам Куліш переклав "Дон-Жуана" Байрона, звісно, більш далекого від нашого простого народу, ніж "Гамлет", "Отелло" і др. подібні твори Шекспіра... Словом, хто хотів працювати чи знизу вгору чи згори вниз, той працював. Коли вийшла яка задержка в праці українолюбців і певна темнота думок (зрештою, не так національних, а політичних, соціальних і культурних) і далі упадок української літератури в 80-ті роки, то зовсім не від тих думок, котрі між іншим викладав і я, а від чогось іншого — від необразованості, а далі реакційності, котра прикривалась націоналізмом на манір галицьких народовців і почасти під їх впливом.

В 70-ті роки, коли в Росії серед українських кружків вменшилась національна виключність, коли почали висуватись на перший план інтереси об'єктивної науки, а в белетристиці цілі соціально-психологічного аналізу, а не формально-націоналістичні, українська наука і література стояла зовсім не низько. Я мушу нагадати д. Вартовому елементарні речі, котрі чудно забувати.

В 70-ті роки українська етнографія видала величезну збірку "Матеріалів" Чубинського (при котрих, замічу, сам Чубинський з Михальчуком виголошували до того вже "москвофільські" думки, що я сам мусив полемізувати з ними в "Вестнике Европы"), "Чумацькі пісні" Рудченка, "Історичні пісні українського народу" Антоновича й мої, мій звід українських казок і легенд, "Думи" Вересая, "Буковинсько-руські пісні" (здобуті мною й упорядковані по плану, виробленому Антоновичем і мною), праці Київського географічного товариства і т. ін. Сміло скажу, що в 80-ті роки етнографія українська пішла назад, а не вперед, після тих усіх видань навіть матеріально, а всякий розсудний чоловік легко може побачити, чи ті видання 70-тих років могли служити для української самосвідомості й знання мови народної, без котрого неможлива жива національна література.

По часті поезії 70-ті роки дали повне видання Шевченка. Про праці перекладів європейських поетів я вже сказав.

По часті белетристики в 70-ті роки явився роман Білика й Мирного "Хіба ревуть воли", котрий "азь худий" видав у Женеві. Се безспірно найліпше з того, що появила українська белетристика. Роман узятий з життя простонародного, в ньому нема ні одної націоналістичної фрази, але увесь він своїм соціально-психологічним матеріалом національний і навіть автономічний. Роман той мало розширився через те, що глупі викрики галицьких народовців проти всього "жєневського" довели до того, що він заборонений в Австрії, хоч там нема й слова нецензурного і хоч він був навіть пропущений цензурою російською перед законом юзефовичівським. Відповідно соціальному напрямку українства під кінець 70-х років і Нечуй після своєї проби написати "високий" роман український ("Хмари"), проби невдачної і з літературного, і з ідейного боку (Радок просто смішний дурень!), написав соціальні романи з життя народного — "Кайдашева сім'я", "Бурлачка", "Микола Джеря" — безспірно, вкупі з "Двома московками", найліпші його твори ("Микола Джеря" напечатаний в 1883 р., але цифр наших 70-ті і 80-ті роки нічого брати буквально, а приблизно).

Додати треба, що паралельно робляться проби внести в популярну літературу європейські поступові ідеї — збудити в народі розуміння політичних і соціальних справ, бідуючої політики, котра доторкає й народ (брошури "Про козаків, татар та турків", "Запорожці", віденські й жєневські соціалістичні брошури). Робляться також проби видавати утилітарні популярні брошури, наскільки пускає їх російська цензура.

В ті ж часи переважно заходами явних соціалістів українських українці російські вступають в тісніші зв'язки з австрійськими, проходять в Буковину й Угорську Русь, де раніше

не було ноги українолюбця. закладаються українські бібліотеки в Відні (при "Січі"), в Чернівцях (при "Союзі"), заносяться численні книги українські в Угорську Русь, де їх доти ніхто не бачив. (В своїх "Австро-руських споминах" я розказав і такий кумедний факт, що я був перший, котрий привіз в Угорську Русь навіть видання галицької "Просвіти"! Потім ще кілька моїх молодих приятелів перевезли туди кілька з тих видань!)

Поряд з тим розмова про українську справу виноситься перед європейську публіку, де справа та ставиться в зв'язку з великими всесвітніми справами політичними, соціальними й культурними. Появляються статті про Україну в журналах італійських, французьких, англійських, іспанських, переклади на сербське, польське, статті українців (Драгоманова, Подолінського, Павличка), далі чужинців по матеріалах, даних українцями (Рамбо, Рольстона, Морфілля, Ан.Леруа Болєс і др.), причому ці вчені чужинці замітили, напр., і те, як у київських виданнях збираються докупи "дісецта мембра" української національності (Вираз Рамбо).

А націонал-д. Вартовий сього все не замітив! Він побачив тільки "спантелічення" в усій досить складній і систематичній роботі!

Хай вибачать нам, що нам прийшлося згадувати й свою працю. Зроблено се навіть не *pro domo sua*, хоч д. Вартовий і дає до того привід своїми нападами, а просто через те, що з бібліографії імен не викидають.

В 80-ті роки формальний націоналізм запанував в українських кружках над космополітичним науково-соціальним напрямком. Сталось се зовсім паралельно зросту московського "самобитництва", а нарешті петербурзького победоносництва і почасти під їх косим впливом. Почалось з того, що вдумано було безполітичне "культурництво", подібне до юзовського антиліберального "народництва", а далі політика, вигнана в двері, таки влізла в вікно в формі похвал галицьким народовцям і самому єп. Пелешу навіть у кореспонденціях у російські ліберальні журнали, а нарешті завершилось усе поновленою "Правдою" (з поновленою духинщиною) і "новим ерою" взагалі.

Погляньмо, як ці нові вітри вплинули на літературу й науку нашу.

Дійшло діло до такої чудасії, що мені з України писано, щоб не видавали навіть матеріалів народних у "Політичних піснях укр. народу XVIII-XIX ст." ні поезій Шевченка, заборонених у Росії, бо все політичне тепер шкідливе для України. (Звісно, я не послухав такої мудрої ради, і тільки через те вийшло, що мої видання були єдиними збірками етнографічного українського матеріалу в 80-ті рр., а також і те, що женецьке видання Шевченка примусило і львівських народовців видати нарешті повного "Кобзаря", хоч по страшенно дорогій ціні, недоступній для маси). Поглянувши ж на те, що печаталось на Україні по часті етнографії, всякий скаже, що та наукова праця пішла в 80-ті роки там назад проти 70-х років. Ледве в останні часи переважно під впливом європейського порівнявчого методу у фольклорі, проти котрого українські самобутники, навіть учені, спершу виступали, почала наша етнографія набиратись свіжого наукового духу в працях харківської школи (Потебня, котрий, зрештою, вів стиха стару лінію німецько-російської науки 60-х років, Сумцов та збирачі Манжура, котрий почав працювати в 70-ті роки, Іванов і др.) та заграничної (Волков, В.Охримович і др.) Треба ще спом'янути з подякою д. Янчука, котрий, власне, належить до кружка учених у Москві, причому дає притулок новішим українським етнографічним працям у московському "Етнографическом обозрении".

Ми скажемо далі про заслуги для науки про Україну "Киевской старины", але ся заслуга стоїть переважно в зборах і зводах матеріалів, а не в критиці й провідних ідеях, котрі в

київському виданні найрізноманітніші. До того в "Киевской старине" працюють не самі українці, а тим паче не самі українофіли.

В літературі на українській мові в 80-ті роки видно явний упадок ідейний і навіть чисто літературний. Поезія майже не обновляється новими мотивами, а переспівує Шевченка, та й то переважно його козакофільство й формальний націоналізм. В белетристиці "простий народ" відходить на задній план, писателі беруться за романи з "вищого" життя, причому сам Мирний падає до "Перемудрив", а Нечуй до "Опеньків", написавши, окрім того, темноту "Над Чорним морем" і водевільну нісенітницю в "Навіженій". Про незручний самоносець "Горюха", з дивним переплутанням дзвонів з усяких церков, котрі чув автор, та не розібрав, звідки вони, та про незлобинські проби "патріотичної белетристики" (читай: особистих пасквілів!) у "Правді" нічого й говорити. Один Чайченко уже в 90-ті роки, коли напрямкові 80-х років уже почала зростати опозиція, почав рятувати славу української літератури, та й то своїми повістями з протонародного життя, а не своїми "високими" романами, а ще менше своїми популярними брошурами *ad usum Delphicorum* із львівських родовців.

По часті перекладів творів європейських поетів в 80-ті роки покладено було чимало праці, та ми вже в "Буковині" старались показати, що з тої праці варті тільки переклади Куліша, а потім "Одіссеї", решта ж — майже даремна затрата сил через незручність та літературну необразованість перекладників.

Єдиним значним здобутком для українства в 80-ті роки був театр, котрого зріст треба признати досить незалежним від звичайних тенденцій українських кружків.

По своєму матеріалу нова драматична література українська майже виключно "протонародна". По своєму напрямку вона далеко ближча до соціальних тенденцій 70-х років, ніж до націоналістичних 80-х років. По літературній манері вона дуже нерівна й анахроністична: єсть там і сентиментальність, і жарт Котляревського й Квітки, єсть трохи псевдокласична "високопарність" трагедій Костомарова, єсть і реалізм 70-х років. Видно, що тут не пройшла критика й не вирівняла літературної манери до сучасної європейської. Та і взагалі, з чисто літературного боку наша нова драматургія не дуже-то сильна; вона бере більше виконанням на сцені пильними й талановитими акторами, для котрих дає все-таки ефектні рамки. Спасибі їй за се!

Так-то виявлюється стан нашої науки й белетристики в 1870-ті й 1880-ті роки, коли поглянути на них об'єктивно, а не пролетіти над ними "с ловкостію почти воєнного человека", як д. Вартовий, роздаючи удари направо й поклони наліво, по суб'єктивних фантазіях.

Читаючи плачі наших націоналістів на публіку, котра не має стільки патріотизму, щоб знаходити смак в "своїй мудрості", котра виливається в творах наших писателів 80-х років, я пригадую собі Пушкіна. О, скільки здорового нюху було в сього дійсного основателя національної російської літератури, коли він боронив від сучасних йому патріотів ту російську публіку, котра воліла читати журнали французькі, ніж якого-небудь "благонамереного"! Скільки справжнього патріотизму, видно напр., в оцих на вид галлофільських словах "Альбома Онегіна":

Сокровища родного слова,

Заметят важные умы, —

Для лепетания чужого
 Пренебрегли безумно мы.
 Мы любим муз чужих игрушки,
 Чужих наречий погремушки,
 А не читаем книг своих.
 Да где ж оне? давайте их!
 Конечно, северные звуки,
 Ласкают мой привычный слух;
 Их любит мой славянский дух;
 Их музыкой сердечны муки
 Усыплены; но дорожит
 Одними ль звуками пит?
 И где ж мы первые познания
 И мысли первые нашли,
 Где поверяем испытанья,
 Где узнаем судьбы земли?
 Не в переводах одичалых,
 Не в сочиненьях запоздалых.
 Где русский ум и русский дух
 Зады твердит и лжет за двух.

 Поэты наши переводят
 Или молчат; * один журнал
 Исполнен притворных похвал,
 Тот — брани плоской: все наводят
 Зевоту скуки, чуть не сон:

Хорош российский Геликон!

Думаю, що по крайній мірі молоді галичани не пожалкують на мене за сю довгеньку виписку, бо вона якраз підходить і до львівського Гелікону!

* На лихо, про 9/10 наших поетів тепер можна сказати, що вони "переводят" незручно або що вони, на горе наше, не мовчать!

V

Три сьогочасні групи українські, по д. Вартовому: українофіли, радикали й націоналі-народовці. Де четверта: "новоерці-угодовці"? Програма д. Вартового. Наші висновки.

З такою ж безцеремонною суб'єктивністю д. Вартовий виставляє й теперішній стан, і працю різних українських кружків. Він поділив їх на три групи: 1) українофіли, 2) радикали і 3) правдиві націоналі й правдиві народовці.

Першими й другими д. Вартовий дуже недовольний. Обом гуртам він закидає боязкість — гріх, котрий перш усього залежить від певного настрою індивідуально-психологічного, а не від напрямку теоретичного, і, окрім того, досить розширений в Росії серед усіх громадських елементів, окрім т.зв. нігілістів. В усякім разі, ні нам, котрий живе за границею, ні д. Вартовому, котрий пише під псевдонімом, говорити про той гріх не личить.

Чим, властиве, не довольний д. Вартовий в основах напрямку українофілів, не дуже ясно. Він закидає їм формальний націоналізм без народолобства, каже навіть, буцімто вони не признають української літератури для народу, а признають її тільки для самої інтелігенції, каже далі, що вони працюють мало, та й то не на українській мові, що вони задержують деякі праці. В сих закидах єсть кілька правди, та тільки щоб добре осудити "українофілів" д. Вартового, треба б ясніше означити, про кого власне він говорить. По деяких ознак х можна думати, що "українофілами" зве д. Вартовий учених українців, котрі сидять на професорських та

учительських місцях, та літераторів. Звісно, захвалювати ми їх не станемо, та тільки й згодитись з д. Вартовим, що вони безплідні або навіть шкідливі для українства, ніяк не можемо. Такий Антонович, Житецький, Лазаревський (вибираємо імена сотрудників "Основи", тобто людей, котрі самі себе заявили українофілами), які не пишуть нічого по-українському, а все по-московському, але ж усе-таки наукові праці їх пояснюють і українську мову, українську історію, народне життя, і всякий українець мусить бути їм влячний, як і тим українцям з роду, хоч не українофілам, як дд. Сумцов, Дашкевич, Лучицький, або білорусам, як П.Петров і Мелишевський, великорусам, як д. Буданов, Вікторов і др., котрі працюють над українськими сюжетами, і редакціям "Киевской старини", "Етнографического обозрения" і т.ін., котрі дають місце таким працям. Нехай се все "общеруси", по галицько-народовецькій мірці, але все-таки найзавзятіший український автономіст, коли він тільки освічений і розуміє ціну науки, мусить шанувати працю тих людей. Коли ж він не вдовільняється московською мовою їх, то йому остається тільки одно: працювати, як і ті люди, тільки на українській мові. (Те, щоб "українофіли" не признавали української літератури для простого народу, навіть нема що говорити. Може, й справді д. Вартовий бачив де такого дурака, так дуракам закон не писаний!)

Програму радикалів д. Вартовий хвалить, боїться тільки "соціалістичного" кольору її. Та боязнь трохи чудненька в той час, коли, напр., в Англії навіть міністри й консерватори говорять: "Ми всі тепер соціалісти", коли і на континенті і німецький імператор, і папа роблять уступки соціалізму. Та в усякім разі, признання д. Вартовим рації програмі радикалів есть, в ряду других подібних прояв, добрий знак того, що в російсько-українських кружках повітря починає прочищатись від того туману, котрий наріс там в 80-ті роки і котрий дійшов був до солідарності з новою реакцією.

Тільки ж д. Вартовому, видимо, страшно немилі українські радикали. Він їм закидає зневагу до націоналізму, легковаження української мови, котрої б то вони не хотять учитись, те, що вони нічого не роблять, і поряд з тим те, що вони пишуть для українського народу московські книжки. Не знаємо, яких власне осіб має на оці д. Вартовий. Може, йому й пощастило наскочити на таких власне недоладних радикалів. Тільки ж, коли, напр., Вартовий говорить, що українські радикали солідарні з "Народом" і нами (д. Вартовий говорить про се досить неприличним тоном, кидаючи нам імена "отамана", "прем'єра" і т.ін.), то ми вже сорок разів викладали своє *profession de foi* в сій справі. Ми говорили, що ми признаємо *національність*, як очевидний факт, як результат певних природних і історичних обставин життя народного (хоч іноді ще необсліджених науково і завше перемінних); ми признаємо, що сей факт завше треба мати на оці при громадській праці, а надто ми признаємо важність найвиднішої національної ознаки — *народньої мови* як способу морального зв'язку між людьми. Ми признаємо не тільки право живих груп людей, в тім числі і національних, на *автономію*, а й безмірні користі, які виносять люди від такої автономії. Тільки ми не можемо шукати собі *провідних думок* для громадської праці, культурної, політичної і соціальної — в почуттях і інтересах національних. бо інакше ми б заплутались в усяких суб'єктивностях, в лісі історичних традицій і т.д. Ми шукаємо таких провідних і контрольних думок в наукових виводах і інтересах *інтернаціональних, вселюдських*. Через те, кажучи коротко, ми відкидаємо не національності, а *націоналізм*, а надто такий, котрий себе сам виразно протиставляє людськості, або *космополітизму*; ми не признаємо примусових думок і почуттів, котрі видаються за національні, ніяких обов'язкових історично-національних святощів, а надто ненавистей до других національностей (д. Вартовий між іншим ганьбить українських радикалів, що вони забувають мої власні слова, висказані б то "в одному з останніх моїх творів" і признаваємі галицькими радикалами, тобто, що "розвиток (мас народу) можливий тільки на національному ґрунті". На самім ділі я висказував подібну думку *завше*, починаючи від своїх перших печатних студій по римській історії (1863), в котрій я вперше здибався зі справою космополітизму й націоналізму в ту пору, як, по слову римського ж поета, "заполонена Греція заполонила ворога-побідителя" своєю культурою. Починаючи з тих студій, я всякий раз, коли

була потреба, казав одно: космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці! Я полемізував 30 років проти російських псевдокосмополітів, котрі не признавали української національності, і проти українських націоналістів, котрі, виступаючи проти космополітизму, рвали єдину провідну нитку безпохибного людського поступу і саму підставу новішого возродження національностей і відкривали дорогу до себе для всякого шовінізму, виключності й реакції. Може бути, що я так незручно писав, що д. Вартовий тільки недавно добачив у мене таку думку?! А зрештою, і за те спасибі!

Ми получасмо від наших земляків заяви солідарності з нами в таких думках і через те думаємо, що д. Вартовий не має права приписувати всім радикалам зневаги до націоналізму, в смислі зневаги до національності.

Докір українським радикалам в незнанні української народної мови може справді бути почасті вірним, тільки Його ніяк не можна прикласти до самих радикалів. На біду, ми знаємо чимало гарячих українських націоналістів, трохи не сепаратистів, котрі не вміють української мови, а надто не можуть нею писати. В Росії обставини життя відбивають освічених людей, а надто городян, від української мови, а, щоб вчитись самим, люди там досить ліниві, і се люди всяких напрямків, в тім числі, на біду, й радикали. Але вважати лінивість за ознаку самих радикалів буде неправдою.

Такого ж характеру почасті і докір українським радикалам, що вони нічого не роблять. В Росії тепер рідко які опозиційні елементи що роблять, окрім роботи літературної, та в останні часи — помічч голудним. По правді кажучи, українці всяких напрямків по всякій праці ідуть позаду від великорусів, і коли б їх можна було підігнати докорами, то в добрий час! Тільки ж докоряти треба трохи правдивіше, ніж д. Вартовий.

Наскільки ми знаємо, українська праця на українській мові тепер у Росії майже виключно зводиться на поміч галицьким виданням, печатання певних творів у Галичині і т.ін. Радикали-українці дещо роблять такого, але, справді, менше, ніж другі українські кружки. Тут почасті винна ще малочисленість радикалів, а з другого боку, більша на око енергія деяких кружків, напр., існування "Правди" пояснюється чисто випадковими, особистими причинами. Але в усякім разі, українські радикали дійсно могли б робити більше, як, з другого боку, і тим націоналістам українським, котрі, як д. Вартовий, згоджуються на радикальну програму, можна б проявити ту згоду чим-небудь реальним. Праця по радикальній програмі не мусить бути монополією якого-небудь кружка! Вона витікає з розуміння певних потреб громадських, і в пунтніх сторонах, напр. в Англії, ми бачимо радикалів торійських, вігівських, незалежних, соціалістів християнських, вільнодумних і т.д., і т.д. Чому б і в нас не мало бути того ж самого?! Чому ми мусимо зостатись при таких дурницях, як, мовляв, "ти радикал, то й знай свій "Народ", а я українофіл, то й знаю тільки "Правду" з її австро-польською победоносцевщиною, хоч я і знаходжу, що "народолобіві ідеї радикальної групи такі, що до них буде прихильний усякий народовець", як каже д. Вартовий.

А вже докір д. Вартового українським радикалам, що вони "пишуть для українського народу московські книжки", зовсім фантастичний. Вже правдивіше було б докорити певних радикалів тим, що вони зовсім ніяких книжок не пишуть. Дійсно, ми не знаємо ніяких московських книжок, зложених для українського народу українськими радикалами. Протівно тому, ми знаємо книжки українські: "Про козаків та татар", віденські та жєневські соціалістичні брошури, "Про Швейцарію", "Про баптистів" і др. В д. Вартового, видимо, дуже вже розійшлась рука на радикалів!..

З поводу радикалів д. Вартовий зачіпає справу, котра близько торкається всякої інтелігентної людини на Україні.

Він каже: "Кожний, хто принесе хоч крихту обмоскалення у наш нарід (чи словом з уст, чи книжкою), робить йому шкоду, бо відбиває його від національного ґрунту" і т.д. Ми раді б помилитись, але нам видиться, що слова сі треба розуміти так, що всякий, хто дасть українцеві московську і взагалі неукраїнську книжку, той робить йому шкоду.

Ми вже мали пригоду говорити про подібну думку з поводу проповіді "своєї науки" в книжці д. Чайченка про Квітку і показували, скільки лицемірства в такому націоналізмі наших народолюбів, котрі самі ж їздять учитись на лікарів, юристів і т.д. по чужих вищих школах. Правда одна для мужика й для пана і, ставши логічно на таку точку, перестанемо читати і московські книги Потебні й Жигецького про українську мову, московські і польські книги Антоновича і Яблоновського про українську історію, перестанемо їздити в Відень учитись у німців медицини, бо бували ж пригоди, коли, напр., який січовик віденський осідав у Відні або в якому Тиролі і німечився і т.д., і т.д. Скажуть, що я довів думку до такого кінця, де вона мусить бути абсурдна. Так вона й у початку своєму абсурд!

Не кажучи вже, що люди живуть не одною національністю з її мовою (інакше, напр., французи мусили би увесь вік плакати, що вони тепер не говорять по-галльському, хоч, дійсно, вони прийняли немало лиха, поки переманились), а станемо на просту точку щоденного життя. Візьмим, напр., ідеального українолюбця і народолюбця де-небудь у полтавському селі, такого, що сам не тільки ширить між народом, а і пише українські книжки. Поряд з ним живе письменний мужик, котрий схоче, напр., навчитись з книжки, як ліпше вправляти бджоли або ліс, ріло і т.д., і просить у мене об тім книжки. Української книжки такої нема, а московська (а в Галичині польська) єсть — так народолюбець йому не дасть її, такої книжки, щоб він не помосковився або не сполячився?? Де ж тут буде народолюбство? Колись у 60-ті роки й мені траплялось бачити таких українофілів, котрі казали, що ніхто не сміє давати нашому народові інших книг, окрім українських, і мусить заждати з усякою просвітою народу, аж поки патріоти українські не напишуть усяких українських книг. Потім таких українофілів щось не стало видно, і вся справа звелась на те, що єдиний спосіб запобігти лиху — се писати якнайбільше книг по-українському, але де конче потреба єсть, то послугуватись і книгами на чужих мовах, як се робиться скрізь на світі, а про шкідливі боки денаціоналізації (погорду до своїх і т.ін.) говорити при таких нагодах свою думку народові. Тепер така допотопна виключність вилазить у такого народолюбця в печатному слові. Ні, ми воліли б помилитись у розумінні слів д. Вартового! Так можна подумати тим паче, що в своїй програмі під кінець листів д. Вартовий згоджується, щоб на Україні в школах народніх учили і "державної мови!"

Після того, як "розніс" д. Вартовий дві попередні українські групи, можна було сподіватись, що він покаже нам, що робила й робить третя група, котру він зве "правдиво національна та правдиво народолюбна". Тільки ж він сього не зробив, а скінчив на тому, що раз сказав, що імена тих правдивих українських патріотів "усяке тепер знає і не треба їх тут наіменувати", а вдруге таки назвав два імені: "Кониського та Левицького як найкращих репрезентантів нашого національного руху".

Що на таке сказати? Д. Левицький, як ми сказали, написав кілька добрих повістей, а перед тим і після того кілька слабих, з туманною тенденцією і лихим водевільним заходом. Від нього можна сподіватись, що, покинувши тенденційність і звернувшись до сучасної порядної літературної манери, він уп'ясть дасть нам кілька добрих повістей. А про Кониського і того не скажеш. Таланту белетристичного не дав йому Бог, образования не дала йому чи доля, чи сам він "не восхотѣ разумѣти" сучасних громадських справ. Що ж він може репрезентувати?

Поклоняючись таким репрезентантам, діло трохи ризиковане об'являти всю російську літературу "шматом гнилої ковбаси", як се рішуче каже д. Вартовий!

Про четверту групу, "новоерців", д. Вартовий не споминає про ту, що видумала "угоду" з польськими магнатами-клерикалами, що поставила український рух під берло галицьких єпископів-ультрамонтан, поновила духинщину й почала навіть її популяризувати, що повертала надії українців на польських панів навіть в соціальних справах ("Правда" про "разверстание" лісів і пасовиськ на правім боці Дніпра), вторила польсько-панським газетам в справі еміграції селян-русинів із Галичини й Буковини і т.д. Ми знаємо, що активних членів ся група багато не мала, хоч вона й виголюшувала в "Правді" про свою силу, та все-таки один час вона напустила туману по українських кружках досить широко. Тепер фіаско "нової ери" в Галичині прибило ту групу, але вона ще не вимерла і ще шкодить, хапаючись за теорію "нейтралітету" українців у галицьких справах, і ще шкодитиме, вигадавши щось друге. Невже д. Вартовий не чув про сю групу? Йому ж тим більше треба було відділити його любезних націоналів-народолюбців від сих новоерців, бо сі "часто-густо" силплять у своєму органі словами "національно-народний".

Пропустивши четверту групу і не давши огляду роботи третьої, д. Вартовий дає свою програму від імені сіє третьої групи. Ся програма несподівано смирна проти широких замірів і докорів д. Вартового, смирна і в своїх основних точках проти теперішнього стану України в Росії, а також і по своєму погляду на українофілів і радикалів, до котрих зараз перед тим д. Вартовий показувався так немилостивим.

Свою програму д. Вартовий починає з того, що "зарікається усяких заходів коло політичної самостійності української". Прочитавши таке, я не міг не спитати себе: за віщо ж д. Вартовий так сердиться на мене за мою полеміку проти українського сепаратизму? І тепер мушу сказати два слова про сю точку, не так рго домо теа, як для пояснення справи.

Д. Вартовий навіть просто недобросовісно поступив, коли написав (у 11 н-рі "Буковини") таке: "Д. Драгоманов нападав на справжній, правдивий український націоналізм, звучи його "сепаратизмом". Я виступав проти певного націоналізму, признаючи національності (див. про те обширно в "Чудацьких думках"), але ніколи не змішував того націоналізму з сепаратизмом, знаючи, що націоналізм буває й централізаційний, заборчий, напр., у москалів, поляків, німців, французів і т.д. (Інтересно, напр., як виступає проти "націоналізму" д. Волод. Соловйов, котрий був навіть членом петербурзького "Славянського благотворительного общества" — див. його "Национальный вопрос в России"). Під сепаратизмом я розумів, відповідно до того, як се вживається в усіх літературах, стремління до державної окремності, котре може проявлятися і без усякої етнографічнонаціональної барви, напр., як було в часи повстання південних Штатів Північно-Американської Спілки, коли, власне, і пішло в моду слово "сепаратизм" і коли діло йшло об тім, щоб, властиво, в одній національності зробити дві держави.

От і я, коли "нападав" на український сепаратизм, то тільки на розмови про те, щоб виділити російську Україну в осібну від Росії державу. Тільки ж я, власне, навіть і на сей сепаратизм ніколи не "нападав" принципіально, бо не можу мати проти нього нічого з боку принципіального. В принципі не тільки всяка нація чи плем'я, має право на осібну державу, але навіть всяке село. Єсть ж й досі посеред Італії республіка С.-Маріно, і, певно, люди в ній мають свої рації зоставатись осібною державою. Схотіли дві часті Аппенцелю поділитись на осібні півкантиони — і живуть собі так і т.д., і т.д., то чому б не то Україні, а навіть Миргородові і Сорочинцям не бути осібними державами, аби вони схотіли того і мали силу поставити на своєму?!

Коли я виступав проти розмов про український сепаратизм, то, власне, вказуючи, що се пусті розмови, котрі не мають під собою ніякого ґрунту. Я й говорив про се навіть не зі взгляду на російську Україну, де люди прекрасно знають ціну сьому сапаратизму, а взглядно до Галичини, де люди взагалі мало знають російсько-українські справи, де я в часі написання своїх статей у "Правді" 1873 р. здибувався з людьми, котрі рівняли до України мірку, напр., корони

св. Стефана Угорського (Magyar Ország), і де ще недавно "Діло" говорило про Київське королівство, "Правда" — про "цілу австрофільську партію" в російській Україні, де навіть в сеймових бесідах д. Січинський і др. говорили про можливість Українам конвертере політично до Австрії, як релігійно до Рима.

Як український публіцист, я не міг залишити без уваги такі розмови, тим паче, що вони зводили певних галичан на фальшиву дорогу. Але я завше був і є прихильником політичної автономії українців в формі *автономії земської*: громад, повітів і країн, в котрій, як я змагався показувати десятком разів, найліпше може виявитись і автономія національна. І тепер ніяк не можу згодитись на раду д. Вартового "зректись усяких заходів коло політичної самостійності української", не згоджуюсь, між іншим, і через те, що без політичної самостійності чи автономії не може бути і автономії національної. Коли б не увесь смисл термінології д. Вартового, то я б у словах його побачив би просто Лапсус цаламі, випадкову підставу слова *політичної*, замість *державної*. Тепер же я мушу вбачати в словах д. Вартового ознаку темноти думок про політичні справи і через те темноту і програми.

Огляд історії і теперішньої практики європейських народів показує, що автономія політична і національна можлива і без державної відрубності. От через те і я. не бачачи ґрунту для державного сепаратизму українського, бачу повну можливість політичної і національної автономії української на ґрунті земської автономії (селфговернмент), до котрої і в усій Росії, в тім числі і в великоруських земствах, вискачувалась стільки раз явна симпатія і котра рано чи пізно мусить перейти в життя і в Росії. В "Вільній спілці" і в "Чудацьких думках" я говорив про се докладно і тепер не маю рапії повторятись.

Д. Вартовий сам кружиться навколо думок, подібних нашим, та тільки якось не може договоритись до чогось ясного, навіть і тоді, коли він зовсім близько підходить до суті діла.

Так він, напр., резонно радить українцям увійти в спілку з людьми тепер недержавних націй Росії. Думку сю ми не раз висказували за 20 років і навіть пробували реалізувати її, напр., виданням брошури на мові білоруській, пробою зблизитись з литвинами, про котру хоч брехливі звістки подали й "Московские ведомости", і т.д. До такої спілки може прислужитись загранична преса, тепер, між іншим, і в Америці, де дуже близько одні до одних зійшлись, напр., русини, поляки і литвини, з котрих кожда нація має навіть і печатні органи, але, звісно, треба б, щоб ся загранична преса була підперта голосами з Росії, а далі працює в самій Росії. Ми звертаємо увагу на се одномишленників д. Вартового хоч би й з поводу виставки в Чикаго.

Тільки ж другі недержавні національності в Росії, виключаючи хіба привислянських поляків, стоять так, що і в них сепаратизм державний так же мало має надії вигоріти, як і на Україні, так що і їм треба прийняти програму політичної земської автономії замість сепаратизму. До того така автономія навряд вигорить у Росії без підпори самих великорусів. Я мав пригоду говорити про се не раз і вважаю за дуже щасливий випадок, що у великорусів при всіх централістичних звичаях, котрі виробила в них історія, як у многих других народів Європи, склавших великі держави, — все-таки єсть великі симпатії до адміністративної децентралізації і земської автономії. Яка тому причина: чи дуже вже велика ширина Росії, чи явна дурість російської бюрократії, але по правді треба сказати, що в великоруській громаді далеко більше прихильності до децентралізації, ніж, напр., у французькій.

Українці могли би добре використати сю прихильність, коли б узялись за діло зручніше і, між іншим, коли б більше налягали на земську, ніж на національну, автономію і менше тикали в очі великорусам їх національним централізмом, мовбито природженим великорусам. Д. Вартовий зовсім не спиняється на практичних, власне земських справах автономізму, а зате, хоч

сам каже про потребу спільності з ліберальними великоросами, поспішається кинути їм докір централізму з поводу якоїсь фрази "Недели".

Не лишнім буде нагадати, що редактор "Недели" ніякий великорус, а син попа з Київської губернії, і колись був досить близький до Костомарова і т.ін., і ще в 70-ті роки і пізніше печатав українофільські статті. Головне ж, "Неделя" ніяк не може вважатись за властиво "ліберальний" орган. Вона хоче бути органом "народническим".

Колись вона проповідувала "деревню" — село, потім печатала безполітичне "народничество" д. Юзова (в жилах котрого нема й каплі великоруської крові) і т.ін., але завше відхрещувалась від лібералізму. В російській печаті єсть органи, котрі більше мають права на ім'я ліберальних, і, по правді кажучи, українці всього менше мають права жалітись на їх неприхильність. Ми не приводимо фактів, сподіваючись, що по крайній мірі в Росії, та й у Галичині чимало їх звисно, хто слідив за російськими місячниками, і що всякий, навіть народовець, у Галичині читав недавно в "Зорі" хоч би й про те, що одна великоруська народницька фірма приймає на себе видавництво і ширення і українських книжок, що недавно в Галичині було напечатано об тім, що образ Шевченка виставлено в московському історичному музеї як образ всеросійської знаменитості і т.д. Перед такими фактами ніяк не можна признати тактовним те, що деякі наші патріоти трохи не всю свою працю зводять на те, що підхоплюють яке-небудь слівце або навіть промовчування в російській печаті, щоб зараз же возвістити урбі ет орбі, які великоруси неприхильні до українців (Недавно "Правда" випигнула "журнал Стасюлевичі і Пипіна" за те, що він ні словом не згадав про голод в Київщині і на Поділлі, коли "Вестник Европы" зовсім і не думав оглядати голоду по всіх губерніях Росії, а мав дати тільки загальну картину і коли тут винні (коли вже хто винен) самі кияни й подоляни, що не подали в столицю печать таких дописів, які зробили за свої краї гр. Бобринський, Л. Толстой, Корнілов і т.ін. І сей докір зроблено в тому самому числі, де напечатано ювілейний панегірик одному сотрудику, про котрого говориться між іншим, що не було "ні одного поступового видавництва в Росії, котрого б ювілят не запомогав своїми багатоцінними працями про безталанну неньку Україну" і т.д.! Ну хіба се не дигинство?! Тим часом ліберальні видання в Росії так наївно вірують в дружбу до себе українських і галицьких націоналістів і в їх лібералізм, що, напр., той же "Вестник Европы" напечатав у себе допис в похвалу галицьких народовців і між ними навіть єпископа Пелеша!).

Поряд з такою безтактовністю українських націоналів барви д. Вартового стоїть те, що вони не показують ні недержавним націям, ні великорусам реальних точок для спільності, тобто свого власне політичного, державно-адміністративного ідеалу. Через сю точку д. Вартовий перескочив так, мовби то її не було на світі.

Може, хто скаже, що при теперішньому стані Росії було б даремним, утопічним навіть і думати про такі речі. Але подібне можна сказати і про все друге. про що говорить д. Вартовий: про економічний добробут, національну просвіту і т.ін. Хто і коли тим усім займеться при теперішньому стані Росії, коли уряд тим займатися не хоче або не вміє, а громадянам не дає?! Без ідеалу, без віри в будучність ніяка праця неможлива!

Ми цілком розуміємо, що тепер у Росії у многих може розвинути найкрайніший песимізм. Але ж думаємо, що власне історичні досліди й порівняння можуть побороти той песимізм, з котрим жити активно не можна. На лихо, в Росії знаття історії, а надто новіших часів, далеко не цвіте, а, окрім того, навіть у школах росіяни навчаються якось виділяти Росію від усього світу. Тим часом і тепер Росія переживає тільки пору, котрій подібні переживали і другі народи Європи і з котрих вони вийшли, між іншим, дякуючи ідеалізму своєї інтелігенції, іноді навіть оптимістичному. Не раз бувало в історії Європи, що найгірші часи апатії громадської реакції були власне перед часами акції, поступу: *"А и денег нету — перед деньгами!"* — як говориться в

великоруській пісні. Не так давно сама Росія пережила сумну добу часів Миколи I, а надто після 1848 р. Доба та, безспірно, була гірша, більше безнадійна, ніж теперішня, бо тоді Росія була більше відрізана від Європи, ніж тепер, та й у самій Європі панувала реакція, а найближчі до Росії уряди, пруський і австрійський, були не дуже ліпші від російського. І все-таки після севастопольської війни наступила на кілька часу в Росії доба поступу, в котру щось було зроблено, дякуючи тому, що в попередню добу інтелігенція хоч дещо собі вияснила з політичного ідеалу: волю кріпаків, печаті, земство, публічні суди і т.ін.

Тепер реакція багато зламала із того, але дещо залилось. Теперішньої печаті і університетської науки в Росії не можна і здалека рівняти до миколаївських. Тепер і з гідкого "Нового времени" людина, в тім числі і робітник, а іноді і селянин, котрий загляне в трактир або везе пошту, може довідатись про те, що діється на вільнішому світі. Число людей з гімназичною і вищою освітою безмірно збільшилось. Ми ніяк не можемо собі уявити, щоб із тих людей ті, хто має які ідеали, в тім числі й автономно-українські, не могли зовсім їх пропагувати хоч би між своїми приятелями, родичами, сусідами, навіть між мужиками. Особисто я, напр., ніколи не "ходив у народ", бо моя робота вдержувала мене в великому місті, в кабінеті. В селі бував я. рідко, як гість і, звісно, панич або пан, але в мене були добрі знайомі і серед мужиків. колишніх наших кріпаків, котрі знали, що я лихого не роблю (учиться, а потім учителює, мовляв) і готовий послужити їм, чим умію: лист прочитати, відповідь написати, "бумагу" до уряду, сказати слівце чиновникові, попові, навіть хініну дати проти трясці і т.ін. Сусіди-мужики охоче розмовляли зі мною, і мені траплялось говорити їм і про державні справи і вияснити їм і що таке конституція (хоч і без цього слова), і що було доброго в нашій козащині, котру все-таки наші селяни, а надто на лівім боці Дніпра і в Новоросії, пам'ятають, і чому ліпше б було, якби всякі книжки писались по-нашому, українському, і чому я пишу новобранцеві або заробітчанину на лист, писаний московсько-писарським штилем, відповідь від батька, матері, брата його — по-нашому, по-українському, і т.д. І ніхто на мене з мужиків не доніс. Не кажу про родичів і сусідів з більш освічених, з котрими легше розмовитись про всякі громадські справи, в тім числі й політичні. Неможливо, щоб десятки, сотні, тисячі освічених людей не могли зробити свого в напрямку пропаганди здорових політичних думок, а надто при праці систематичній, при певній організації, котра завше починається з малого і котрої зріст залежить стільки ж від свідомості і енергії членів, скільки і від обставин. А в кінці всього перебігу в громадах і державах залежать найбільше від перебігу громадських думок. Ми певнісінькі: по тому, що робилось у Європі і в самій Росії, що, коли тільки значна частина громадян у Росії хоч так ясно поставити перед собою думку про державну вільність, як колись поставила про волю кріпаків, перебігу державних порядків у Росії наступить чи тим, чи другим способом: чи під нагнітом знизу, чи згори, чи після війни, чи після голодів, чи під страхом банкруства, бунтів і т.ін. Оглядаючи історію Росії в 50-80 рр., треба по правді сказати, що і в часи "реформ" 1859-1866 рр. і в часи "веяний" 1880-81 рр. державна воля не наступила в ній тільки через те, що не були вияснені в самих передових людей її форми; що, напр., тоді, як поляки рвались до сепаратизму, великоруські і українські демократи навіть боялись "конституції", як "справи панської і буржуазної" і що в усіх навіть поступових людей було "шатання умов", говорячи словами ген. Гурка, котрий, звісно, не те думав сказати, що ми.

З цього "шатання умов" треба перш усього вийти, і між іншим українським автономістам треба собі ясно поставити ближчі і даліші ідеали і форми політичні, державно-адміністративні для української автономії і притягти до них своїх земляків показом реальних вигод від неї (адміністративних, фінансових, просвітніх і т.д.), а далі шукати собі спільників і по чужих сторонах. Інакше справа автономії українців не може посуватись наперед і навіть не вигорить і в часи для неї придатніші, коли автономісти українські опиняться без ясної і реальної програми.

От тим-то й жалко, що українці навіть у заграничній печаті, коли беруться говорити про українську національність і її автономію, то обходять політичний бік справи, власне,

найважливіший для цієї точки, тоді як різні блягери граються словами про Київське королівство і т.ін.

Майже так само пройшов, не зачинивши суті діла д. Вартовий і коло справ соціально-економічних. В цих справах він убачив тільки спір про колективізм чи індивідуалізм, і позаяк, по його думці, ще ніхто не сказав в цих справах останнього слова (так, мовбито про що-небудь на світі сказано буде останнє слово, окрім того ангела, котрий, кажуть, програв в трубу при кінці світа!), то він і радить махнути рукою на ці справи. Д. Вартовому, видимо, незнає література соціальної справи навіть російська, хоч по тому, як він навчає нас про існування других літератур, далеко багатших, можна було б ждати, що він прочитав цілі бібліотеки європейські. Навіть по газетах і журналах російських можна бачити, що тепер, окрім рішучих комуністів є десятки соціалістичних партій і що самі комуністи, після того, як партії їх стали з літературних політичними, на сей час менше займаються теоріями про індивідуалізм чи комунізм, а висувають наперед практичні справи: реформи податків, числа годин праці, забезпечення робітників від каліцтва, болісті, старості, безробіття, реформи аграрні і т.д., і т.д. Недавно французькі соціалісти видали програму агітації серед селян і там зовсім не ставлять комунізму, а тільки певну солідарність громад в справах громадських земель, бо тепер ще праця хліборобська не дійшла до такого ступеня колективності, як праця заводська та фабрична. Не ставлять комунізму і соціалісти ірландські, а вдовольняються поки що переходом землі до хліборобів, хоч би і на власність індивідуальну, відкладаючи колективізм на той час, коли його виможе зріст економічного життя. В Росії ще й без комунізму стоять нагальні справи, котрі потребують по-своєму радикального заходу: зріст безземельних селян, страшенно несправедлива система податків, зовсім непосильний державний бюджет, повна безправність і небезпечність робітників і т.д., і т.д. Майже всі ці справи вияснені старанними працями учених, публіцистів, земськими статистиками, котрі, напр., вже років 20 назад передкли голоди, що тепер давлять Росію, в тім числі й нашу "благодатну" Україну. Діло порятунку Росії від голоду, як і від других соціально-економічних лих і неправд, тепер стоїть в явному зв'язку з політичною справою, бо царсько-чиновницький уряд і не хоче, і не вміє полагодити лиха. Об сім треба говорити, коли не кричати на всіх базарах, а нам українські "народолюбці" радять ждати, поки хтось скаже останнє слово в справі індивідуалізму і комунізму! Є від чого посумувати власне українцям!

І при такій малій розвазі над економічним життям, д. Вартовий далі говорить, що націоналі-народолюбці мусять поставити "насамперед" народний добробут (економічний), котрий, по його словах, попереду стоїть і в радикалів*.

* Не буду говорити за всіх радикалів, але позаяк се вже не перший д. Вартовий говорить таке, то я мушу по крайній мірі за себе сказати, що, вважаючи людський організм за річ дуже складну і будучи критиком проти всіх ортодоксій, в тім числі й соціалістичної (або, ліпше, німецької соціал-демократичної), я ніяких громадських інтересів — ні культурних, ні політичних, ні економічних не становлю наперед, а всі — нарівні, всі — вкупі!

Добробут той д. Вартовий хоче підняти "в межах, від російського уряду дозволених" сільсько-господарськими школами (не каже: приватними чи урядовими або земськими?), позичковими касами, крамницями для доброго і дешевого продажу потрібних селянинові продуктів. Чи треба говорити, що ця програма смиренніша для наших часів, ніж офіційна програма кн. М. Рєпніна для 1819 р.? Далі, що сказати про крамниці і т.ін., коли вже й українська "житниця Росії" не має чим заплатити податки, а навіть і що їсти? Недавно доказано

було цифрами, що гроші, котрі ще хлібороби мають у Росії за хліб, як він де уродить, дістають вони лишень через те, що сами *не доїдають* того, що потрібно людині і що їдять люди в найгірше впорядкованих державах Європи, окрім Галичини!

Далі, в справах просвітніх (властиво національних) д. Вартовий говорить про вільність "самостійності української літератури", причому досить незручно добавляє: "щоб українській мові вернено всі її права". Незручно, бо в старих школах наших народна українська мова вживалась дуже мало попри церковній і навіть польській, котрою читали багато лекцій ще в XVIII ст. навіть в Харківському колегіумі, тобто там, де й кості польської не було. Через те, між іншим, і так легко було урядові ввести з кінця XVIII ст. в наші школи, старі й нові (гімназії і університети, котрих у нас не було, нехай і не зовсім через нашу вину, бо ми говорили про них ще в Гадяцькому договорі 1658 р.). Ми мусимо потребувати права для нашої народної мови, як і других політичних прав, не іменем історії, котра часто буде проти нас, а іменем сучасного здорового розуму. Після цього досить загального вимогання прав мови д. Вартовий зводить розмову на саму церковну проповідь, народний суд (волюсний чи й мировий?) і народну школу, требуючи, зрештою, і законів на українській мові. При цьому д. Вартовий признає потребу вчити в українських народних школах і державної мови. Як бачите, програма се ще більше смирна, ніж розвінчаного з "батьків" Костомарова, цілком "простонародна". "для домашнього обиходу" і смиреніша, ніж та, яку ми викладали в статтях "Література російська і. т.д.", котрі так розгнівали д. Вартового через 20 років після того, як вони появились. І до цієї програми радить д. Вартовий йти, "впевнюючи словом і ділом (?) російську інтелігенцію, що така реформа — необхідна річ, розвиваюча народну літературу та проводяча її на село" ("А город?" — питає хто-небудь, згадавши повіті листи д. Вартового).

Д. Вартовий говорить під кінець, що його партія "національно-народолюбна (з такою програмою) як партія, що має за мету *практичну діяльність* (курсив автора!), а не самі теоретичні поривання — чи *національного*, чи *соціального змісту* (курсив наш!), — єдино може мати силу й вагу в українській справі". Автор не питає себе, як теперішній уряд російський подивиться й на таку програму? Для нас же ясно, що до конституції в Росії уряд ніколи не дозволить навіть української проповіді в церквах ні мови в школах і на селі (тепер іноді українська проповідь допускається тільки в Холмщині при боротьбі проти споминів скасованої унії та римського католицизму; так що прихильникам української проповіді в православних країнах зостається хіба ширити на українській мові всякі ересі! Не знаємо, що на те скаже д. Вартовий?)

Д. Вартовий, звісно, не проти "зміни сьогочасного режиму в Росії" і каже, що українські націоналі-народолюбці мусять "сприяти усяким легальним заходам одмінити" той режим. Пречудне се "*сприяти*", а надто після докорів автора українофілам і радикалам за боязкість. Нам воно нагадує, як одна українська патріотична групка, вбачивши вже, що галицькі народовці самі почувають, що влізли в болото з "новою ерою", поклала все-таки не виходити з нейтралітету, зайняти вижидаюче становище перед вижидаючим становищем народовців перед урядом і польським колом. "І Гоголь такого не вигадає!" — писав мені д. Павлик, діставши звістку про таку чудасню.

Ми мусимо зарані відбити один докір, котрий може хто нам зробити. Ми зовсім не думаємо вимагати від кого-небудь з наших земляків у Росії активної боротьби з теперішнім режимом політичним. Ми знаємо, що се праця нелегка і ризикована. Тільки ж се не виходить, щоб наші земляки мусили держати в тумані і свої голови. Се вже зовсім недостойно поважних людей. Треба раз назавше признати, що серйозна праця для маси української неможлива, поки не буде в Росії політичної волі, а значить, що й український рух не може мати серйозної громадської ваги, поки не стане на політичний ґрунт. *S'est à prendre, ou à laisser*, як кажуть французи: *або взяти, або покинути!* Се треба так і знати і не дурити ні себе, ні других.

Зрештою, *сприяючи* поза д. Вартового "перед усякими *легальними* заходами одмінити сьогочасний режим у Росії" — чиста фантазія. Тепер легальних заходів зовсім не може бути в Росії, бо навіть колишнє, хоч невеличке право петицій, яке мали земства, а надто дворянські збори, котрі не так давно обертались до уряду з "ходатайствами", між іншим, і про вільність печаті, про адміністративні реформи, про скасування адміністративної висилки, про скликання земського собору, тепер новими законами *легальна* скасовано. Навіть щоб уп'яť піднятися на такі петиції (а без того вже ніяк не буде в Росії не то зміни режиму, але навіть лоріс-меліковських "веяний") — земства і дворянські збори в Росії мусять, говорючи словами Наполеона III, *"вийти з легальності, щоб увійти в право!"*

Та що тут довго розмовляти! Адже ж і те, що недавно якийсь український націонал видав переклад книги Кеннана, розхвалений навіть "Ділом", єсть нелегальність! Ба навіть працювати для "Історичної бібліотеки" д. Ол. Барвінського, для котрої перекладав цензурні монографії Костомарова недавно померший чернігівський земець Карачевський-Вовк (як довідуємось з його некрологів), — нелегальність, бо та бібліотека заборонена в Росії і т.д., і т.д. І поряд з таким легалізмом д. Вартовий радить російським українцям порозумітись з галицькими, буковинськими, угорськими, тобто з людьми, живучими в конституційних державах, де земляки наші мають легальне право по економії агітувати за націоналізацію фабрик і землі, а по національній політиці — за українські університети й виділ усіх русько-українських земель Австро-Угорщини в особіну державну країну, аби тільки під берлом Габсбургів.

Дивна наївність!

Так-то можна сказати, що національно-народолюбна гора д. Вартового родила мишеняточко! Те мишеняточко вийшло смирне, зрештою, не тільки перед російськими законами, а й перед другими українськими групами, так суворо спочатку засудженими. Д. Вартовий сподівається, що й українофіли, й радикали, як тільки перейдуть від слова до діла, то й пристануть до його національно-народолюбної групи.

Аби було до чого приставати!

Ми, як бачили читачі, не так по-вояцькому настроєні до різних українських напрямків, як д. Вартовий. А через те, сподіваємось, ніхто не здивується, коли ми, не відрікаючись ні від одної точки тої програми, котру ми не раз викладали між іншим і в "Народі", в той же час обернемось до різних українських груп досить миролюбно.

З усього сказаного вище не трудно вивести ось яку мораль для української праці.

Праці тої видно тепер не так-то багато. Вона несистематична, часом несвідома, неорганізована. Більше праці, більше думки, більше організації! Але й менше сектарства! Говорючи на християнський лад, можна сказати словами проповіді Івана Золотоуста на Пасху: "Іди й постивший, і не постивший! Христос приймає й того, хто прийшов зарані, й того, що прийшов у XII-ту годину!"

Один працює для науки про Україну тільки по-московському (або по-польському) — будьмо йому вдячні і ті, що пишемо по-українському. Один вірує в українську літературу тільки простонародню, "для домашнього обиходу" — нехай виробляє її, а хто вірує в ширшу — нехай собі працює по-своєму, не кидаючи анафеми на невіруючих, але працюючих по-своєму все ж таки для української літератури. Один бере собі за вихідні точки думки і інтереси всесвітні, другий — національно-українські — впять не будемо анафемувати одні других, а поглянемо, які власне думки й інтереси хто хоче боронити.

В однім тільки миру між нами не може бути: в справі поступу чи реакції, в справі кастових чи всенародних інтересів, бо се справи основні, з-за котрих вже тисячі років іде між людьми боротьба невисипуща, без котрої життя людей перестало би бути людським. Сієї боротьби не можна замазати ніякими розмовами про національну солідарність, а надто в нашій нації, котра, власне, нація плебейська. А що одні з нас будуть поступовцями поміркованими, а другі — радикальнішими, одні демократами індивідуальними, а другі — соціальними — те ми можемо одні в других потерпіти, а надто при теперішньому стані нашої країни, котру і в Росії, і в Австро-Венгрії давить дуже вже застаріла система реакції і кастівності.

Під кінець теперішній стан нашої печаті примушує сказати ще про одну річ, про котру при наших обставинах не варто було б і згадувати: се про крутіїство, котре завелось в наших кружках і нашій печаті. На щасття, крутіїв не так багато в російській Україні, по крайній мірі менше, ніж в австрійській. Там більше хибують люди темнотою, незнанням обставин. Тільки ж усе-таки те крутіїство завелось і там і в часи "нової ери" було розвинуло досить своє павутиння, так що за ним не було видно зовсім чесного й поступового в українолюбських кружках. Тут була головна причина, чому й полеміка між різними нашими напрямками стала гострішою, ніж би слід було. Тепер почало трохи розвиднюватись і з цього боку, але крутіїський Картаген мусить бути рішуче зруйнований однаково як радикалами, так і націоналами українськими! Для націоналів се навіть більш важно.

30 марця 1893

Софія

ДОДАТКОВІ ЛИСТИ

Переднє слівце автора

Печатання "Листів на Наддніпрянську Україну" могло початись лишень через кілька часу після того, як вони були написані. Поки що я напечатав у "Буковині" лист, спеціально посвячений незгодам моїм з д. Вартовим у справі чисто літературній (Складаю подяку ш. редакції за гостеприймство!). Тим часом сталися нові пригоди: деякі земляки наші схотіли, щоб наші "Листи" були напечатані і окремою книжкою, а д. Вартовий помістив у "Буковині" нові листи, досить відмінного проти перших характеру.

Ми завважали потрібним перепечатати в окреме видання наших листів і лист у "Буковину", додавши до нього для докладнішого обговору справи про широту української літератури загальний огляд сієї справи, котрий печатаємо і в "Народі". Окрім того, ми мусили написати особний лист з поводу нових листів д. Вартового. Через се все виклад наших думок трохи розбивається і в нього увійшли деякі хоч невеличкі повторення. Тільки ж се річ незбійна при наших обставинах праці, далеких від академічного порядку.

Ми позволяємо собі думати, що, в усякім разі, той виклад вкупі з "Чудацькими думками" дає певну цілну систему думок про українську національну справу — громадську і літературну. Ті думки можуть бути і невірні, та сподіваємось, що систематичний виклад їх може мати вартість тим, що поведе до систематичного ж перегляду справи, важної як для українців, так і для їх сусідів. Автор не має претензій на інше.

I

В справі розвитку української літератури

Відповідь д. Вартовому (Передрук з "Буковини")

В ч. 6. "Буковини" д. Вартовий розбирає мої колишні статті в "Правді" 1873-75 рр. "Література російська, великоруська, українська і галицька". Я, власне, можу зовсім об'єктивно дивитись на ті статті, писані давно, погляди котрих я далеко не всі поділяю, про що мав навіть пригоду сказати і печатно. Та все-таки я маю дещо замітити моєму рецензенту і навіть, думаю, таке, котре зачіпає річ, однаково інтересну нам обом, і може прислужитись до вияснення справи. *при яких умовах може розвиватись жива українська література.*

Д. Вартовий приписує мені таке, чого я не говорив, а по крайній мірі не думав говорити, тобто, що я вважаю мову українську не за самостоячу перед великоруською, або російською, що я так же ставлю мову, напр., Квітки до мови Пушкіна, як і мову поеми Некрасова "Мороз Красный Нос" і т.п. Я виводив свій поділ літератур у Росії на три: російську (спільну освіченим великорусам і українцям), великоруську і українську більш по змісту їх, ніж з мови. І в свій час, коли в Галичині не мали ніякого поняття про реальний стан письменського життя в Росії, коли, напр., галицька молодь не хотіла читати навіть Костомарова або Гоголя, вважаючи їх за "московських" писателів, не без хісна було показати, що на ділі літературні інтереси українців не так-то вже різко діляться від російської літератури і що ся література служить на Україні не

для одного тільки "помосковлення", що в писаному по-російському (мовою, звісно, близькою до народної великоруської) можна знайти український зміст, а також речі і думки не спеціально-московські, а європейсько-російські, спільні освіченим великорусам, як і українцям. Паралельно тому в Росії навіть в елементарних книжках і школах нав'язували українцям спеціально-великоруські простонародні поезії і пісні, як "общеруські".

Я вважав потрібним виступити проти такого стану речей і можу сміло похвалитись, що виступ той не зостався без хісна для громади. Звісно, в Росії не вийшло з того нічого, бо там громадські справи не залежать від громадської думки, так що там тільки одна і єсть справа, про котру варто гарячитись, — се справа політичної волі. Але в Галичині думки, подібні до моїх, піддержані купкою земляків, котрі помогли заснувати деякі бібліотеки з добром книг російських, причинились до того: 1) що молодь більше познакомила з російською Україною, а також 2) і з творами європейських писателів, переложених на російську мову, іноді раніше, ніж на німецьку, і з життям європейським, про котре говорять російські місячники. А з того вийшов хосен для зросту поступово-демократичних думок серед галичан, а через те получився міцніший ґрунт і для національної ідеї галицькоукраїнської.

Але помимо цілей утилітарних я мав перш усього на цілі вияснити фактичний стан речей літературних в Росії. Д. Вартовий кілька разів зве мої погляди *протинауковими*. Він би мав на те повне право, якби зріст і громадська вартість літератури ґрунтувалась тільки на ґрунті *етнографічному*, а ще спеціальніше на *лінгвістичному*, а не на *всій сумі історичних і культурних обставин*, в котрих живуть народи. Тим часом ми бачимо в історії літератур такі, напр., факти, що нація латинська етнографічно перестала жити і навіть мова її перестала бути етнографічною, але зате вона жила в устах освіченого класу по всій Західній Європі, в тім числі і серед германців і слов'ян. З того витворилось таке, напр., диво для етнографічного доктринерства, що твори латинця св. Августина читались як *свої, рідні* по всій католицькій Європі, а, з другого боку, напр., такий Беда (Беда Венерабіліс), Морус, Бакон і на латинській мові зоставались англичанами. Длугош — поляком, Грот (Юроот) — голландцем і т.д. Навіть ще недавно Лейбніц, пишучи по-французькому, зоставався німцем.

Д. Вартовий скаже, що все це прояви не природні, а штучні, але хто його знає, що на світі природне, а що штучне, а надто в людських справах! * Я старався в своїй студії намітити дійсний стан літературного життя в Росії з Україною, яке воно було перед моїми очима, але зовсім не видавав його за віковічне, за нормальне з погляду якої-небудь національної доктрини. І тепер не буду повторяти реальні покази правдивості мого поділу письменських плодів російсько-української праці, наведені почасти і в статті д. Вартового, а перейду до того, що він сам каже про зріст українського письменства з того часу, як писалась моя стаття, зріст у тому напрямку, щоб виробити українські писання не самого тільки простонародного характеру, а й вищого, такого, котрий досі українці бачили тільки на мові російсько-великоруській.

* В дальших своїх листах д. Вартовий сам відступає від своєї виключної лінгвістично-етнографічної думки, бо залічує в українську літературу і старі писання дотатарської доби. Алеж ті писання (Нестор і др.) писані були мовою староболгарською, а не українською. А до того вони дуже підпірають "общеруські" теорії, бо переписувались не менше в Новгороді і Суздальщині, ніж у Київщині, і навіть деякі тільки на півночі і збереглись. Се справа, з котрою треба бути дуже обережним!

Я навіть і в 1873 р. не відмовляв можливості і законності такого зросту. Перш усього я ставив питання і про протонародну українську літературу досить широко, так що були тоді голоси в російській печаті, котрі знаходили мене все-таки сепаратистом, як, напр., "Киевлянин", котрий докоряв мене тим, що я вважав потрібним перекласти для українського простолюдина "Гамлета" Шекспіра, "Орлеанську дівчину" і "В. Теля" Шіллера і т.д. Вважаючи на підставі українських народних пісень психіку українського мужика за досить розвитку, а мову українську за досить багату, я проектував досить широку літературу, котра зразу могла б мати велику публіку і була б живою, а не мертвим плодом кабінетних змагань, зробити літературу перш усього самостоячу від московської. Література та, по моїй думці, мусила б підніматись *знизу вгору* (се любимі слова моїх статей) і розширятись в міру того, як піднімався би наш мужик, природна і безспірна публіка для нашої літератури в Росії. Далі я згадував попри російсько-українському письменстві галицьке, котре вже і по самій речі і тепер має завдачі ширші від українського і з часом мусить мати вплив на останнє. Значить, я у 1873 р. значно обмежував гегемонію російського письменства над українським і, в усякім разі, не вважав теперішню гегемонію його (котра помоему єсть результат усієї суми обставин культури на сході Європи, а зовсім не одної російської поліції, як думали і думають багато галичан) за довічну. Всякий безсторонній мусить признати, що з 1873 р. українське письменство розширилось і дещо вколупнуло від гегемонії російського письменства. Тільки ж для самого інтересу українського письменства треба розглянути точно те розширення, і в сім заклик до розгляду і лежить головна ціль моєї теперішньої замітки. Я думаю, що д. Вартовий перецінює те розширення.

Візьмемо перш усього Україну російську. Тут ми можемо побачити, що для української інтелігенції, навіть українофілів, писання по-російському ще і тепер єсть натуральне, рідне діло. Напр., ні один з українських учених, котрі недавно вибрані почесними членами галицьких народовських товариств, не написав по-українському ні одної своєї праці. Одна тільки серйозна наукова праця, напечатана в останні часи російським українцем в Галичині ("Про стан сім'ї в Україні XVI-XVII ст."), літератури наукової української не може робити, значить, можна сказати, що і досі *наукової прози*, котра тепер творить скрізь основу літератури, в російській Україні нема. Проба такої прози була зроблена на російсько-українській мові тільки в женецьких виданнях, і я маю щось сказати в сій справі.

Почну з того, що скажу, що женецькі видання були початі зовсім не з моєї індивідуальної ініціативи, а цілими кружками дуже гарячих українців, навіть націоналістів, і до того далеко не зеленими молодиками, а людьми досить стиглими й досить ученими. І що ж? Як тільки прийшло до рахунку праць для перших книг "Громади", зараз же почулись голоси, щоб допустити писання не тільки на українській мові, а й на російській. З огляду на хвилеві інтереси видання се було найліпше. Але ж я поставив справу на ґрунт принципіальний, між іншим, щоб спробувати силу щирості і енергії українських прихильників "Громади", і настояв на тому, щоб "Громада" печаталась уся по-українському. Послідком було те, що 10 з 12-ти головних сотрудників "Громади" не написали в неї ні одного слова, і навіть замітки проти мого "космополітизму" були мені прислані одним українофілом — по-московському! З двох десятків людей, котрі обіцяли працювати для "Громади", між котрими деякі кричали, що треба "помститись" урядові за заборону українського письменства в Росії, зосталось при "Громаді" тільки 4, з котрих 2 зразу імпровізували себе на українських писателів. Д. Вартовий матиме повнісіньке право називати мову женецько-українських видань "варварською". Інакше не могло бути, бо нам зразу прийшло, та ще на чужині, заговорити по-українському про сотні речей з світу науки, політики, культури, про котрі по-українському не говорив ніхто ні в Росії, ні навіть в Галичині, де були університетські катедри з "руським" викладом*.

* Що скаже д. Вартовий про мову д. Рильського в І кн. "Записок тов. ім. Шевченка"?

По правді треба сказати, що ми потратили страшенну працю майже задурно: нас не читали навіть найближчі товариші. За весь час женецьких видань я получав від найгарячіших українолюбців раду писати по-українському тільки про спеціально-крайові справи (домашний обиход!), а все загальне писати по-російському. Про свої праці я говорити не буду, а, напр., про роботи Подолінського скажу, що вони по всьому були безмірно вище всяких "Впередів" і "Набатів" — і що ж? Навіть українолюбці читали ті "московські" видання, а Подолінського — ні! Для них просто було тяжко прочитати цілу книжку, та ще і прозаїчну, по-українському. Ще тяжче, звісно, було їм писати по-українському, і вони не печатали українських праць ні в "Громаді", ні деінде, тоді як часто печатали російські.

Так російсько-українське письменство залилось і досі, як 30 років назад, при самій белетристиці та поезії, і українська публіка, якби залилась без письменства російського, то була б сліпа і глуха. Ось де фактична причина, чому російське письменство, якою б мовою воно не писалось, а все-таки єсть тепер загальноруське письменство для Росії, своє, рідне і майже для всіх освічених українців, а українське держиться ними для вужчого круту, для "домашнього обихода", як казали Ів. Аксаков і Костомаров,

Д. Вартовий вказує на те, що в усякім разі українське письменство вийшло вже поза рамки письменства простонародного (про селян, коли не для них). Ми ж думаємо, що досить буде сказати, що українська белетристика і поезія *змагаються вийти з тих рамок*, а ще не вийшли, а надто не вийшли зі славою, хоч з такою, яку вони можуть мати за свою "простонародність", котрою колись хвалилися, і не без рації, Куліш.

Д. Вартовий нагадує деякі поезії Шевченка, як "Сон", "Неофіти" і т.п., а далі деякі твори нових українських белетристів. Ніхто більше мене не цінить замірів Шевченка в тих творах (окрім хіба виходок проти німецької науки в "Посланні"), але ж пора вже признати, що заміри Шевченкові осталися далеко вище їх виконання. Тому причиною була літературна і всяка друга необразованість поета. Найбільшому, але освіченому прихильнику поета буває просто противно читати грубі пересадки в "Сні" або мішанину Риму з Росією в "Неофітах", не кажучи вже про їх історичні помилки. У нас дехто любить рівняти Шевченка з Пушкіним і Лермонтовим і високо ставити Шевченка за ліберальність і демократизм його думок. Тільки ж в поезії самих думок мало, а треба і добірної форми. По формі ж Шевченкові поеми відстали від Пушкінових і Лермонтових так, як відстоїть наскорна поема малообразованої хоч і талановитої людини від пильної праці чоловіка високообразованого. Ми знаємо біографії трьох поетів, бачимо їх рукописи і знаємо, що, коли Пушкін і Лермонтов знали важніші європейські мови, пильно слідили за літературами європейськими, неусипно працювали над своїми творами, перероблюючи трохи не кожне слово, в Шевченка не було того нічого.

Правда, тому винна доля Шевченка, і ми мусимо признати його незвичайну силу, котра все-таки виявила себе, але ж ніяк не можемо признати Шевченка за викінченого поета образованої громади. Се був тільки матеріал великого поета! Через те Шевченко не може примусити образованих українців, навіть українофілів, не признавати Пушкіна і Лермонтова за рідних їм поетів. Підійть в сім'ї українські і подивіться, чи можуть там батьки, навіть українофіли, дати своїм дітям літературне виховання на самому Шевченку без Пушкіна і

Лермонтова? І не судить строго тих батьків, бо на світі єсть інтереси і окрім етнографічного патріотизму!

Се все ще з більшим правом треба буде сказати, коли перейдемо від Шевченка до тих новіших белетристів, котрих виставляє проти мене д. Вартовий: до Левицького, Кониського, Мирного, Чайченка. Д. Вартовий перечисляє їх твори, котрих сюжети взяті не з простонародного життя. Нас дивує, чому в тому списку нема роману Свідницького "Люборацькі", бо се найліпше, що появилось по українській белетристиці за останні 10 років. Можна тричі пожалкувати, що безладдя в українських кружках (се ще лихо, котре багато шкодить зросту української літератури!) задержало вихід у світ сього роману на 20 років і не дало йому появись тоді, коли в Росії з таким інтересом читали "Очерки бурсь" Пом'яловського, сього Колумба семінаричини для російської публіки. Роман Свідницького дає українські варіації бурсацької Америки, а до того переважає "Очерки бурсь" Пом'яловського широтою концепції і картин з бурсацького і попівського життя. Жалко і тепер, що роман той мало звісний у Росії (чи єсть його окреме від "Зорі" видання?)* а то він там міг би справді служити показом, що по-українському добре виходить і роман не з простонародного життя.

* "Люборацьких" видав осібною книжкою др. Євг. Олесницький ще 1886 р. — Ред. "Народу".

Правда, життя описаних там бурсаків і попів ще не так віддалене від мужицького, як, напр., життя панів або городян університетського образования, так що теза про широту української літератури ще такими працями недопевнена.

Подібне треба сказати і про повісті Мирного з життя дрібних чиновників і міщан, як, напр., "П'яниця". Ми дуже шануємо ці повісті, хоч при тому думаємо, що великого інтересу в Росії вони не можуть мати, бо в Росії такі теми вже биті і перебиті після "Шинелі" Гоголя та повістей Достоевського і навіть Буткова і др. ще з 40-их років.

Переходячи до творів д. Кониського, ми мусимо заявити просто своє здивування. Д. Кониський має свою ціну як письменник російський, по крайній мірі як кореспондент деяких газет і автор деяких невеличких студій про крайові справи. Але репутація д. Кониського як українського белетриста — се плід непорозуміння в галицько-українських відносинах. Її репутація зроблена була в Галичині, де важка схоластичність літературної форми і мертвота змісту белетристики могла вигідно відтіняти форму і зміст творів д. Кониського, а надто ще при сюжетах з життя, галичанам невідомого, котре галичани могли вважати за правдиво змальоване. На самім же ділі д. Кониський не має ніякого белетристичного таланту: в його творах найліпші іноді анекдоти цілком узяті з життя, і притому власне простонародного, причому обробка автора, незручна і часто грубо-тендеційна, майже завше шкодить враженню. Його ж романи з життя образованих класів, а надто людей вищого, університетського виховання, можуть тільки підводити українське письменство на глум перед людьми, знаючими те життя російсько-українське і навикшими до літературної манери російських, як і французьких і англійських, письменників реально-соціального напрямку. Персонажі романів тих — мозаїка особистих фотографій і грубо-тендеційних видумок автора, котрий до того не ознайомлений навіть з формальною стороною життя тих кругів, котрі він описує: студенти в нього не

студенти, правобережці — не правобережці, учителі — не ті, хронологія громадських появ — переплутана і т.д.

Значить, нам zostаються тільки двоє з белетристів д. Вартового: Левицький-Нечуй і Чайченко. Обоє вони люди з талантом, та той талант проявили вони безспірно тільки в творах з простонародного життя, а найменше показали вони його, власне в романах з життя людей вищого університетського образования, так що я боюся, що власне примір сих писателів і може говорити проти думки розширити поле української белетристики до рівня з російською.

Візьмим, напр., Тургенєва. Він не по тому мусить уважатись у Росії за "общеруського" белетриста, за рідного їй українцям, що буцімто проти мови його мова українська єсть діалект чи жаргон. Напроти, я готовий саму мову Тургенєва признати жаргоном певної класи людей у Росії. Тільки ж тепер той жаргон рідний у більшій часті образованих українців, а головне — в героях Тургенєва ми, українці університетського виховання, пізнаємо себе самих: там наші почуття, наші думки, наша психіка. Я мушу сказати, що чув навіть від деяких галичан, безсторонніх народовців, котрі познайомилися з Тургенєвим то в оригіналі, то в перекладах, в тім числі й галицьких, і котрі говорили, що не читали нічого їм так рідного, як твори Тургенєва.

А я ще не бачив людини, котра б признала себе саму в придуркуватому Радьку ("Чорні хмари" Нечуя) або в ляльках з темною мовою, котрих Нечуй водить "Над Чорним морем" *.

* Про загадні д. Вартовим "Старосвітські батюшкі" і "Навіжену" говорити не буду: сі твори — просто сором автора, а надто "Навіжена".

Романи д. Чайченка "Сонячний промінь" і "На розпутті" стоять вище романів Нечуя з життя образованих людей, бо там, по крайній мірі, єсть кілька фотографічних картинок і герої говорять не так темно, та все-таки і там нема живих типічних фігур російсько-українських людей університетської освіти, а єсть тільки ляльки з етикетками. До того навіть у першому романі в діях нема консеквентності, а другий зовсім зложений з епізодів мозаїчно і з двома героями, з котрих один змальований богомазним золотом, а другий, капризний кислон, на котрого автор накидав усякого злочинства, зовсім нетипічний і через те вже неінтересний. Такі романи не вирвуть з рук української публіки не тільки Тургенєва або Достоевського, але навіть Боборикіна та Михайлова.

Пригадаймо ж, що й на спеціально-українському полі "Тарас Бульба" Гоголя зостається їй досі найліпшою національною українською епопеею і що ніде не змальована так українська природа і так не намічена українська психологія, як у "Віі" Гоголя ж, то їй побачимо, як важко теперішній українській белетристиці одірвати нашу публіку від белетристики російської як від мовбито нерідної.

(З поводу Гоголя ми мусимо зробити такий додаток: в II-ій кн. "Киевск. старины" 1893 р. надрукований лист Шевченка до кн. Рєспіної, в котрім Шевченко говорить про Гоголя з поводу "Мертвих душ" з великим запалом і зве Гоголя *наш*. Лист писаний вже з вигнання, значить, коли Шевченко вже дійшов до махімум свого українського автономізму. Д. Вартовий, котрий

бачить — і справедливо! — в Шевченку пророка українського, мусить признати в цьому погляді його на Гоголя ще знак недостаточності зросту українського національного почуття. Може, колись так буде думати і вся українська інтелігенція, а поки що вона тепер дивиться на Гоголя, як Шевченко: він для неї *рідний* і в "Тарасі Бульбі", і в "Мертвих душах", хоч в кожному творі інакше. Про Шевченка ж замітимо, що д. Вартовий перецінює його літературний націоналізм український, бо Шевченко написав усі свої повісті (тобто більшу половину своїх писань, нехай і слабішу) "по-московському" і так же писав і свій інтимний "Дневник". В Шевченка *ще не було* думки виробляти непременно самостоячу українську літературу; Шевченко вибирав для своїх писань мову, котра в кожному разі була для нього легшою або відповіднішою. Думка виробити зовсім самостоячу літературу українську пізніша від Шевченка і ще досі не опанувала всіма українолюбцями в Росії. Се факт, котрого не можна заперечити і котрого не слід ховати від австрійських русинів!)

Для того треба багато ще талановитої і освіченої праці українських белетристів. Може, та праця й доведе до кінця, котрий вже й тепер бачить д. Вартовий, а може, й ні — може, українці зостануть навіки з двома літературами, а не з однією. Природа — річ складніша, ніж доктрина! Все, що ми можемо бажати, — се, щоб, з одного боку, було менше поліції, а з другого — більше таланту, праці й освіти, а скрізь — менше вузької ненависті, а більше людяності.

Д. Вартовий помиляється, кажучи, що історія не знає ніяких "підлітератур", ніяких літератур "для домашнього обиходу" і т.д. В Германії і Італії єсть досить багаті "підлітератури" на діалектах. У Франції література новопровансальська, котра вживає мови не менш самостоячої, ніж українська, єсть досі, по суті своїй, література "для домашнього обиходу", і її писателі, між іншим першокласний талант як Містраль, звичайно видають свої твори з перекладом на "общєфранцузьку" мову. Література новопровансальська ще менше має *прози*, ніж українська, хоч має дуже талановитих поетів і белетристів.

З другого боку, історія зробила таке, що література голландська, котра вживає дільнонімецької мови — діалекту, котрому подібні в Германії вживаються лишень для "підлітератури" платдейчу (поезії, белетристики) — єсть широка самостояча література. Та й література провансальська, котра у Франції "підлітература", в Каталонії далеко ширша. О, природа чи історія дуже плодотворна на вигадки!

Знаючи се, я ніколи не радив (як приписує мені д. В.) ні звужувати, ні розширяти літературу українську, а тим більше галицьку — задля самої доктрини національної, а не по потребі громадській. Що я радив при даних обставинах українським популярним писателям не дуже відрізняти свої писання від російських по термінології і графіці — се зовсім друге діло. Недавно майже те саме казали кореспонденти львівської "Зорі", українофіли чистої води, котрі слідили за "українською книжкою на селі". Я тільки звертав увагу на теперішні обставини народної освіти і літератури в Росії.

В усякім разі тепер ще виступи українських белетристів і поетів із круга сільського життя скорше підпирають ту теорію, що вони не мусять з нього виходити, з сих рамок, ніж противну, бо, в усякім разі, ті виступи невдачні, тоді як в крузі "простонароднім" українська белетристика й поезія завоювала собі значну пошану. А все-таки я не був і не буду проти проби тих виступів, а тільки хотів би, щоб вони були більш вдачні.

В останні роки українські писателі в Росії зробили чимало проб виступити з сільсько-українського кругу в праці над перекладами з чужих мов. Тільки ж між тими пробами вдачними можна признати лиш переклади Куліша з Шекспіра і Байрона, бо тільки в тих перекладах видно добру літературну школу, справді європейську. Потім можна почасті вдовольнитись перекладом "Одіссеї" д. Байди. Інші ж переклади українські не можуть ніяк задовольнити

елементарних бажань. Ніде нема такої ліценціїає традупторіає, як у нас. Напр., д. Лобода, перекладчик "Тараса Бульби", сміло поприписував до Гоголевого тексту цілі тиради. Такий переклад переглядала купа людей, і ніхто не завважив, що се річ антилітературна. На перекладчика напались приятелі тільки тоді, як Юзефович у "Киевлянині" обвинив д. Лободу в тому, що він приписав Гоголеві думку про "осібного царя для України". В усякім же разі, не можна нікому дати в руки працю д. Лободи як переклад Гоголя; так що ся праця, роблена щиро і з великим трудом, тепер пропаща. Руданський вважав себе вправі обскувати Гомера від знаменитих його епітетів лишень для того, щоб перекласти Іліаду не характерним же гекзаметром, а складом українських дитських пісень! Тепер д. Ніщинський видає нам Софокла, перелицьованого по-своєму.

Переклад Дантового "Аду" д. Сивеньким доходить часто до повного скандалу, так, що питаєш себе, з якого тексту перекладав наш земляк? Тут, власне, згадаєш слівце: traduttore — traditore!

Через се майже всі проби перекладів російськими українцями творів європейських поетів — праця пропаща. Літературно образований батько на Україні, навіть українофіл, не може дати тих перекладів своїм дітям замість російських. Тут оп'ять приходиться ждати від українських писателів більше літературного образования, більше праці, коли не талантів, котрі, звісно, в руках Божих.

Се вже було написано, коли ми дістали ч. 2 "Буковини", де д. В. проводить далі розмову про мене, навіть особисто, причому приписує мені, мовби я думаю, що українська література й навіки мусить бути бідною, що я не можу собі "уявити іншого становища", що я забуваю, що єсть ще літератури, багатші від російської, що я навіть поклоняюсь таким представителям російської культури, як "урядники". Се вже чисті фантазії д. Вартового — полеміка для полеміки! А на біографічні здогади про мене д. В., котрий каже, що "Драгоманов навчивсь, освітивсь, виховавсь і вигодувавсь (Боже, яке багатство глаголів!) московською мовою, літературою, освітою", я позволю собі сказати, що я змалечка говорив і українською мовою (мій батько збирав українські пісні й писав українські вірші); з дитинства попри російських книгах читав і по-французькому, й по-німецькому; а з 20 — 25 рр. свого життя читав на 5 новоевропейських мовах, окрім слов'янських; більшу частину свого зрілого віку прожив не в Росії — і, коли хоче знати д. Вартовий, "кохаюсь" більш усього в літературі, як і взагалі культурі й політиці англійській! — і готовий дожити віку зовсім без книг російських, окрім спеціальних мого фаху! Значить, для мене особисто здогади д. Вартового не мають ніякого прикладу. Але я бачив на Україні такі факти, що на 100 українофілів ледве 2-3 читали європейські книги, та й то більше фахові і *що більша частина навіть українських писателів не знає ні одної європейської мови*. Які при такому стані речей можуть бути відносини української літератури до російської і образования українських писателів, коли вони будуть гордувати навіть російською літературою? От на такі факти треба б звернути увагу д. Вартовому, а не вдовольнятись фразами, що, мовляв, "єсть літератури багатші від російської і що з них вільно кожному здобувати собі розумову їжу". Про себе ми скажемо, що ми б слова не говорили про культурну вартість російської літератури, якби бачили на Україні хоч де-небудь рішучі заходи для того, щоб здобувати ту їжу безпосередньо з Західної Європи, і якби в писаннях нових українських літераторів не була в очі явна необразованість, навіть просто літературна.

Перейдемо тепер у Галичину. Перш усього я мушу сказати, що думки мої про літературу галицько-руську зовсім невірні переказані д. Вартовим. Я не маю в себе ні одного екземпляра своєї роботи, про котру говорить д. Вартовий, але я не пам'ятаю, щоб там були вирази, котрі б дали рацію д. Вартовому приписувати мені таку думку, бупіміто література галицька єсть "тільки наростком літератури російської", чи, як каже д. В., "общеруської". Я завше знав, що література галицька виросла з обставин австро-слов'янських і держиться переважно ними, хоч і

підпадає впливам російським і українським, та й то більше по формі, ніж по суті. Так, література "москвофільська" нічого спільного по суті з російською не має. Література "народовців" більше зближається з українською, а через те по духу і з російською, але все-таки по суті далека від них, так що, напр., навіть культ Шевченка не перешкоджає народовцям зоставатись по суті австро-рутенцями. Тільки "радикальна фракційна" галицька справді близька до російсько-українського письменства, та й на неї чимраз більше впливає безпосередньо Західна Європа, в чому я бачу показ початку більш рішучої емансипації і російсько-української літератури від російської.

Тільки ж тепер галицька література дуже слаба, щоб робити конкуренцію російській, і при всіх теперішніх обставинах навіть не може скоро розширитись.

Проби показали, що Галичина не в стані оплатити свою літературу, окрім популярної. А тим часом російська Україна (9-10 губерній) оплачує 1/3 видатків на російське письменство, як се видно зі статистики пренумерантів "Современника", "Вестника Европы", "Русской старины" і т.ін. Значить, Галичина мусила б шукати собі базару для своєї літератури в Росії. Се тепер неможливо через цензуру російську (значить, Галичина мусить помагати політичній переміні в Росії!), а також через те, що галицько-руська література зовсім не відповідає літературному смаку російському. Вона відстала від нього років на 50, коли не на 100!

Для росіян галицька наука — схоластика, галицька публіцистика — реакційна, галицька белетристика — псевдокласична мертвечина. Виключити треба тільки твори Федьковича, Франка та радикальну публіцистику, котрих усе-таки читають у Росії українські кружки *, а також трохи й москалі, й поляки **.

* І "Буковина" мала і має своїх читателів. (Увага редакції "Буковини").

** Остатніми роками почали в Росії читати "Зорю" і "Дзвінок", але ж ті видання найбільшу половину наповняють російські українці, а спеціально галицьких виробів там росіяни не дуже-то хвалять.

Навіть перекладів галицьких в Росії не стануть читати, коли б їх пустила вільно цензура. Напр., "Бібліотека найзнаменитіших писателів" дає переклади речей, котрі давно вже росіяни прочитали на російському й ліпше переложені. Про літературну школу галицьких перекладників свідчить ліпше всього те, що перекладчик "Обломова" цілком викинув цілу главу "Сон Обломова", котра пояснює увесь характер героя і в той же час єсть одним з перлів європейських літератур! Окрім того, по галицьких перекладах, напр., французьких і англійських писателів зараз видно, що вони зроблені не з оригіналів, а з німецьких або польських перекладів.

Вже одна кумедна транскрипція французьких та англійських імен, котра прийшла через німецьку та польську транскрипцію і вимову, примусить російського українця, звикшого в Росії до фонетичної транскрипції імен, відповідно вимові їх в оригіналі, кинути галицький переклад "найзнаменитішого писателя". Очевидно, що, поки Галичина не пристане до новішого

європейського життя в науці, політиці й культурі, доти галицька література не йтиме в Росію і не може там підпирати українську літературну автономію.

Ось як фактичні обставини спінюють зріст української літератури і підпирають гегемонію над нею літератури російської, котра не може тепер не бути *своєю, рідною* і для освічених українців. Середня людина не може бути поліглотом. Вона потребує одної мови, котра б в'язала її зі світом. Якби не були етнографічні відносини людини до такої мови, а коли та людина прочитала на ній уперше Шекспіра, Гюґо, Шіллера, Гейне, через неї слідить за тим, що говорять в паризькій академії, англійському парламенті, на наукових і соціальних конгресах і т. ін., то мова та і її література не може не стати людині своєю, рідною.

Такі факти треба розібрати в усій їх суті, а не зводити всю розмову в сій справі на саме насильне помосковлення та на самостоячість української мови, признану Міклошичем і т.д., як не треба зводити також літературну критику українську на самохвальство та взаємні кадила, котрі тепер у такій моді між "патріотичними" кругами в російській Україні й Галичині. Ні одна, навіть дужча, література не видержить без задухи тих кадил, а наша просто сохне в їх димі. Пригадаймо, що дійсний зріст російської літератури почався, власне, з того часу, коли Бєлінський перед лицем самого Пушкіна зважився напечатати, що в Росії *ще нема літератури*.

За такі слова Бєлінського трохи не розірвали тодішні патентовані російські "патріоти", а тим часом історія показала, що в словах Бєлінського й був правдивий патріотизм.

P.S. Ми дуже раді, що можемо вказати на допис д. Вільхівського "З України", в "Правді" 1893 р. за міс. лютий, як на доказ того, що найновіші українські писателі близько підходять до нашого погляду на теперішній стан нашої літератури. Д. Вільхівський, котрий вже не раз висказував здорові думки в дописах своїх у "Буковині", "Зорі" і "Правді", тепер говорить про те, коли галицька печать може мати інтерес для публіки української в Росії, — і доволі ясно каже, що теперішня галицько-українська печать майже ніякого інтересу там мати не може.

"Українська інтелігенція в Росії, — каже д. Вільхівський, — має в руках досить велику російську літературу і досить звикла до неї. Ся література є, безперечно, живою і дужою літературою і через те вдовольняє багатьом духовним потребам, що має інтелігент-українець. Коли українське письменство буде йти тільки слідом за російським, ... то воно *здобуде* прихильність від нашої інтелігенції, яка те саме знаходить і в московській літературі... Се ж я кажу так, що коли "те саме знаходить", а насправді воно і того не було, бо досі наша інтелігенція не знаходила в українському письменстві навіть тої живої течії, яка є у російському, а знаходила більше клерикально-консервативне рутенство, бурсацько-семінарську мертвоту. Де ж їй було прихилитися до українського письменства?"

"Ні, коли хочуть українсько-руські письменники, щоб їх читано і в Росії, щоб їх твори посували наперед українську справу, то *мусять вони давати те, чого не може, не має сили через свої обставини дати російське письменство*... В Росії письменству нема волі, думка спиняється цензурними заходами — хай галицькі видання дадуть нам приклад *вільної думки*, думки, не підрізаної ні офіціальними, ні хатніми цензурними ножицями, — і тоді вони можуть бути певні, що їх читатимуть і в Росії, не вважаючи ні на які цензурні заборони. Українська інтелігенція, як і взагалі російська, шукає волі, широко зрозумілого лібералізму, і, хто їй його дасть, тим вона і цікавиться"...

В сих словах далеко більше правди і розуміння добра для нашої літератури, ніж в оптимізмі д. Вартового в поглядах на літературу українську і в песимізмі в поглядах на громаду і культуру російську, в котрій би то кн. В.Мещерський тепер замінив Герцена і котрої б то характерним представителем тепер служив жандарм-урядник. Такі звістки посилати в

австрійську Русь — значить свідомо чи несвідомо обманювати закордонних братів, шкодити зросту думки про те, як, власне, може скріпитись українська література. Не станемо розводитись над тим, що кн. Мецерського ніхто всерйоз в Росії ніколи не брав і не бере, ми вкажемо тільки на те, що напрямок інтелігенції в Росії характеризується тепер зовсім не газетами, котрі справді дуже придавлені цензурою (хоть і між газетами, напр., "Русские ведомости" держаться прогресивного напрямку досить твердо), а місячниками. Між тими ж прогресивні — "Вестник Европы", "Русская мысль", "Северный вестник" — явно переважають консервативні і мають в сумі яких 20 — 25000 пренумерантів, між котрими третю частину власне в українських губерніях.

Порівняйте хоч по 2 книжки названих місячників з галицькими виданнями, то зараз же побачите, що людина, котра матиме в руках ті місячники, може держати свою голову в сучасній передовій Європі — тоді як галицько-українська література тої Європи не хоче знати *. В тім-то наше найбільше горе, що, коли в Росії давить печать реакція поліцейська, на Галичині її мертвить реакція громадська, добровільна, а в Україні необразованість самих літераторів! Останні хибі страшніші всяких цензур, і поки вони не будуть усунеш, доти наша література не стане на дорогу розвитку.

(Кінець листа в "Буковину").

* Підіть, напр., в редакції галицьких видань, товариства галицькі, чи знайдете ви там, напр., французьку або англійську книгу, місячник? Там і з німецькими не густо, крім хіба газет, з котрих, зрештою, все-таки можна було б нарізати чогось живішого і путнішого, ніж звичайні звістки по галицьких по газетах! Вище ми говорили про періодичні видання російські, котрі слідять за Європою. До того не забуваймо переклади книг, котрі останніми часами знов оживились у Росії. Так, напр., в останні місяці там явилились перекл. таких капітальних діл, як: *Бусьє* "Падение язычества", *Сорель* — "Європа і французька революція". *Грін* — "История английского народа", *Дюринг* — "Курс национальной и социальной экономики", котрі треба знати і спеціалістам, і просто образованим людям.

II

Новина думки про самостоячу українську літературу. Поява цієї думки Костомарова і Куліша. Їх пізніші погляди, більшіє панрусські. Автономні думки і праці Нечуя. Новіші праці російських українців і австрійських русинів для зросту української літературної автономії. Неслухняність автономного фанатизму в сій справі в Росії і в Австрії. Погляди д. Вартового на москалефілів галицьких. Резонна половина їх і фанатична. Складний характер австро-руського москалефільства. Його натуральні причини. Заграничний і реакційний елемент в ньому, а надто в його генеральному штабі. Москалефільська молодіж. Провінціальні москалефіли. Точки незгоди і можливої солідарності австро-руських москалефілів і радикалів. Церковна реформа, православ'є і справа свободи совісті в Галичині. Стан москалефілів і радикалів перед сими справами.

Огляд зросту думок про самостоячість української літератури не зовсім входить в цілі наших листів і заслугоє осібної студії. Та все-таки ми мусимо тут сказати дещо в сій справі хоч в загальних рисах.

Ми вже вказали на те, що старші українські писателі і сам Шевченко зовсім ще не думали про осібну літературу українську, а надто рівну в усьому з російською. І досі єсть такі українські писателі, котрі і zostались на сім же ступені. Думки про самостоячу українську літературу проскакують в Костомарова перед його арештом, очевидно, під впливом західнослов'янських патріотів, чеських і іллірських. Тільки ж в часи "Основи" Костомаров об'явив всі літературні заходи українських писателів дилетантством, окрім праці коло популярної літератури, в котрій одній вбачав серйозне діло. В огляді української літератури, зробленому для книги Гербеля "Поэзия славян", Костомаров виразно признав, що українська література існує і може існувати лишень "для домашнього обиходу", як підрядна російській. В пізніших статтях своїх у "Вестн. Европы" він розвивав подібну ж думку, не хвалячи навіть наміри перекладати на українську мову таких авторів, як Шекспір, а назираючи на потребу літератури про простий народ і для нього. В сі часи Костомаров дав чудненький образ твору вкупі російського і українського в повісті "Черниговка", в котрій все, що йде від автора, написано по-російському, а розмови дійових осіб написані по-українському.

В часи "Основи" енергічно виступив з думкою про самостоячу українську літературу д. Куліш, котрий придумав для російської літератури і термін "сусідня, або заесманська, словесність". (Есмань — річка на східній границі Чернігівської губернії). Куліш перший у нас почав писати тоді критичні і історичні статті по-українському — історичні, зрештою, напівпопулярні, як "Хмельниччина". Пізніше Куліш напечатав по-українському у "Правді" "Перший період козацтва", одну з найліпших у нас праць історичних, став печатати переклади Біблії, та в той же час був обернувся і до російської літератури більш прихильно, очевидно, признаючи і її не тільки сусідньою, а все-таки по-своєму рідною українцям. Тепер він уживає термінів *староруська* для української мови і літератури і *новоруська* для російської, пише по-російському свої наукові твори з явно панрусською тенденцією, а в той же час перекладами своїми на українську мову з Шекспіра, Байрона і др. розширяє українську літературу за границі простонародності, а своїми оригінальними українськими творами (про зміст котрих тут не до речі говорити), теж непростонародними по сюжетах, зручно вбагачає нашу літературну мову.

Думка про повну самостоячість української національності і літератури енергічніше проявилась у декого з новіших українських писателів, напр. у Нечуя, котрий почав писати по-українському романи з життя людей університетського образования (Уривки з "Чорних хмар" явилися у "Правді" 1873 р. Раніше в Галичині стали появлятися з подібними намірами повісті д.

Кониського, але вони були мало звісні в Росії, та й дуже вже слабкі з усіх боків, окрім мови). Як уже сказано, романи ті слабші, ніж повісті Нечуя з протонародного життя, та й з ідейного боку не показують великої освіти в самого автора. Нечуй же написав по-українському і досить обширну наукову студію "Світгляд українського народу", але студія та не могла звернути на себе уваги в науковому світі, бо в ній не видно знайомства з станом мітологічної науки в Європі, та і в самій Росії погляди учеників гримм-кунівської школи, таких, як Афанасьєв, за котрими пішов Нечуй, вже стали застарілими.

Треба завважати, що єсть одна причина, котра спиняє зріст літератури української, по крайній мірі політичної, і примушує навіть автономістів-українців писати по-російському. Тепер, безспірно, інтелігентному українцеві легше читати писане по-російському, ніж по-українському. Окрім того, доля автономії Україні залежить від загальної політичної реформи Росії. Значить, всякий, хто пише про політичні справи навіть українські по-українському, зразу обрізує собі 9/10 публіки з тої, котру міг мати, і не осягає ніякого реального інтересу, бо політичні справи біжать. Тільки тоді, коли в Росії встановлена буде політична воля за поміччю в першій лінії всеросійської агітації на всеросійській мові, настане для українських політиків і публіцистів потрібний спокій, при котрому вони могли б трохи виробляти собі українську літературу і відповідну для неї свою публіку. Тепер же по-українському варто писати про політичні речі лишень для галичан.

Взагалі можна сказати, що думка про зовсім самостоячу літературу українську єсть думка більше австро-руська, ніж російсько-українська. Воно й натурально, бо в австрійській Русі тепер єсть для такої літератури більше реальної підстави. Горі тільки, що ідейна відсталість австро-руських писателів навіть у порівнянні з російсько-українськими лежить колодою на дорозі поступу тої літератури. Яку будучність та література матиме в Австрії, не станемо загадувати. Порахуємо ліпше здобутки її до сього часу.

Здобутки ті більше формальні, ніж реальні, більше в кадрах і підставах літератури, ніж у самій літературі. Найважливіші з тих підстав — учебники шкільні, елементарні й гімназійні. Тут народовцям, а надто "Просвіті", належить повна заслуга, хоч улегшена офіційними обставинами й заходами. Для російської України поки що та педагогічна література галицька великої вартості мати не може як через різницю обставин шкільних, так і через дуже малу старанність галицьких авторів і перекладчиків коло обробки мови. Мова та російським українцям видається важкою, мішаною, часто зовсім варварською. Ліпше оброблені лишень учебники по словесності: дд. Партацького, Ол. Барвінського і др.

По часті вищої науки австро-руська література появила дуже небагато, не глядячи на те, що в ній вже більше 40 років існують руські університетські кафедри. Найліпша праця на сім полі австро-руська і така, котру будуть найліпше читати в Росії, — се "История литературы рускои" д. Ом. Огоновського. Тільки ж се лишень звід матеріалу найбільше про нову малоруську літературу XIX ст., а властиво наукової обробки його автор не дає, бо, видимо, по своєму напрямку і по слабості загального образования не способен дати. Мова сієї праці старанно оброблена і легка, хоч манера, солідкувата і без потреби підроблена під народні пісні, часто дратує.

Слідити за європейською передовою думкою в науці й політиці пробують в Галичині лишень радикальні видання, котрі, за виїмкою белетристики, найбільше, хоч все-таки мало, читають в Росії з усього, що печатається в австрійській Русі. Але проб тих дуже мало. Число їх, видимо, впливається недостаткою робітників і коштів видання в австрійській Русі.

Після всього попереднього огляду можна сказати, що справа повної самостоячості української, чи малоруської, літератури ще й досі нова. Вона поки що більше тільки поставлена

як питання, ніж розрішена пробою, хоч усе-таки можна сказати, що в останні часи досить замітно збільшились ознаки можливості значного розширення тої літератури. В усякім разі, на сім полі українським автономістам ще предстоїть багато праці, а поки що вони поступатимуть дуже нерезонно (не науково!), коли вбачатимуть *часус беллі* в тих чи інших поглядах на сю справу з боку сусідів і своїх земляків.

Така миролюбна думка має і свою практичну, політичну вагу, а надто в Галичині.

В часи "Основи" думка про широту української літератури довела до сварки українофілів (з котрих більша частина була, власне, українськими слов'янофілами) і московських слов'янофілів, з котрими, як, напр., з Аксаковими, Шевченко і Куліш перше дружили і в органах котрих Куліш викладав свої літературні погляди ("Епілог к "Черной раде" в "Русской беседе"). Незгода між українцями і масою московських слов'янофілів, певно, наступила б в міру того, як у останніх розвивались би національно-державні централістичні думки, котрі зближали їх з російськими централістами-бюрократами западницької школи, як Катков. Та все-таки тепер чудненько, коли згадеш, що сварка між двома слов'янофільськими школами в Росії вийшла, власне, за справу більше теоретичну, ніж практичну, і що після гарячої сварки, вкінці і Костомаров, і почасти Куліш прийшли до думок і про відносини українського письменства не так далеких від тих, які в 1862-63 рр. висказували і Вол. Ламанський і Ів. Аксаков.

Тепер старе московське слов'янофільство вмирає в хвилях бюрократично-реакційного централізму, від котрого воно не вміло обмежитись. В теперішніх слов'яноблаготворительних кругах не видно навіть такого Ореста Міллера, котрий все-таки благодушно плакав, що "южнорусским братьям" не вільно читати по-своєму навіть Євангелія, і високо ставив Шевченка. Тепер голос в оборону українського слова в Росії почуєш лишень від ліберальних "западників", потемків того Белінського, котрий хоч хвалив українські пісні і намір Квітки писати українські популярні книжки, та сміявся над думкою про українську літературу і навіть над Шевченком, та від "народників", таких, як д. Златовратський, хоч і тут здибаєш такого д. Скабичевського, котрий, похваливши Шевченка, дивись й ускубне українство і новішу українську літературу, видимо її не читавши. Та все-таки хто знає? Може, в Росії і возродиться яке слов'янофільство, розумніше, ніж теперішнє слов'яноблаготворительство, і вп'ять стане хоч на точку Вол. Ламанського і Ів. Аксакова 1862 р. в справі української літератури. А з другого боку, і ті западники, ліберали і народники, котрі не хвалять поліційних заборон проти українського слова, хоч при тому ображаються дуже широкими претензіями українських автономістів, не відповідаючими їх реальній праці, являють з себе такий громадський елемент, котрий зовсім легковажити не слід.

Звісно, в українській, як і в усякій справі, головне діло працювати самому, не складаючись на чужу ласку. Та все-таки навіщо ж сваритись з сусідами за той бік справи, котрий ще недопевнений пробою? Досить буде, коли нам признано буде те, що вже ми виробили своєю працею. Дальніше рішуть дальніша праця.

Справа про широту української літератури відносно до російської получила тепер особливу вагу, політичну. Через етнографічно-літературні формули тепер стали на ножах партії народовецька і москвофільська. Російські українофіли рішуче стоять на боці народівців, як російські слов'янофіли і централісти — на боці москвофілів. Трохи оригінальний погляд висказав д. Вартовий в однім з своїх недавніх листів у "Буковині" (л. XIV). Він подає голос за те, що коли б тільки галицькі москвофіли держали себе подібно Костомарову, котрий при всій своїй "прихильності до Москви" не зрікався української народности, працював на її добро і т.д., або подібно Наумовичу в 60-70 роки, коли той писав народні книжки чистою народною мовою, то можна б було українцям миритись з такими галицькими москвофілами *.

* Подібний погляд висказували й ми, між іншим в статті про Костомарова, посланій в "Правду" на запит українського її сотрудника. Але редакція "Правди" зважила за ліпше не допустити до громади нашої відповіді.

В таких словах видно початок іншого погляду на річ, ніж у звичайних українолюбців. Останні згори анафемують галицьких "общерусів", хоч ся анафема часто буває дуже чудною і прямим лицемірством. Бо ж під сю анафему дійсно мусять підійти не тільки такі люди, як Максимович, Костомаров і др., а й більша частина всіх теперішніх українолюбців у Росії, котрі звичайно дуже мало пишуть по-українському або й зовсім не пишуть, тоді як пишуть "по-московському". Навіть з числа українців, вибраних почесними членами товариств народовецьких, один не напечатав ні слова по-українському, другий напечатав лишень кілька коротких біографічних справок, а оба багато печатали по-московському і з думками історично-етнографічними досить общеруськими — в усякім разі, відмінними від народовецьких теорій.

Тільки ж, не глядячи на початок такого безстороннього суду над галицькими москвофілами, д. Вартовий в кінці розмови прокляв тих москвофілів навіть досить фанатично. Причина такого звороту лежить, звісно, в фанатизмі самих галицьких москвофілів, але також і в абстрактній постанові всієї справи у д. Вартового.

Він вважає москалефілство більшості інтелігенції української в Росії за річ натуральну при даних обставинах, тоді як австрійських москвофілів зве просто ренегатами, тому що, мовляв, в Австрії нема московської культури. Тільки ж і в Польщі XVII-XVIII ст. не було московської культури, а чому ж, напр., Іов Борецький, Б. Хмельницький, С. Палій і др. були москвофілами, хоч політичними, бо тоді про культуру взагалі мало думали?

Ми вже мали пригоду говорити про те, як невірно складати появу москвофілства серед русинів австрійських на саме тільки ренегатство "погодінської колонії" і т.д. Ренегатство тут було і єсть, але були й суть і глибші причини, хоч може й патологічні *.

* Ренегатом можна назвати, напр., Климаковича, котрий з гарячого українофіла раптом став москвофілом, але трудно назвати ренегатами, напр., Зубрицького або Дідицького, котрі з рутенців стали потроху москвофілами. Важко навіть назвати ренегатом Головацького, котрий теж потроху переходив від рутенської малоруськості до москвофілства. Після того і д. Ом. Огоновський буде ренегатом, бо став із рутенця українофілом.

Перша причина — реакція домовим обставинам, котрі гніять австрійських русинів, а друга — певний аристократизм, котрий відриває людей від мужицтва, між іншим, і з його етнографічними ознаками, як мова. Найліпший доказ тому можна бачити на Венгерській Русі, де найчесніші люди, патріоти — москвофіли. Поліпшити такий стан діла українолюбці можуть не фанатичним анафемуванням, а лишень працею коло своєї культури і демосу взагалі, а окрім того, розважним, можливо спокійним поступуванням з москалефілами, не виключаючи згорі всякої згоди з ними, по крайній мірі в деяких точках.

Правда, тепер ся згода дуже втрачена. Д. Вартовий справедливо показує на реакційність галицьких москвофілів, на їх дружбу (або ліпше сказати: службу) з победоносцевським елементом у Росії. Тільки ж для правдивого суду в сій точці треба згадати і те, що значна частина українофілів галицьких — теж реакціонери і слуги свого роду победоносцевщини. Тут, значить, суть діла не в тих чи інших національних *фільствах*, а в реакційних думках. Так треба й поставити справу!

До реакційності галицьких москвофілів, вказаної д. Вартовим, ми ще додамо страшенну політичну деморалізацію їх генерального штабу, ще більшу, ніж деморалізація відповідних народовецьких кругів. Сі дві ознаки роблять всякі зносини з тим штабом неможливими для всякої людини, привикшої до скільки-небудь чистої компанії.

Але окрім того генерального штабу єсть другі москалефільські елементи в Галичині — провінціальні москалефіли, перемішані з рутенцями, і студентська молодіж. Ся молодіж в останні роки, було, подавала надію на те, що залежить свою радикальну партію, по крайній мірі в деяких точках — в політичних і соціальних — подібну до Русько-української радикальної партії. Читателі "Народу" знають, що ми не дуже-то покладались на ті надії і остерігали наших молодших товаришів від дуже завчасного братання з молодими москвофілами. Тепер уже можна сказати, що з надій тих не вийшло нічого, окрім маніфестацій проти львівського митрополита, котрі, навіть відклавши на бік їх грубу форму, сами по собі ще нічого не означають.

Тільки ж, можна сказати, молоді москалефіли нічого не зробили ще власне через свою молодість, в часи котрої всім ліпше приготуватись до громадської праці наукою, ніж пускатись у активну роботу, та ще і політичну. Може, й так! Та до того ми додамо, що, як видно по деяких публічних ознаках, спинила москалефільську молодіж від виступу з своїм радикалізмом іще одна, дійсно хороблива причина: молодіж та не зважилась одірватись від львівського генерального штабу москалефілів, а той не зважиться одірватись від російських победоносцевських кругів.

Поки так стоятиме справа — тут буде цасус інцубабіліс. Тільки ж усе-таки стояти перед москвофілами з апіорною анафемою буде нерезонно. Особливо від молодіжі все ж можна сподіватись, що, приступивши до якої громадської праці, хто-небудь з неї візьметься і за народне діло, і тоді навіть зрозуміє і вагу народньої мови, і хоч скільки-небудь зблизиться з народом і національне. Відмірювати зарані міру такого зближення і національного почуття і грозити анафемою за недостаточну міру було б нерезонним. Дунає ведремо! — ліпше скажемо ми, а не сперіамо бене! — як говорять італіянці в безнадійних пригодах.

Обернувшись до москвофілів-рутенців на провінції, ми знайдемо там більше симпатичного. Безспірно, між ними єсть люди добросовісні, котрі по-своєму хочуть полегкості своєму народові від усяких болячок і гніту і дещо роблять в сьому напрямку. Звісно, брак політичного образования, а також натиск львівського генерального штабу не дає тим людям виступити на чистий шлях. Але тут треба скласти надію на силу обставин і теперішнього

світового поступу. Точки, спільні українським поступовцям з чеснішими москалефілами, можуть згодом визначитись, по крайній мірі на полі соціальному і політичному.

Вже й тепер дехто з москалефілів починає розуміти важність економічних справ в смислі більш-менш радикальній *. Єсть такі, котрі розуміють потребу політичних реформ в напрямку демократичному, напр. загального виборчого права. На полі культурнім деякі москалефіли не зовсім відмовляють вартості народній мові, по крайній мірі в літературі елементарній. Коли що пошкодило в сій точці в останні часи, то власне "нова ера" з її поліцейськими погрозами москалефілам, бо поліцейське українофільство мусило також роздратувати галицьких общерусів, як поліцейська общеруськість в Росії роздратувала українофілів.

* В свій час Наумович немало попрацював для ширення серед народу думки про кооперацію. Дещо в сім напрямку роблять і тепер дехто з москалефілів. Єсть москалефіли, котрі підпирають між народом думку про солідарність (змову) перед панамі в справі найму на польові роботи і т.ін. В таких точках чесніші москалефіли на провінції сходяться з ліпшими народовцями. П.С. Після того, як усі наш листи були написані, відбулось 29 септября окружне віче в Стрию, де *провінціальні* народовці і москвофіли, а також радикали радились досить мирно і солідарно прийняли резолюції в таких важних політичних справах, як реформа виборчого права, скликання всенародного віча у Львові і т.ін. Також звісний народовець, д. Олесницький сконстатував, що Стрийщина єсть краєм, де "люди обох партій працюють згідно над піднесенням народу", а москвофіл д. Антоневиц виступив з обороною *щирості* намірів народовця д. Романчука, хоч сам з ним і не згоджується.

Найбільшою перепоною між українськими поступовцями і москалефілами стоїть клерикалізм останніх. Тільки ж уп'ять-таки треба згадати, що клерикалізму чимало і серед народовців. Тут треба скласти надію на зріст і серед галичан думки, котра все-таки дедалі все більше шириться і на сході Європи, а власне, що в справах віри треба кожному залишити свободу вірити чи не вірити і що, відповідно сьому, найліпше впорядкування справи релігійної єсть не тільки повна толеранція, а й поділ церкви від держави, про котрий галицькі радикали поставили думку навіть селяни, і селяни прийняли її не без симпатії. А треба завважати, що так, як складаються справи в Галичині, то виходить, що москвофіли, навіть клерикали, навряд чи не спроможні прийняти сю думку, ніж народовецькі клерикали з переконання чи з політики.

Всякому видно, що в Галичині ведеться систематично переробка унії на латинське католицтво, та ще й за поміччю державної і крайової власті, з котрих остання тепер пансько-польська. Загал народовців не знає, як йому бути в сій справі. Більшість недовольна початою і поступаючою "церковною реформою" і не так давно висилала проти неї протести, котрі возила в Відень спільна з москалефілами депутація, в якій був і священник — проф. Ом. Огоновський. Тільки ж "нова ера" спутала ту опозицію, і тепер одна частина народовців (фракція "Правди") явно сприяє реформі, тоді як друга (фракція "Діла") щось бурмоче проти неї, та не зважається на рішучу опозицію. Москалефіли ж рішуче недовольні реформою, причому деякі з них симпатизують з православ'єм.

Православ'є греко-російське не може бути симпатичним поступовцям, як і всякий інший іслам. Та в наші часи свободи і совісті і проти православ'я не личить так виступати, як виступають, напр., народовецькі органи з часів процесу Наумовича і Грабар, тобто криками про державну і національну зраду, і підпирати в сій точці пансько-польську католицьку поліцію. Мало того, наклін до православ'я при загальнім недовольстві галичан польсько-католицькою реформою унії може послужити в Галичині власне справі свободи совісті і поділу церкви від держави. Галицькі православні і взагалі сторонники "чистоти восточного обряду" і незалежності уніатської церкви, бачачи проти себе державний і крайовий уряд, мусять, як усякі дисиденти, потребувати свободи совісті, автономії конфесійних громад і вкінці поділу церкви від держави. А се все такі речі, котрі входять і в програму поступовців.

Так в Англії і Шотландії радикальні протестанти, забуваючи свою давню ненависть до папського Рима, як до нового Вавілона і сідала апокаліптичного дракона, помагали католикам в справі скасування привілеїв єпископальної державної церкви в Ірландії з надією, що потім настане черга такої ж реформи і в них дома великобританські вільнодумці робили те ж в надії дійти до повного поділу церкви і держави. І до того тепер іде Великобританія після Ірландії!

Окрім того, політика єсть перш усього політика, тобто упорядкування справ державних і соціальних. Нема нічого більш нерезонного, як перемішувати з ними справи культурні — як національно-літературні, релігійні і т.д. Нарешті, сам же д. Варговий говорить, що для оборони національності треба певних державних прав, а для того, щоб народ міг розуміти вартість своєї національності і боротись за неї, треба, щоб його добробут економічний був піднятий. Після сього зовсім нерезонно буде накладати згори анафему на тих москалефілів, котрі будуть працювати для розширення політичних прав нашого народу в Австрії і для підняття його добробуту. Аби тільки права ті розширились, а добробут той піднявся, то і національність наша сама собою підніметься. Ждати іншого — значить не вірити в саму життєвість тої національності. Значить, і від москвофілів чи общерусів галицьких слід потребувати не того, щоб вони поділяли наші національно-літературні погляди, а щоб вони працювали для розширення політичних прав народу нашого і його добробуту, а тоді народ сам піде по нашої національній дорозі, а не по їхній, і переломить і їх у сій точці.

Анафеми ж тут нічого не допоможуть, а боротьба з москалефілами "всякими способами" — в тім числі і поліцейськими, яку ведуть народовці, а надто фракції "Правди" — тільки пошкодить, окрім того, що вона ж гидка сама по собі. Звісно, теперішнім галицьким москвофілам, навіть ліпшим, страшенно далеко від того, щоб стати на порядну дорогу, але замість анафем ми ліпше зробимо, коли будемо показувати їм на ту дорогу.

Так-то з різних боків виставляють точки можливої солідарності поступовців українських навіть з австро-руськими москвофілами — точки, котрі в сумі своїй зовсім рівноважать солідарність тих поступовців з народовцями-українофілами в справі національній. При теперішнім стані партій в Галичині поступовці-радикали найліпше зроблять, коли найменше будуть бавитись в іграшки парламентарної "тактики" зі всякими другими партіями, а звернуть найбільше уваги на те, щоб прихилити до своїх основних принципів найбільшу частку людей, а надто з простого народу, котрий в руській людності Галичини єсть класом хоч найбільшнім, а все-таки найбільше незалежним і найважливішим вже по своєму числу. Тільки ж ті поступовці мусять не стояти з апіорними анафемами ні проти якої руської партії, а мусять, виставивши свої національні, як і соціальні і політичні принципи, бути готові до солідарної або до паралельної політики зі всякою партією, котра прийме яку-небудь точку з їх програми — з москалефільською, як і українофільською. А в точках спеціальних радикалізм farà da se — сам себе постоїть!

Розумна політика потребує ідеалізму широко- і далекоглядного, а сентиментальність і фанатичне доктринерство кружкове так же не подібні до нього, як і опортуністичне хиляння на всі боки!

III

Нові листи д. Вартового в "Буковині". Їх новий характер. Рішуча заява радикальної програми політичної і соціальної. Зміна погляду на нас грішних. Наша прихильність до Москви і до Австрії. Сентиментальність постанови д. Вартовим справи про згоду між народovicями і радикалами в Галичині. Його історичний недогляд: радикалізм — річ стара в українському русі, а консерватизм і новоерство — нова; ренегатський елемент в українському консерватизмі і новоерстві. Одчаяно-брехливий елемент в борні новоерців проти радикалів. Його вплив на Україні. Початок кінця цього впливу в нових листах д. Вартового. Точки згоди радикалів і д. Вартового. Точки незгоди: дрібниці і непорозуміння. Порожнеча миротворства д. Вартового. Наш проект практичного миротворства. Його неймовірність. Точки незгоди самого д. Вартового з народovicями. Непремінність війни його із львівськими народovicями. Потреба самостоячої організації поступових націоналів українських. Народовська лівиця. Кінець кінців: з ким мир, а з ким війна?

Всі наші попередні листи були давно написані, коли ми прочитали в номерах 29-32 "Буковини" нові листи д. Вартового під тим же заголовком. Спершу ми думали дещо змінити в наших листах після цих нових листів, але, роздумавшись, залишили нами написане, як було, а з поводу новописанного д. Вартовим поклали собі поговорити особно. Хто з увагою перечитає старі і нові листи д. Вартового, той побачить, що автор трохи, а по правді, то й значно змінив свої думки, а надто спосіб трактувати справи, так що старі й нові листи його показують власне *дві фази* в розвитку думок автора, котрий, видимо, дещо перечитав нове й передумав наново. Позаяк на Україні єсть люди, котрі стоять ще на фазі старих листів д. Вартового, то нехай і наша передня розмова з ним зостанеться так, як була вона написана (Зовсім в дусі перших листів д. Вартового написана "Профессіон де фой молодих українців", напечатана в "Правді", "Ділі" й "Буковині"). А з новими думками д. Вартового чи з новими відтінками їх ми поговоримо особно.

Перш усього перепишемо до себе початковий уступ з XIII-ого листа.

"Перші XII "Листів з України Наддніпрянської" писалися ще тоді, як "Буковину" пускано в Росію, і писалися з оглядом на цензуру. Тим чимало зосталося там недобалаканого. Між

іншим сказано там (в листі про програму молодих свідомих русинів-українців), що мусять русини-українці дбати про те, щоб відмінився сьогочасний режим у Росії та щоб піднісся добробут народний. Отже, в слова про те, щоб відмінювати режим російський, ми клали не інше яке розуміння, а тільки те, що сей режим мусить відмінитися радикально і першим ступенем до того мусить бути конституція. Так само і щодо добробуту народного, то розуміли ми, що свідомі українці-русини ніяк не можуть погодитися з тим, щоб і далі на Україні панував такий лад, де заможний експлуататор замалим не верхи їздить на убогому працівникові".

"Не тільки як просто люди, але й як *українські націонали* мусимо ми дбати і про інший соціально-економічний лад. Без політичної волі неможлива єсть річ боротися за свої надійні права й виборювати їх: без добробуту народного неможлива єсть річ довести робітний народ до національного самопізнання; се можливо тільки тоді, коли у мужика буде час і змога на те, щоб освічуватися. а тепер сього нема, бо усе його життя йде на важку працю за сухий шматок хліба".

"Ось через віщо мусимо ми усякими способами розповсюджувати у Росії ідеї конституційні — не тільки друком, але й просто словом. Ми повинні виразно собі сказати, що для нашого діла нам греба конституції і що *кожен свідомий русин-українець повинен бути конституціоналістом*. Постановивши собі сю тезу як *необхідну*, ми відразу перестанемо хитатися на всі боки, вишукуючи всяких штучних способів запобігти ласки в уряді: ласки в нього ми не запобіжимо ніколи, а просто мусимо відмінити самий уряд *та й годі*. Отож на нашому *українсько-руському прапорі* поруч з словами *"самостійність українсько-руської нації"* мусять стояти слова *конституція в Росії* як спосіб здобути нові кращі порядки".

"Третьою тезою на тому ж прапорі мусить бути *добробут народний*, і, щоб досягти його, мусимо поки що робити на тому полі, яке зоставляє нам російський уряд, а як здобудемо конституцію, то й на ширшому, бо ж добробут народний розуміємо ми не як які паліативні полегшення там чи там мужикові, а як такий лад, де не буде ні експлуататорів, ні експлуатованих, хоча зазделегідь і не можемо сказати, які саме форми людських відносин дадуть нам той лад".

"З оцими трьома тезами на своєму прапорі ми й повинні виступати перед людьми і єднатися з тими, хто прихильний буде до них. А коли ми будемо виразно з таким прапором виступати, то певне здобудемо прихильність від поступових російських елементів (опріч, звісно, тих псевдопоступовців-москалів, що не можуть ніяк погодитися з думкою про українську наційну самостійність) і зможем гуртом, вкулі з ними, швидше подужати реакцію і здобути собі людські права".

Хто зрівняє оцей уступ з відповідними місцями попередніх листів д. Вартового, а надто в справі соціальній, той побачить, що тут єсть не сама тільки редакційна (для цензури) відміна. В нових словах д. Вартовий по соціальній справі просто стає на точку практичних соціалістів, не дожидаючись, поки вкінці виясниться спір між індивідуалізмом та колективізмом. Зрештою, ми не станемо споритись з д. Вартовим про генезу його думок, а вдовольняємось (радіючи!) і тим, що і в політичній справі, і в соціальній він згодився з думками наших радикалів.

Дуже приблизився д. Вартовий до них і в других точках. Ми особисто мусимо занотувати, що він став значно милостивіший і до нас. Нещасний Драгоманов вийшов у нього вже не зрадником, котрий "за шмат гнилої московської ковбаси продасть матір Україну", а хоть і "московфілом" або й "прихильником до Москви", та все-таки таким, котрий "зостається на *українсько-руському ґрунті*, не зрікається своєї народності і прагне їй на користь і добро, як те робив Микола Костомаров".

Хоч нам трошки ніяково, а ми мусимо сказати два слова з поводу такого суду д. Вартового — не ради себе, а ради того, що єсть уже і згодом ще буде більше земляків, котрі опиняться в такому ж стані, як і ми. Не без користі буде вяснити той стан. Хоч для нас компанія з Костомаровим аж занадто почесна, та ми мусимо зрікатись тої честі, вказавши д. Вартовому на різницю часів, в котрі склались думки знаменитого історика і наші, а також на різницю обставин особистих і історичних. *Костомаров був український слов'янофіл*, вирощений виключно на російським ґрунті, даліше котрого справи йому виявились досить неясно, мало торкали його. Почувши себе українцем, Костомаров надав слов'янофільству своєму федеральний характер, та все-таки виявляв собі слов'янство чимсь особним від іншого світу і неперемінно зв'язаним з Росією. З такими думками він виложив програму Кирило-Мефодіївського братства, навіть не натякнувши й словом на долю неслов'янських народів ні Росії, ні Австрії, і балканських сторін, з котрими, як, напр., з румунами і мадярами, треба ж було знайти якийсь лад у Слов'янських Сполучених Штатах, проєктованих Костомаровим від Адріатики до Берінгового моря*.

*Завважаємо, що попікшись на Кир.-Метод. братстві, Костомаров опісля своїх політичних думок не висказував ясно.

Ми ж, за дозволом д. Вартового, зовсім ніякий філ — ні українофіл, ні слов'янофіл, а просто українець з вселюдськими тенденціями або людина української нації (*homo nationis ukrainicae*, на манір того, як були колись *christianus nationis anglicanae, gallicae, germanicae etc.*), а до того людина, котрій доля судила познакомитись не в книгах тільки, а в житті з земляками австрійськими, зблизитись з ними, поділитись з ними радістю і горем (більше, звісно, горем!) і нарешті працею. По праці в останні роки ми, мабуть, чи не більше стали галичанином, ніж російським українцем, а щодо "прихильності", то ми стільки ж "прихильник до Москви", як і до Австрії.

Вся наша прихильність до Москви суб'єктивно-національна зводиться на те, що ми радо читасмо Пушкіна, Гоголя, Тургенєва і т.ін. — так майже таких "москвофілів" тепер чимало і між французами, англичанами і т.ін. А об'єктивно — політична прихильність наша до Москви зводиться лишень на те, що ми, не бачачи ніяких серйозних підстав для українського державного сепаратизму в Росії, шукаємо виходу для українського автономізму в лібералізмі, спільнім з освіченими великорусами, як також і членами других народів Росії. Тільки ж і д. Вартовий не думає інакше про сю справу!

Подібно тому ми прихильник і Австрії. В одміну Костомарова і товаришів, ми зовсім не думаємо про політичну єдність слов'ян, як про справу по меншій мірі занадто далеку від нашого віку, і так же мало интересуємось поділом Австрії, як і Росії. Ми думаємо тільки про те, як би могла поліпшитись доля наших земляків-русинів в Австрії через уживання тих свобод, які вже за ними признані, і через політичні реформи ще будучі, з котрих деякі, напр. загальне виборче право, вже требують собі значні маси австрійських народів, як німців та чехів. Хоч і не маючий австрійських політичних прав, ми все-таки літературно працюємо на свою долю для такого поступового "австційства" серед прикарпатських русинів*.

* Певно, колись і Галичина політично зблизиться з Україною російською, як і всі слов'яни між собою, та се, мабуть, буде тільки тоді, коли виробиться якась всеєвропейська федерація. Але се справа далека, а тепер на черзі стоїть перероб готових уже держав так, щоб в них людям було жити зносно.

Звернувши більше уваги на сю річ в праці нашій і наростаючого гурту наших товаришів, русько-українських радикалів, д. Вартовий мусить признати одну на перший погляд чужденську, а зрештою натуральну прояву, а власне, що ми, хоч одверто признаємось, що читаємо з більшим смаком якого-небудь Тургенєва, ніж плохих сучасних українських белетристів (бо раз виробленого літературного смаку заховати годі!), на ділі далеко менше росіяни, ніж 99/100 придніпрянських українофілів, котрі в противність всім своїм фразам все-таки головами й серцями живуть у Росії і навіть галицьких справ настільки не знають, що не потраплять з ким із галичан брататись, і коли хто з них почне на що рахувати в Австрії, то потрапить, власне, на тамтешню победоносцевщину. Чи ми при такій нашій прихильності до Австрії і до Москви купі, посуваємо наперед український автономізм чи ні — нехай роздумає сам д. Вартовий.

А тільки роздумавши над сією справою і деякими з нею близько порідненими, д. Вартовий і зможе вірно оцінити теперішній русько-український радикалізм, котрим він, в усякім разі, заінтересувався.

Д. Вартовий вже рішуче признає заслуги того радикалізму, та все-таки дивиться на нього неісторично і непрактично, а до того й підходить до справи дуже сентиментально і через те не може, власне, дати ради і в тій точці, котра так болять його, а власне, в справі "братовбійчої борні" межі галицькими народовцями і радикалами.

Seid einig...einig...einig...! — кличе нас д. Вартовий словами Шіллерової особи, котра кликала до того самих швейцарських конфедератів, а зовсім не конфедератів, Гесслера і ейнзідлерських монахів укупі! Останнє було б екранним сентименталізмом, котрий би привів до руїни власне справу швейцарських конфедератів.

Д. Вартовий, починаючи обговорювати борню галицько-українських партій, нагадує борню козацько-українських партій у XVII ст. Порівняння недоладне! Не будемо говорити про те, що навіть на ту стару боротьбу не можна дивитись з самого лишень сентиментального погляду. Відкинувши тодішні гурти чистих егоїстів, — і тоді натурально було, що одні українські козаки думали врятувати "матку Україну" союзом з Москвою, другі — з Польщею, треті — з Туреччиною (подібні незгоди були тоді скрізь по світу), — треба зважити, що основи незгоди нових партій, власне, не такі і ще натуральніші. Незгоди нових партій розкладаються на лінії горизонтальній, а не вертикальній. Ханенко, Дорошенко, Самойлович і т.ін., власне, не різнилися політичними чи культурними думками, а лишень думками про практичні способи рятування козацтва заграничними союзами чи підданствами. А тепер скрізь єсть партії консервативні чи поступові по справах внутрішніх — політичних, культурних і соціальних. Єїнію... вони не можуть бути, бо й такий миролюбець, як Христос, казав же: *"Не мир приніс я, але меч!"* Сам д. Вартовий признає користь від критики радикалів, котра зробила те, що "темپ українського життя пошвидшав", тоді як перед тим юно "ставало якимсь задубілим і мертвим".

А до того д. Вартовий невірно уявляє собі найелементарнішу історію галицько-українського радикалізму. Він дуже помиляється, коли виводить його тільки з 1890 р., з часу заоснування формальної Русько-української радикальної партії. Ми вже нагадували дійсну історію радикалізму в Галичині з поведи статті д. Арабажина. Не будемо тепер повторятись. Скажемо лишень, що радикалізм в Галичині появився, власне, в 1862-64 рр. вкупі з творами Шевченка. Тодішні молоді народовці були, власне, радикали: документ тому, напр., брошура д. Ом. Партацького "Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка", котра і тепер продається в Галичині. Сей радикалізм почали затемнювати старіш рутенці або москвофіли, як Лавровський, Качала, Ом. Огоновський і др., котрі пристали до народовців з різними "дипломатичними" цілями і котрих народовці прийняли до себе теж по дипломатії. Але з народецьких видань від часів "Мети" аж до самої "Правди" Вол. Барвінського можна виписати цілу хрестоматію досить радикальних уступів. Вся біда лишень у тому, що народовці самі не брали всерйоз тих фраз — і перелякались страшно, коли в 70-ті роки молодіш люди, підперши старі "українсько-хлопоманські" думки новим інтернаціональним соціалізмом, задумали винести ці думки із стін кружкових у маси народу, не боячись переслідувань, майже завше противузаконних у Австрії.

Народовці перші підняли "братовбійчу борню", приставши до москвофілів, котрі в 1877 р. з поведи першого процесу Павлика і франка публічно пожалкували, що в Австрії нема Сибіру. Хай д. Вартовий прочитас в "Правді" тодішні статті, напр., Володимира Барвінського — Мойсея теперішніх львівських народовців, то й побачить, хто перший підняв розбрат, ба навіть, *хто при тому явився рішучим ренегатом* принципам української демократії — "хлопоманії" чи "народовства".

Не глядячи на те, ще в 80-ті роки теперішні старші галицькі радикали (Павлик, Франко і др.) пробували знайти спільний з псевдонародовцями ґрунт, пишучи в "Правді", "Ділі", "Батьківщині", але скоро вияснилось, що вони мусять самі або стати ренегатами, або відійти набік, а, напр., Павлика, так "Діло" просто "внелімінувало із суспільності" *.

* Я від себе нагадую д. Вартовому, що народовці не терпіли й мінімум моїх народо- і свободолюбних переконань при спільній праці з ними. Так, напр., за час мого редагування "Батьківщини" в першій половині 1889 р., котру я вів, як може переконатись д. Вартовий, по самих поміркованих, хоть, звісно, твердих, поступових принципах, яких мусить держатися усяке народолубне видання і з якими, певне, згодився б і д. Вартовий, мені прийшлося перетерпіти страшенні муки в борні з народовцями майже за кождо стрічку, написану по тих найпоміркованіших принципах. Д. Вартовий ледве й повірить, що один із тих принципів, із-за котрих народовці найбільше воювали зі мною, — *віротерпимість!* Нарешті народовці стали рішуче домагатися від мене: або перемінити ті свої принципи і робити, як вони скажуть, або зложити редакцію. Я, звісно, вибрав останнє — і народовці розписалися в своїм поступку зі мною у 24 ч. "Батьківщини" за 1889 р. Се ж був час, коли народовці *найдружелюбніше* відносилися до мене, як і я до них. Д. Вартовий може собі здумати, як поступали народовці зі мною на Крієусфусс-і, котрий тривав з самого нашого виступу в 70-х рр. — М. Павлик.

Що ж оставалось робити радикалам (тобто консеквентним народовцям), як не скласти зовсім осібно свій гурт, свої органи, а далі полемізувати з народовцями, причім їм прийшлося

боронитись навіть від того, що тепер обурює самого д. Вартового, тобто від брехні, буцімто вони не признають самої національності української! Що ж? Ліпше б було, як би всі галицькі радикали 70-тих років вибрали собі долю д. Белея, котрий з редактора радикального "Світу" став редактором консервативного "Діла"? Хай скаже про се просто д. Вартовий, і тоді тільки можна буде з ним розмовляти ясно про "братовбійчу війну", котру б то "осуджує уся свідома українсько-руська інтелігенція на Україні російській".

Д. Вартовий натякає на те, що подібна війна іде і в російській Україні. Про се ні нам, ні йому не вільно говорити докладно. Треба ждати часу, коли *яудяуїд латет аднаребіт*, а поки навіть терпіти багато крутанини і брехень. Тільки ж все-таки ми можемо нагадати досить звисні факти. Так, всі знають про рішучий для свого часу радикалізм Шевченка і "хлопоманії" 60-тих років. Далі ще в 1873 р. кілька десятків російських українолюбців послали у Львів з поводу заходів о. Качали заоснувати консервативно-українофільську партію, союзню з польськими магнатами і клерикалами, одвертай лист, в котрому виложили принципи ті ж самі, що лежать в основі теперішніх радикальних програм (Лист, напечатаний в свій час у "Правді", перепечатали ми в наших "Австро-руських споминах"). В 1876 р. значні кружки українців заложили одверто соціалістичне видання "Громади", і я не можу запевнити д. Вартового, що редактор "Громади" не був ні ініціатором її, ні найбільш радикальним в тих кружках, а одним із поміркованіших.

Але незабаром у тих радикальних українських кружках сталась "невидержка", котра дійшла до того, що дехто з закладчиків "Громади" почав брататись з її ворогами, як Вол. Барвінський і К^о, зближатись з людьми, котрі не мали нічого спільного з поступовим рухом 70-х років, а далі почали всякими способами спиняти зріст політичних думок на Україні для якогось "культурництва". Нарешті на тому мертвому болоті, котре потроху прикрило українство в 80-ті роки і котре признає за таке сам д. Вартовий, вирости квіточки "нової ери", перед котрою навіть програма Качали 1873 р. була поступовством *.

* Нагадаємо, що в 80-ті роки по всій Росії пройшла спеціальна мла, котру прекрасно характеризував поет Жемчужников у словах: ...вдруг стало неизвестно. / Что глупо. что умно. что честно, что бесчестно — і в котрій героєм часу мусив стати щедринський "Иван Непомнящий".

Д. Вартовий чомусь обминає сю "нову еру", а тим часом вона грас рішучу ролю в тій "братовбійчій війні", яку він осуджує в імені всіх українців. "Нова ера" була сумою і вінцем розмаїтого ренегатства проти принципів українського руху 60-х і 70-х років, ба навіть проти всіх живих основ українства по крайній мірі з 40-х років. Між іншим, ся "нова ера" в своєму початку, в 1891 р., проявила себе в такому факті.

В Коломиїщині самі селяни-русини поставили кандидатом на виборах у раду державну д-ра Даниловича, котрий був одним з тих радикалів, що підпирали народовецьких кандидатів на сеймових виборах 1888 р. Ми готові признати, що радикали між виборцями в Галичині числяться в меншості (більшість там і досі мають, зрештою, не народовці, а москвофіли). Тільки ж в країнах з розвитою політичною совістю, як, напр., в Швейцарії або Англії, більшість ніколи не хоче зовсім подавити меншостей, а дає їм голос в парламентах. Для того тепер у

Швейцарії вводиться спеціальне "пропорційне представительство", а перед тим політичні партії держались звичаю вписувати в свої листи кандидатські і певне число кандидатів опозиційних партій. В Англії часто в певних округах партії не ставлять своїх противників, а не так давно була там дуже поучительна пригода: появилася серед селян (крестян по-нашому) агітація, щоб зложити особну свою партію, тож кілька панів зложили гроші на кошти виборів, щоб кандидат тої партії (Арцг) пройшов у парламент: нехай, мовляв, він там вискаже, чого власне хоче нова партія.

Що ж сталося у нашій Коломийщині в часи "нової ери"? Поляки не поставили свого кандидата проти д. Даниловича, а поставили його народовці і побідили за поміччю поліції, поляків, жидів і — москвофільських попів! А тим часом один радикальний депутат в парламенті не пошкодив би народовцям, коли б "нова ера" справді мала на цілі здобути реальні поступки для народу, а не притлумити його опозицію магнатсько-клерикальній партії, тобто не була тенетами, в котрі піймалися і ліпші з народовців!

Ми вже казали і ще скажемо, що радикали, виступивши рішуче проти "нової ери", вирятували честь українського прапора і в Галичині, і в Росії, і певні, що се незабаром признають за ними не тільки д. Вартовий, а й більш консервативні українолюбці, коли ближче пізнають справу.

З сього огляду ясно видно, що по своїх принципах *русько-українські радикали зовсім не нова фракція, котра буцім "відбилася зовсім на свій шлях" недавно, три-чотири роки назад, а, властиво, стара, основна партія демократично-українська колишня хлопчанська, народовецька і т.д., а що власне теперішні народовці, українофільські консерватори, новоерці і т.д. суть розкольникими, а то і просто ренегатами, деякі навіть в моральному смислі сього слова*. Бо що ж можна сказати, напр., об тих, хто в 1888 р. писав проти єзуїтства галицьких єпископів, а в р. 1890 виробляв "нову еру", в котрій ті єпископи признані духовними і політичними головами русинів?! Про других ренегатів поки промовчимо.

Чуючи за собою такий гріх, новоерські круги і ренегати кинулись боротися з радикалами такими способами, як упевняти українську громаду, а надто в Росії, куди важко доходити австрійсько-руським виданням, що буцімто радикали — просто москвофіли, зрадники своїй нації і трохи не прямі сторонники "культури російських урядників".

Навіть по перших листах д. Вартового видно, що в кругах людей нових і дальших від центрів українського руху 70-х років такі брехні почали, було, пускати корені. Але незабаром правда мусила вияснитись, та й "нова ера" Романчукова мусила лопнути, щоб замінитись новішою ерою "Правди" д. Барвінського, тобто чистісіньким ультрамонтанським клерикалізмом, проти котрого рішуче виступає д. Вартовий.

Тепер, після нових листів д. Вартового, ми можемо сказати, що по крайній мірі в справах політичних і соціальних нема практичної різниці в думках наших радикалів і тих націоналів, в імені котрих говорить д. Вартовий. Теоретична ж різниця зводиться хіба на те, що одні йдуть до цілей національних (автономія і розвиток нашої нації), виходячи від принципів всесвітнього поступу, а другі йдуть до сих принципів, виходячи від основ національних. Можна споритись чисто науковим способом про те, яка вихідна точка вірніша, певніша для поступу, корисніша для національності, але воюватись з поведи такої незгоди було б справді братовбивством або навіть самовбивством.

З сього погляду ми, власне, не розуміємо, чого хоче від радикалів д. Вартовий, сопоставляючи їх з народовцями, а надто галицькими, в своєму критичному огляді. Він закидає радикалам речі або дрібні, або чисті непорозуміння (докторальний тон взагалі, самохвальство в

"Хліборобі", висміювання анонімів, і псевдонімів, і деяких буцімто достойних пошани людей, вишукування у народівців ретроградних ідей, захвалювання усього московського і т.д.). Про дрібниці нема що говорити. Радикали самі бачать їх у себе і в своїх, може, більше, ніж д. Вартовий, і по-товариському поправляють їх і навіть печатають в "Народі" поправки сторонніх. Про більшу частину закидів, котрі робить радикалам д. Вартовий через непорозуміння, вже було говорено в "Народі", і д. Вартовий, мабуть, просто не мав пригоди прочитати того. В усякім разі, ми не маємо рації повторятись. Вкажемо хіба на деякі грубіші помилки й непорозуміння д. Вартового.

Так, д. Вартовий зовсім невірно приписує нам, що ми засуджуємо "гуртом усю народівську пресу як нікчемну" (про те, щоб ми "обороняли все московське", просто сором говорити!) На ділі ми, напр., і в "Вест. Европы", в "С.-П. ведомостях", "Киевском телеграфе" в 70-ті роки. в петербурзькому "Деле" в 80-ті роки вказували все добре, що могли знайти в праці і в органах народівців. В рецензіях в "Народі" було показано не раз добре, і в "Зорі", і в воюючій проти нас "Правді". Ми не винні, що сього доброго ми знайшли небагато і що поряд з ним знайшли мертве й гниле, від котрого ми б хотіли бачити чистою нашу рідну ниву. Далі, ми ніколи не думали сміятись над літературними анонімами і псевдонімами. Ми тільки з powodu того, як новоерці завіряли, буцімто в російській Україні єсть "ціла партія австрофілів", що та Україна єсть якась свого роду велика Венеція, котра хоче відділитись від Москви й прилучитись до Австро-Польщі, вказували на те, що ми ніде не бачимо австро-українських Мадзіні, Мініних, Гарібальді, а лишень дві-три маски, котрі в галицьких часописах іноді махають проти Росії паперовими мечами, і виводили з того тезу, котру, між іншим, треба знати і громадянам, і урядам у Росії, як і в Австрії, а власне, що ніякого політичного сепаратизму в російській Україні нема. Невже ж ми сим прогрішилися перед чим або перед ким-небудь, а не зробили українолюбцям, а надто російським, дійсної прислуги?

В "Народі" була іронічна замітка з поводу ліберальної замітки одного народівця про осібність моралі від релігії, і ті, хто знає, як той же самий народовець не так давно в статті, підписаній дуже прозорими буквами, рекомендував сп. Пелеша як представителя української національної політики, мусили прекрасно зрозуміти смисл цієї замітки (Се лишень один з многих примірів хамелеонства того народівця, котрого д. Вартовий вважає за поступовця тільки через те, що, видимо, мало ознакнений з його діяльністю. Такий "поступовець" може тільки компрометувати дійсних українських поступовців). Одна з цілей полеміки "Народу" проти народівців — се доказати мішанину і несталість їх думок і заяв і між іншим доводити діло до того, щоб теперішня мішанина думок і людей в народовецьких галицько-українських кругах, котра іноді доходить до зовсім скандальної промісцуйте і навіть до свого роду проституції, скінчилась тим, щоб думки й люди "розділилися на ся": щоб чисті ретрогради, ультрамонтани і т.д. пішли в один гурт, а люди, спосібні до поступу, — в другий.

Не можемо обминути одну дрібницю, розмову про котру скінчимо чимсь серйознішим. Д. Вартовий недовольний з того, що галицькі радикали буцімто дуже довіряються "авторитету Драгоманова" і всилуються збити той авторитет найголовніше нагадом на те, що Драгоманов давно вже не був у Росії. Ми мусимо запевнити д. Вартового, що його думки про наш "авторитет" перш усього досить фантастичні, а окрім того, скажемо, що нічого так самі не бажаємо, як передати нашу публіцистичну роботу в більш компетентні руки, і що ми ведемо її лиш на виразне бажання певних земляків наших. Що ми мусимо помилятись — ми се знаємо, та ось біда: напр., д. Вартовий живе в Росії, а явно не знає фаз українського руху в 70-80-ті роки і через те, як ми показали, помиляється на кожному ступні своїх листів, писаних, коли не "докторально", то дуже рішуче. Другі явно не знають галицьких справ, котрі часто доволі темні і д. Вартовому. Ми, викладаючи певну *систему* політичних думок про галицькі і українські справи, виведену нами з наочних студій, котрі ми всилоємось піддержувати всякими можливими для нас способами, не раз кликали наших противників оспирити її також

систематичною критикою. І що ж? Напр., з 1889 р. — не кажемо вже про раніші часи — ми получили чимало лайок, навіть клевет, чимало фраз на дешеву тему: "Д. Драгоманов вже не був у Росії, не знає справ у Галичині" і т.д., перекручувань наших слів — і ні одної систематичної критики наших думок, і навіть ні одної фактичної поправки нашої помилки!

Сам д. Вартовий виставляє проти нас тільки вину не нашу, а якогось кружка радикалів, котрий би то, повіривши нам, будімо народовецька печать нічого не варта, почав читати "Галицкую Русь". Але перш усього ми за чужу вину не відповідаємо, а далі ще треба розібрати сю страшенну вину. Про те, щоб який-небудь радикальний кружок поділяв реакційні тенденції "Галицкой Руси", смішно й говорити. Далі треба ж пам'ятати, що між тенденціями "Гал. Руси" і народовецьких редакцій нема різниці, окрім у точці про відносини національності малоруської до великоруської. "Галицкая Русь" виразно говорила, що вона підписується під "програмою Романчука" за виїмкою лишень сього одного пункта. "Православие (унія). самодержавне (батьківська рука "Правди") и народность" ("національні святощі") однаково — основи програми як галицьких москвофілів, так і народовецьких органів, так що ті радикали, котрі читали "Гал. Русь", по часті тенденцій не дуже оскоромились. Певно ж, вони читали "Гал. Русь" не ради тенденцій, а ради фактичних інформацій про Галичину, а надто економічних.

По правді ж кажучи, таких інформацій іноді більше знайдеш в органах москвофільських, ніж в народовецьких, а надто новоєрського часу. Ставши партією урядовою, народовці мусять накривати соромливим покривом болячки австро-руського життя, тоді як москвофіли, все-таки як опозиція, хоч дуже немудра, іноді їх відкривають. Д. Вартовий з товаришами не має іншого способу привернути своїх сусідів-радикалів до читання народовецьких органів, як склонити ці органи до того, щоб вони консеквентно критикували австро-руське життя з точки демократичної.

Тепер у Галичині починається ще один курйоз, послідки котрого, чого доброго, хто-небудь теж поставить нам в вину.

Скрізь в Австрії ведеться поступовими партіями агітація за загальне виборче право, котре, між іншим, одно тільки може дати русинам достойне місце в соймі і парламенті. Галицькі радикали ведуть сю агітацію серед свого народу, як можуть, енергично. Москвофіли починають приставати до тої агітації, а народовці, а надто львівські і їх органи, їй противляться. Коли галицькі москвофіли рішуче приймуть в свою програму загальне виборче право, то не тільки демократам в Наддніпрянській Україні інтересно стане читати їх органи, а може, й галицьким радикалам прийдеться в сій точці вступити в компроміс з москвофілами, хоч стала солідарність між сими партіями неможлива. В Галичині случиться подібне тому, що ми бачимо скрізь в політичному світі, напр. у Швейцарії, де соціалісти і консерватисти, не зрікаючись своїх різниць, солідарно добиваються пропорціонального представительства, котрого не хочуть тамтешні радикали (буржуазні), що мають при звичайній виборчій системі в своїх руках парламентську більшість. Звісно, радикалам галицьким, котрих національні думки однакові з народовецькими, було б ліпше йти вкупі з народовцями в сій справі, — так що ж робить, коли народовці противляться виборчій реформі, котрої потребує вся демократія в Австрії?

Коли д. Вартовий знає в російській Україні "авторитетних" людей, то нехай би він намовив їх порадити галицьким народовцям переіменити їх явно скандальну політику хоч в сій точці. Се було б і актом практичного миротворця російських українців перед галицькими народовцями і радикалами.

Ми назвали вище миротворство д. Вартового сентиментальністю. Ми назвемо його ще й зовсім порожнім. Посередник проміж воюючими державами, мировий суддя, не говорить сторонам: "Сеїд єїніо ... братия, любите друг друга!" і т.п., а ставить перед ними ясні точки для

миру. Д. Вартовий цього не робить — і через те все його миротворство не має ніякої вартості. *Хай би справді д. Вартовий і другі "авторитетні" патріоти українські, котрих болить "братовбивча війна", попробували, напр., намовити галицьких народовців пристати до агітації за загальне виборче право, а окрім того, в скоро будучих виборах депутатів у сойм, а далі в державну раду відступили радикалам певне число посольських місць, хоч мінімальне.*

Горе тільки, що ми наперед не віримо в щасливий кінець такої чи подібної миротворчої програми серед народовців, а надто львівських, котрі ніяк не зважались рішуче стати до опозиції (фракція Романчука, "Діло") або навіть розірвати з польськими панами і ультрамонтанами (фракція д. Барвінського, "Правда"). Ми навіть бачимо перед собою перспективу "братовбивчої війни" між самим д. Вартовим і львівськими народовцями. Д. Вартовий у своїх останніх листах став, власне, на ту точку, на якій "азь гр'їшний" стояв перед галичанами в 1872-73 рр. Він торкнувся критично народовецької преси і товариств і показав такі яскраві приміри ретроградності дд. К. Устияновичів, Верхратських, "Просвіти" і т.ін., які і в "Народі" не часто показуються. Вже "Діло", перепечатавши закиди д. Вартового проти радикалів з додатком і свого перцю, про його критику народовців замітило: *"Минимі хиби народовців не зовсім справедливі"* (Так самісінько "Правда" 1872-75 рр. говорила про мою критику!)

Що ж далі буде? Хіба д. Вартовий спинить свою критику ради миру?! Він розказав, як цензура "Просвіти" заборонила як "атеїстичну" прислану з України брошурку — переклад статті Лескова, писателя, котрий в Росії належить до консервативних, пропущеної цензурою. Коли хто скаже на те д. Вартовому: *seid einig... mit den Censoren der Proswita!* — то д. Вартовий відповість: "Се ж така ж дурниця, як проповідати: вівці, обніміте вовків!" Коли д. Вартовий, як можна думати, чоловік енергійний, то він по мимо "Просвіти" надрукує ту брошурку, далі другу, третю, відповідні своїм поступово-радикальним думкам. Москвофіли закричать про нігілізм. Народовці тоді мусять заявити, що вони "воліють ліпше взяти розбрат з Україною, ніж піти за такими лжепророками" (див. статтю Вол. Барвінського проти нас у "Правді" 1876-76 рр. [?]), і навіть, щоб виправдати свою анафему проти д. Вартового, знайдуть у нього "москвофілість", напр., в тім місці його нових листів, де він ставить російську пресу вище галицької. І підуть д. Вартовий і приятели його в "козлища" на страшному суді народовецькому.

Чи не ліпше було б їм і не ждати того суду?

Ми вже мали пригоду сказати д. Хв-ові, що справу рішучого розриву між галицькими народовцями-консерваторами і щирими поступовцями серед українських націоналів уважаємо за неперемінну. Останні листи д. Вартового ще більше впевняють нас у тому. Даремні будуть усі заходи людей, як д. Вартовий, вивести, напр., "Діло" із його туману або "Правду" із крутійства і ультрамонтанського клерикалізму, а тим часом сей туман, крутійство і клерикалізм будуть дедалі все більше компрометувати український рух і в Росії. Коли в тамтешніх кругах українолюбських ознаки галицького народовства знайдуть собі достаточні прихильників, то кругам тим прийдеться або зятягтись в конечну деморалізацію, або "розділитися на ся" — і тоді щирі поступовці з тих кругів муситимуть шукати собі осібних від "Діла", "Правди", а може, й від "Зорі" органів у Галичині. Чи вони згодяться на чому-небудь з галицькими радикалами, щоб закласти спільний орган, чи залежать свій особний орган — се в суті все одно. Можна тільки бажати, щоб се сталося якнайскоріше і щоб при тому поступові націонали українські вислали від себе своїх людей у Галичину для впорядкування там свого органу.

Еміграція — річ тяжка, але при певних обставинах необхідна. З самого XVI ст. свобода Англії і Шотландії, далі Франції, Германії, Італії, Венгрії не обійшлась без еміграції і еміграційної літератури. Не обійдеться без того і свобода України. Тепер же наближаються часи досить гострі. Вся Західна Європа, до котрої воленс ноленс прив'язана і Галичина, тепер

очевидно увійшла в період зросту радикальних рухів. Росія не може zostатись довго при теперішній реакції і апатії, бо інакше, окрім усього іншого, почне вмирати з голоду і т.ін. Український національний рух в Росії не може стати консервативним по програмі Качали, Романчука, Барвінського і т.п., бо інакше сам на себе накладе руки. В Росії довго українське поступовство не зможе себе заявити навіть літературно. Остатється йому одно — шукати собі трибуни і ґрунту для праці в Галичині.

Чим скорше, тим ліпше!

Ми мусимо додати, що тільки тоді, коли російсько-українські поступові націонали рішуче організуються як особний від галицьких народовців гурт, може статись і спасенний поділ між самими сими народовцями. Ми знаємо, що далеко не всі ті народовці, а надто на провінції, згоджуються з тими міродайними кружками, котрі захопили в свої руки львівські редакції, і товариства, та посольські місця. Особливо, напр., явне ультрамонтанство "Правди" та опозиція народовецьких політиків загальному голосуванню обурює многих народовців. Тільки ж ся народовецька лівиця не знаходить в себе сили показати свою незалежність і все плететься за львівською правицею, котрою керують люди або недоглядні і необразовані, або чисті крутії і кар'єристи. Може, організація рішучих поступовців з російської України спасе з цієї народовської лівиці тих, хто ще спосібний спастись. А на переробку на ліпше львівського генерального штабу народовців — даремна надія. Волюводитись з ними — даремна трата часу.

"Та як же? — питає хто-небудь. — Попередній лист ви кінчили на мир, а тепер говорите про війну?" Тільки ж ми ніколи не стояли за мир зі всіма на світі. Се було б сентиментальністю або просто дурістю. Як і в попередньому листі, так і тепер ми стоїмо за мир або за толеранцію між відтинками, так сказати, квантитативними серед українських патріотів і поступовців, між рішучими відрубниками української національності і тими, хто признає її ближчі зв'язки з москалями чи з поляками, між поступовцями радикальнішими чи поміркованішими. Але ми рішуче стоїмо за чистоту думок квалітативну і, значить, за рішучий розбрат українських поступовців з усяким ретроградством і щирих людей між ними з крутіїством. Ми думаємо, що нові листи д. Вартового приблизили час і такого миру, і такого розбрату.

М. Драгоманов

Париж

30 августа 1893

Від редакції "Народу". Як бачите з дати. "Листи" ш. автора скінчені ще перед п'ятьма місяцями. З того часу в справі виборчій серед народовців змінилось мало. З противників загального голосування народовці раптом усі заявили були за проектом гр. Таф'є, що досить близький був до загального голосування. Але ж з упадком гр. Таф'є і його проекту дотеперішні народовські провідники оп'ять покинули думку про загальне голосування, і оце недавно у соймі

д. Романчук поклав внесок тільки на безпосередні вибори по селах на основі теперішньої ординації виборчої з поділами на курії, тимчасом як уся свідомо людність у Галичині — русини й поляки, селяни і міщани — систематично домагаються загального голосування. З народовців навіть опозиціоністи обзиваються за загальним голосуванням досить несміливо і неясно, між тим як усі москвофіли рішуче стали добиватися загального голосування, за котре послала петицію в раду державну навіть Руска рада, що в руках давніших москвофільських реакціонерів, з більш ніж 25000 підписів!

Більш рішуче виступили провінціальні народовські опозиціоністи проти новоєрства д. Барвінського і др. Між іншим, на вічі з Дрогобичі 29 декабря 1893 р. др. Євгеній Олесницький, адвокат зі Стрия, один з найчілніших народовців, критикучи фідейкоміси, сказав таке:

"Всі партії поступові противні фідейкомісам і в своїх програмах домагаються знесення їх. Як же ж супроти того назвати поступування посла, котрий вибраний з сільської курії, і, хоч заявляє себе русином, не лише голосує, але промовляє за заведенням нових фідейкомісів в Галичині?" (Голоси: "Барвінський! зрадник! сумно!"). "

"Правительственный комісар (русин-попович, Нападівич) звертається в тій хвилі до председателя, щоби зборонив бесідникові промовляти в той спосіб про послів".

"О. Давидяк (москвофіл) відповідає, що діяльність послів вільно критикувати".

"Др. Олесницький говорить серед того даліше: "Так і є, Барвінський! І яким богам служить сей брідсько-каменецький посол, що без сорому на лиці сам топче ті інтереси, котрі повинен заступати і боронити?"

"Правительств. комісар збороняє бесідникові говорити на ту тему".

"Др. Олесницький: "Даруйте, пане комісар! Я не знав, що той посол тішиться особливою протекцією правительства. Але загал висказав уже свій осуд всенародний, і, може бути, сей голос народу приглушить у совісті сього посла ті панські оплески, для котрих станув проти інтересів мужика". (Голоси: "Славно!")" (Дивіть "Діло", 1893, 283).

Після того, як народовці-реакціонери по волі польських панів і руських князів церкви стали йти вгору, — вибір д. Вахнянина в раду державну і д. Барвінського в сойм, — особливо після останнього, стала проявлятися більш рішуче і опозиція тому реакціонерству навіть серед львівських народовців.

Ми бажали би гаряче, щоб та народовецька опозиція новоєрству видержала, і тоді прихильники думок д. Вартового з українців знайшли би тут натуральних союзників, і поступове українське народовство вибилося би на свою первісну дорогу.

З поведи XVI, XVII і XVIII листів д. Вартового (З "Буковини")

Увага від автора. Перепечатуємо тут з "Буковини" і наші замітки з поведи XVI, XVII, XVIII листів д. Вартового. Робимо се не лишень для того, щоб поправляти неточності нашого опонента (се було б ділом безконечним, бо він майже ні разу, викладаючи наші думки, не обійшовся без неточностей), а для того, що в сих увагах ми доповняємо ту систему думок, котра виложена в попередніх наших листах. До того ми і в сих увагах старались при всякій можливості нагадати історію важніших боків українського руху в останні 20-30 років, напр., в справі відносин між російськими українцями і галичанами, в справі популярної літератури і т.ін. В Росії звичайно історію новіших часів не дуже-то знають, а історію думок і праць, котрі виходили з приватних кружків, всього менше. Тим часом правильний поступ неможливий без знання минулого, бо інакше нові діячі будуть повторяти старі помилки або з новим трудом відкривати Америки, котрі вже були відкриті колись і т.д., і т.д. З листів же д. Вартового, як і з других ознак, ми бачимо, що навіть між спеціальними українолюбцями тепер дуже слабо звісні багато з характерніших прояв громадської думки і праці в останні 20-30 років на Україні і в Галичині. То ми думаємо, що хоч короткі огляди деяких з тих прояв не будуть зовсім злишніми.

* * *

І я можу сказати, що залюбки прочитав XVI-ий лист д. Вартового, посвячений мойй відповіді йому, напечатаний в ч. 20-22 і 24-25 "Буковини" сього року. З нами сталося таке, що рідко буває зі спорщиками, тобто що ми, власне, прийшли до одного по крайній мірі в головних точках спору, хоч говоримо не одними словами. Ще для ліпшої згоди скажу кілька слів з поведи останнього листа д. Вартового, поправляючи його дрібні неточності й пояснюючи деякі свої погляди.

Обговорюючи справу літературного образования українців у Росії, я вказав на те, що там батьки мусять давати своїм дітям, окрім Шевченка, ще Пушкіна, Лермонтова, і кажу: "Не судіть строго тих батьків, бо на світі єсть інтереси і окрім етнографічного патріотизму"; д. Вартовий

передає мої слова так, буцім я "гуджу етнографічний патріотизм, кажучи, що є інтереси і *вищі від нього*", а далі каже навіть, що я "глузую з етнографічного патріотизму". Думаю, що неточність д. Вартового тут явна без дальшої розмови. Тепер я додам, що я не тільки не думаю *глузувати* з етнографічного патріотизму, а дуже ціню його як одну з підстав солідаризації людей, та лишень думаю, що одним ним люди не живуть і не можуть жити. До нього треба ще чогось.

Далі д. Вартовий каже: "Д. Драгоманов у своїх "Чудацьких думках" жаліється, що його опоненти не по правді виводять з його космополітизму, що мовби він зрадив українство і через те *відкидають часть його роботи*". Заявляю, що я ніде не висказував жалю, подібного тому, який приписує мені д. Вартовий в підчеркнутих словах, по крайній мірі не думав висказувати такого жалю. Він був би неприличною претензійністю завше, а в моєму стані емігранта, котрого писання заборонені і в Росії, а часто і в Австрії, зовсім чудним. Я не жалівся і на те, що деякі земляки звуть мене зрадником або й просто москалем, а лишень вказував на се, як на ознаку сили аргументації певної партії наших старомодних національників.

Д. Вартовий все дивується моєму поділу літератури руських слов'ян на "російську, великоруську, українську та галицьку" і ставить ?? коло слів "великоруська" і "галицька". Не буду говорити про літературу великоруську, а скажу слівце про поділ літератури галицької від української, щоб хоч пояснити свою думку, коли не переконати д. Вартового.

Я вже заявив, що дивлюсь на розвиток літератури і її вагу для певних громад з погляду не самої тільки мови і етнографічного ґрунту певних країн, а з погляду всієї суми історико-культурних обставин. З останнього погляду вийшло, напр., те, що голландська література зовсім одокремилася від німецької, коли етнографічне голландці тільки різновидність дольних німців, котрі живуть від Шельди до Мемеля. Досить окремі історико-культурні обставини Галичини і російської України, а через те літератури їх треба вважати, коли не за зовсім окремі, то за дуже одмінні одна від другої. Властиво, се каже і сам д. Вартовий, коли строго осуджує галицькі писання. Я не буду тут пускатись в суд над ними, а вкажу тільки і з поводу приміра д. Вартового на те, що для російських українців галицькі писання *вдаються не до смаку і по змісту, і навіть по мові*. А галичам же, певно, вони *до смаку*. Вирази *до смаку, не до смаку* можна взяти в сім випадку за синоніми: *своє, рідне — і не своє, чуже*.

Подібно тому, як я казав, що *малоруська література* ще виробляється, щоб зробитись самостоячою національною літературою, скажу і те, що спільність літератури української і галицької також ще тільки виробляється. Вже один факт, що в російській Україні з галицьких белетристів не читається зовсім ніхто, окрім Федьковича, Франка та Кобринської, говорить на користь цієї думки, хоч і сумно.

Які умови помогли б тому, щоб скорше зблизились або й злились літератури українська і галицька, про се довго б треба говорити. Я почасти говорив про се, і не раз, деінде. Тепер скажу взагалі, що російські українці і австрійські русини можуть зійтись лишень на ґрунт інтересів демосу і всеєвропейських поступових ідей.

Не знаю вже справді, чи говорити мені про мою, як каже д. Вартовий, Дульцінею, тобто російську літературу. Мені дуже сього не хочеться, бо я вже думав, що вияснилось, чому і з якою ціллю я став її Дон-Кіхотом. Та мабуть-таки треба сказати два слова ще. Коли д. Вартовий зволить прочитати мої "Чудацькі думки", писані в "Зорі" і в "Народі", та загляне в "Правду", то побачить, що "чарівники", котрі, напр., називали російську літературу нічого не вартою і навіть шкідливою, "продуктом жовтої крові", "ташкентською" і т.д., існували не в моїй "уяві", а в дійсності, в котрій навіть учені люди не радили давати галичанам Спенсера і Тена в російському перекладі. Я боронив згадану Дульцінею головню перед галичанами ради того, що

в ній тепер можна знайти культурного елементу далеко більше, ніж в галицькій літературі. і до того такого елементу, котрий, як спробовано було на "Академічному кружку" 1875-1876 рр., веде просто до народовства, далеко правдивішого, ніж правдяньське. І в російській Україні я боронив сю Дульцінею лишень перед тими, хто на неї дійсно нападав (а таких "чарівників" д. Вартовий знайде між іншими і в "Правді"), і тільки ради реального крайового матеріалу її (в тім числі і українського), і ради європейського елементу, котрого *тепер* в ній більше, ніж в українській. В своїх же листах у "Буковині" я навіть і не бороню мою Дульцінею, а просто вказую факт, що такі писателі, як Гоголь, Тургенєв *тепер* *стільки ж. рідні* українській інтелігенції, як і Шевченко, — і здається, і сам д. Вартовий признає сей факт. Коли ж на українській мові появляться свої "Віт", "Тарас Бульба", "Накануне", "Отцы и дети" і т.ін., я перш усього признаю сей факт. А до того, коли в літературі українській взагалі буде більше культурного елементу, ніж в російській, то я перший буду радніший проміняти сю Дульцінею на рідну прекрасну Олену. Коли д. Вартовий радить і тепер землякам читати Гомера, Данте, Шекспіра і т.д. в оригіналах або хоч в німецькому перекладі, то я готов підписатись під його радою обома руками. Тільки боюсь я, що небагато наших земляків піде за його радою в російській Україні*.

* Я попрохав би д. Вартового вести рахунок за 5 років і потім показати, скільки знакомих йому українських батьків довели своїх дітей до того, щоб вони знали мову німецьку так, як російську.

А про галичан позволю собі розказати таку пригороду.

В 1875-1876 рр. у Відень заїхав один молодий українофіл з Києва і добре зблизився з січовиками. Як російський молодик, він ледве знав по-німецькому, тобто міг читати фахові книжки (зрештою, мушу сказати, що й знання німецької мови у нас зовсім незвичайне), але знав німецьку літературу по російських перекладах. І що ж він побачив у "Січі"? Що там ніхто, окрім одного, і не знав, що у німців єсть романісти Авербах і Шпільгаген, і через те він прохав, щоб київські приятелі вислали йому грошенят, щоб на Новий рік подарувати в "Січ" оригінали названих німецьких писателів від імені українських братів. Я памятаю, яке здивування і опозицію викликали ся просьба в наших приятелях-українолюбцях, якого труда коштувало мені, ознакомленому вже з Галичиною, випрохати-таки з них грошенят на се діло.

До того мушу звернути увагу російських українців ще на одну річ: в Росії живе між іншими ілюзіями про Галичину ще й така, буцімто освічені галичани добре ознакомлені, коли не зі змістом, то з мовою німецької літератури. Але треба завважати, що останнє було правдою до 1867-го р., коли німецька мова панувала в гімназіях і університетах в Галичині. Тепер же, коли там панує мова польська і подекуди введена галицько-руська, гімназисти і студенти галицькі часто шкандибають з німецькою мовою і через те їм часто легше прочитати, напр., Спенсера по-російському або по-польському, ніж по-німецькому. А вже про англійські оригінали і говорити нічого, коли і французьку мову рідко хто знає навіть з літератур галицьких.

Що його робити в такім стані речей? Звісно, намовляти земляків до науки, до праці, та чи ж багато їх послухає нашу проповідь? Працювати? Таж добра праця потребує гурту!

А тим часом треба образувати дітей, треба сіяти певні ідеї в громаді і навіть між самими сіячами. Що ж дивного, що людина хапається за перші готові книжки на близькій мові, як, напр., російська? І коли д. Вартовий придивиться до речі ближче, то побачить, що найбільше кричать проти того зовсім не ті, котрі бажають, щоб Україна з Галичиною мали своїх Гоголів, Тенів та Мілів і т.д., а ті, котрі не хочуть, щоб наші люди йшли даліше питомих Тредьяковських та Булгаріних.

Я б не хотів сперечатись з д. Вартовим з поводу д. Кониського, бо єсть багато рацій, з поводу котрих спір наш не може йти, як би слід було. Але перед докором з боку д. Вартового в крайній сторонності не можу зовсім обійти цієї речі. Я заговорив про д. Кониського лишень з поводу того, що д. Вартовий поставив його в числі наших белетристів, таких, як Нечуй, Мирний і Чайченко. Власне, не хочачи замовчувати сильніших боків праці д. Кониського, я сказав, що він "має свою ціну як письменник російський. як кореспондент деяких газет і автор деяких невеликих студій, про крайові справи" (д. Вартовий пропустив останні слова, в котрих я розумів журнальні студії д. Кониського), але як белетристів українському я мусив одректи значення д. Кониському по раціях, котрі і поставив. Д. Вартовий сам тепер говорить, що він невдоволений белетристикою д. Кониського. В чім же я помилився? Д. Вартовий каже все-таки, що д. Кониський "почав писати великі повісті з інтелігентного життя тоді, як ніхто сього у нас не робив". Правда, але які повісті? Коли се повісті недоладні, то чи се заслуга, чи шкода? Повісті д. Кониського можна прирівняти до "патріотичної белетристики "Русского вестника" з тою одміною, що в нього нема і такого сліду таланту, який був, напр., у Болеслава Марковича. Ми сказали б що "українофільський" патріотизм д. Кониського наводив його на менш реакційні тенденції, ніж тенденція "патріотичних" белетристів катковського журналу, коли б в недавніх утворах д. Кониського не проскочила подібна ж нотка злості проти поступової молодіжї на Україні. Хто ж в Росії признає літературні заслуги катковських белетристів і не признає, що самою своєю манерою малювати певні боки громадського життя вони тільки заплутували громадські думки?

Тепер д. Вартовий вказує і на публіцистичні праці д. Кониського, про котрі раніше не було в нас розмови. Ми і тепер скажемо, що признаємо заслугу за певними публіцистичними роботами д. Кониського, власне, російськими, в котрих він, здержуємий рамками характеру тих російських часописів, в котрих він писав ("Земство", "Страна", "Вест. Европы", "Русская мысль"), держався тенденцій демократичних і поступових, хоч і тут всаджував іноді такі речі, як похвала єп. Пелешу як репрезентанту українського народного напрямку. В публіцистичних же працях на мові українській в галицьких виданнях д. Кониський вагався на всі боки між поступом і реакцією, між демосом і панством і може служити, власне, приміром того, як письменник працьовитий і по-своєму щирий може крутитись і закручувати других, коли він стає до публіцистичної роботи, не вияснивши собі основно-культурних і політично-соціальних принципів і руководячись одним лишень формальним націоналізмом, етнографічним патріотизмом. При інших, більш нормальних відносинах між російською Україною і Галичиною такі ознаки публіцистичної праці д. Кониського впали б тільки на його письменську особу, а тепер вони наробили, на лихо, шкоди, котру приходитьсь вияснити, хоч се і досить прикра робота, та при певних умовах і не так-то легка.

При такому суді про українські писання д. Кониського ми мусимо сказати, що вони могли б мати досить велику заслугу з огляду на мову, над котрою д. Кониський, видимо, багато працював і котру добре виробив, так що вона б могла служити приміром для молодих письменників і читателів. Тільки як звичайному читателю розділити мову від змісту?

Д. Вартовий ще говорить про одну заслугу д. Кониського, кажучи, "що ніхто більш за дд. Куліша та Кониського не зробив для поєднання між нами й галичанами". Се почасти правда, та й тут треба звернути увагу не на саму тільки форму поєднання, а й на суть його. А тоді вийде,

що д. Кониський служив не тільки провідником у Галичину поступового духу, котрий жив в українському русі 60-их і 70-их років, скільки проводив на Україну формальний націоналізм, темноту думок і безпринципну емпіристику львівських народовців і сим чимало пошкодив українській справі по обидва боки Збруча. Звісно, таку роллю відбув д. Кониський, дякуючи і малому взаємному знанню між Україною і Галичиною, і тій темряві єгипетській, котра взагалі скутала Україну в 80-ті роки, та все-таки на ньому лежить велика доля одвічальності. І тепер, коли та темрява почала розходитись, свіжим українцям прийдеться просто рвати зв'язки в Галичині, вироблені за поміччю д. Кониського, і приставати до друтих, котрі почали, було, виробляти в 70-ті роки і котрих зросту багато перешкодив д. Кониський.

Ось наша одверта думка. Нам не так легко її говорити, але щире слово д. Вартового потребує рішучої відповіді.

Париж, 23 сентября 1893.

P.S. В зносі до XVII-го листа д. Вартовий зачіпає справу, котра більше належить до змісту попередніх листів, а власне, про те, наскільки можна признавати належними до літератури, рідної українцям, праці, писані українцями з роду, але писані чужою мовою. Д. Вартовий згоджується брати до української літератури твори наших писателів дотатарської доби, хоч і писані по-староболгарському, але не хоче брати туди творів нових писателів, як Капніст, Гоголь і др., писаних по-російському. Се справа складна, і ми не беремось розрубувати спір дуже рішуче. Думаємо лишень, що писателі, котрі вийшли з певної нації і говорили про життя її, а також удержали певні ознаки питомого національного характеру, хоч і пишучи по-чужому, повинні знайти місце і в історії літератури тієї нації, а тим паче, коли вони читаються її інтелігенцією. Такий, власне, випадок з Мик. Гоголем, котрий мало того що писав про українські речі, а ще виявив ліпше, ніж хто другий, одну з основних прикмет нашого національного характеру — юмор, подібно тому, як Шевченко — ліризм. (Якось так вийшло, що на українській мові наші писателі показали чимало жарту, по більшій часті досить низького, а юмору, або, як кажуть французи, "високого комізму", не показали). Через те Гоголь нам двічі рідний і, певно, зостанеться таким і навіки, скільки б не розрослась література української мови. Про теперішніх російських белетристів, з роду українців, тут ми сперечатись не будемо, бо з них признаки таланту бачимо тільки в Короленку, а зрештеш Гоголя на цілковиту користь москалів не можемо (собі дорожче коштує! — як кажуть купці) і думаємо, що історик цивілізації на Україні не обмине й передвісників Гоголевих: Капніста і Наріжного, так само, як не обмине він і славістів, істориків і етнографів-українців, як Максимовича, Бодяньського, Костомарова і др., хоч вони і писали не по-українському. (Д. Ом.Огоновський минув в історії малоросійської літератури Гоголя, але бере туди всі наукові праці про Україну вище названих учених). Французи кажуть, що всі роди літератури добрі, окрім скучного. Подібно можна сказати і про доктрини, що всі вони добрі, окрім смішних. А доктрина, по котрій Гоголь буде для українців нерідним писателем в одній лінії з Мольєром або Бальзаком, тоді як, напр., д. Кониський буде українським класиком, стільки ж невірна, скільки й смішна. Таких доктрин треба стерегтись, щоб не пошкодити своїй справі!

Треба сказати дещо і з поведи XVII-го "Листа" д. Вартового. Там говориться про думки Костомарова, що наша література мусила б переважно бути *простонародною*. Д. Вартовий каже, що *почасті се* й мої думки і резюмує їх так, що ми радили українським писателям "сидіти поки на самій народній літературі", тобто на популярній, для простого народу.

Таке резюме не зовсім точне. (Д. Вартовий, певно, з прихильності до справи "гарячитися" і через те часто неточний!) І Костомаров признавав літературу українську не тільки *для* простого народу, а й *про нього*. Се і єсть правдивий зміст терміну "простонародність української літератури", на котрий ударяв д. Куліш в його звітній, на свій час так характерній статті. Під сей термін вкладається досі більша частина ліпшого, справді живого, написаного по-українському від часів інтермедій XVII-XVIII ст. і Котляревського. Се факт і се ґрунт для нашої літератури, котрий треба мати завше на оці, котрий мусить звиняти тих патріотів, що тепер хотіли б якнайбільше вдержати наших писателів на сім ґрунті, як Костомаров.

В подібнім гріху провинився, як каже тепер д. Вартовий, *почасті* і я в своїх статтях у "Правді" 1873-1874-го рр. Коли хто піднімає розмову про такі погляди, то треба перш усього представити їх точно, а окрім того, зрозуміти їх ціль, котра зовсім не була в тому, щоб "помоскалити" наш нарід, як запевняв д. Вартовий в попередніх листах.

На сім ми скінчимо історичну частину нашого спору в сій точці і перейдемо до практичного боку справи.

Тепер, в усякім разі, навряд чи знайдеться українець, котрий би радив нашим письменникам *сидіти* на самій простонародній літературі навіть в найширшому зміслі сього слова. Навіть при найбільших симпатіях до простонародності усякий мусить признати, по крайній мірі, волю кождому писателю вибирати собі сюжети, аби тільки праця його вийшла вдячною, живою, між іншим, і по мові. А дивлячись так, приходиться іноді радити новим українським писателям, щоб оглядались на простий нарід і не впадали в свого роду тредьяковщину, котра так часто кидається в очі у писателів галицьких, більше затягнутих в високу і широку літературу. Простонародність хай буде для наших писателів Антеевою землею!

Далі в наші часи скрізь, а надто на нашій землі, всякі справи демосу мусять мати велику важність. Значить, для нас мусить бути дуже важною і література про простий нарід і для нього. Отже треба сказати, що в останні роки в українських діячів ся думка, видимо, поблідла. Література етнографічна упала, популяризаційна теж. Майже вся робота кинулась до "високої" літератури, хоч там — як собі хоче д. Вартовий — добрих овочів далеко не придбано. В справі літератури популяризаційної новіші українолюбці пішли назад навіть проти 60-тих років і не тільки по праці, а навіть по замірах.

В 60-ті роки, після відозви Костомарова, в Петербурзі, Полтаві і Києві були зроблені планомірні початки певного енциклопедичного видання популярних брошур, котрому можна було закинути хіба деяку вузькість, а також народницьку консервативність. Але найбільший гріх тодішніх українських діячів був у тому, що вони, наткнувшись на цензурну заборону в Росії, не перенесли своїх видань в Австрію і не виповнили там свого плану популярної енциклопедії.

В 70-ті роки в Києві взялись за поновлення видань 60-их років, а також виробився новий ширший план популярної енциклопедії в європейсько-поступовому напрямку. Сей план важко було виповнити через дві перешкоди: слабе знаття мови української молодшими українолюбцями, котрі гарячіше брались за сю думку, а також слабе наукове їх виховання, котре показувалось в слабому знатті європейських мов. (Я говорю по власному близькому

досвіду, бо в 1874-1875 рр. у мене щотижня збирались "енциклопедисти" для обрання праці по плану, котрий, між іншим, був виложений і в моїх статтях у "Правді". Але при довшій праці і видержці плану можна б було сьому горю помалу допомогти. В усякім разі, в 1874-1875 рр. кияни встигли видати більше популярних брошур, ніж скільки їх вийшло перед тим і після того. Цензурна заборона 1876-го р. спинила сю публікацію в Росії, але найгіршим лихом і тепер показалась власна невидержка українолюбців. Одні тільки рішучі соціалісти якийсь час пливли проти ворожої течії і видали кілька брошур, в котрих були свої хиби, але котрим не можна ж відмовити і певних достоїнств і, в усякім разі, заміру перенести в наш нарід певний общєвропейський круг думок.

Робота ся українських соціалістів спинилась через стихійні нещастя, поліційні перешкоди в Росії, доноси старших партій і т.ін. *.

* Зрештою, я думаю, що деякі з соціалістичних брошур віденських і жєневських того часу можна б було тепер перепечатати в Галичині.

А тим часом увага українолюбних кружків у Росії відвернулась від літератури народної до високої — і за 10 років ледве 2-3 популярні книжки появили ті кружки в Росії і в Австрії, та й то видали їх без усякого плану. Лишень в останні 3-4 роки видно більшу працю по сій часті: популярні брошури українські появляються в Росії, тамтешні українолюбці печатають деякі брошури в Австрії, беруть досить діяльну участь в елементарних видавництвах в Галичині і Буковині. Се звороти на добру дорогу, та на них треба глянути критично.

Тепер ми не маємо під рукою матеріалу для докладної критики сих популяризаційних проб теперішньої доби. Скажемо тільки дещо взагалі. Проби сі слабують трьома хибами: 1) безсистемністю і випадковістю вибору тем (напр., чому вибрано для розмови з українцями *крижане море*, поки їм не розказані основи загальної географії ні не описана власна країна?); 2) залежність вибору від російського письменства, в котрому справа популярної літератури поставлена зовсім нераціонально, не глядячи на широковіщательні народницькі розмови, а почасти дякуючи їм (примір: переклади брошур гр. Л.Толстого, користь від котрих дуже спірна, переклад брошури про Сократа, в котрій характер атенського спорщика-ентузіаста представлений дуже невірно і до котрої українська перекладчица додала злишне і не додала потрібного); 3) безідейність або ідеї поверхного і негуманного націоналізму (див. в "Народі" нашу рецензію на брошуру д. Чайченка про Квітку). Багато єсть причин на такі і інші хиби, але між тими причинами, безспірно, єсть загально мала увага до самої справи, до самого об'єкта популярної літератури — простого народу.

Ми тепер не будемо споритись з д. Вартовим і згодуємось з ним, що *наша література мусить розвиватись і згори вниз і знизу вгору*. Але, зваживши, що література живе для людей, а не люди для літератури, і зваживши, що в українській літературі найбільше має потребу той простий нарід, котрий ніякої мови не знає, окрім української, а нарешті, що ся мова простого нашого народу єсть основа і живої вищої літератури української, ми все-таки скажемо, що *головною працею наших писателів мусить бути вироб літератури нашої знизу вгору*. Тут популяризаційна література мусить зайняти широке місце.

Під словом же "популяризаційна література" я розумію систематичний провід у простий нарід думок, вироблених найвищою інтелігенцією. Колись д. Куліш вказував на "простонародність" української словесності як на її найбільшу славу, як на її особну прикмету серед других. Коли б нам пощастило виробити літературу строго-мужицьку по мові, посвячену інтересам найбільшої маси людної нашого краю, тепер соціально-найнижчої, а в той же час літературу, одушевлену найвищими ідеалами європейської цивілізації, тоді б ми появили щось дійсно оригінального серед культурного світу, такого, що про нього і той світ заговорив би! Ну та, мабуть, ся моя колишня мрія так мрією і зостанеться! Але в усякім разі, перед нашими патріотами справа популярної літератури стоїть більше пекучою, ніж перед другими. А тим часом справа ся дуже занедбана в останні часи і, між іншим, через те, що майже вся увага теперішніх українських літераторів звернута до "високої" літератури. І дуже часто, коли бачиш далеко не блискучий плід праці якого земляка на сім полі, напр. зовсім слабкі переклади великих європейських поетів, мимоволі думаєш: чи не ліпше було б звернути працю, напр., на переклад якої елементарної чи популярної книжки? Та вп'ять-таки скажемо: нехай собі люди працюють, як хотять, аби працювали, та тільки треба б, щоб хоч хто-небудь якнайскорше і якнайсерйозніше взявся і за популярну літературу, а до того в напрямку, котрий би справді був вартий заходу, тобто в такому, котрий би переносив у нарід думки передової інтелігенції, а не такі, з котрих вже інтелігенція сама виживає і котрі вона кидає народові, по слову: "На тобі, небоже, що мені негоже".

Такої популярної літератури не пустить тепер цензура російська ні добровільна цензура старших галицьких партій. Для неї треба особного просвітнього товариства в австрійській Русі... Нехай би наші земляки про се подумали!

Париж, 29 сент. 1893

Я лишень тепер получив ч. 38 "Буковини" 1893 р., де напечатано XVIII-ий "Лист" д. Вартового, і попрошу у Вас місця на відповідь.

Споритись мені далі тепер з д. Вартовим, власне, нема чого, бо він тепер не дає об'єктів для спору. Д. Вартовий згоджується зі всім тим, що я кажу про хиби, котрі спиняють тепер зріст русько-української літератури, та тільки каже все-таки, "що воно не так страшно", і сподівається, що лихо поправиться якимось. Я сам сподіваюсь, що поправиться, але, власне, лишень тоді, коли українці признають, "що воно таки досить страшно", зрозуміють принципи тих хиб та візьмуться за принципіальну ж поправу їх.

Споритись же з-за суб'єктивностей, котрих чимало розсіяно і в XVIII листі д. Вартового, по крайній мірі скучно. Я лишень поправлю одну з неточностей, котру, як звичайно, з гарячки, наніс д. Вартовий і в сей лист. Та й то поправлю лишень через те, що д. Вартовий, неточно передавши мої слова, кладе за них відвічальність на цілий гурт і бачить в них доказ аж двічі згаданої ним, на ділі фантастичної, прикмети українських радикалів, а власне, що ті "радикали люблять усюди вишукувати у своїх опонентів (вище сказано: у кожному нерадикалові) сховане ретроградство".

Я вказав у 25. ч. "Буковини" на замітку д. Вільхівського, як на примір більш вірних і більш пожиточних для нашої літератури поглядів, ніж ті, які виголосив д. Вартовий в напечатаних перед тим "Листах". Д. Вартовий тепер покликається на те, що він у XIII листі, напечатаному в 29-30 чч. "Буковини", зійшовся з д. Вільхівським, і після того виводить про мене і радикалів узагалі те, що виписано вище. Діло ж у тім, що д. Вартовий в перших своїх листах назвав літературу російську "шматом гнилої ковбаси", за котру мовбито я "продаю матір", а кн. В.Мещерського і навіть "урядників" (жандармів сільських) — репрезентантами рос. культури. Д. же Вільхівський сказав, що теперішня україногалицька література не може видержувати на Україні конкуренції з літературою російською, бо остання все-таки поступова і жива, а перша тепер реакційна і мертва.

Чи я ж помилився, цитуючи д. Вартового? Чи в "Листах" його не стоїть чорним на білому "шмат гнилої ковбаси" і т.п.? А в усякім разі, при чім тут "вишукування схованого ретроградства"? Се річ, котра, очевидно, зовсім сюди не належить!

Про те ж, що в XIII листі д. Вартовий показав думки "однаковісінки" з думками д. Вільхівського, скажу, що навіть, коли б се й було так, то що ж тут "кумедного", як каже д. Вартовий, у тому, що я, пишучи замітку, напечатану в 25 ч. "Буковини", не мав перед собою 29-30 чч. "Буковини" з XIII-м листом д. Вартового?! Тепер я мушу сказати, що з XIII листа під фірмою "д. Вартовий" появився трохи не новий письменник, котрому я посвятив особні листи в "Народі".

В сих листах я вказую і на згоду свою і незгоду з сим письменником, і радий би почути відповідь д. Вартового про об'єктивні точки нашої незгоди і радий буду "побалакати з ним", коли він сам того хоче, як можна думати по тому, що він цитує з *Сільвіо Пелліко*. Тільки я б дуже прохав його не наносити в свої дальші листи стільки суб'єктивностей і неточностей.

А поки що я поспробую усунути один з коренів непорозуміння між нами з powodu вживаних нами термінів партійних і для сього зверну увагу д. Вартового на одну точку його листа XIII, де він ділить теперішню українську інтелігенцію "на дві громади: стару, або українофілів, та молоду, або свідомих українців".

Хоч д. Вартовий і кидає мені стереотипну фразу, що мовбито я, "живучи далеченько, стою тепер не в курсі діла", та я скажу, що мені, хоч би з "Листів" д. Вартового і з "Професіон де фой молодих українців" прекрасно відомі проби такого поділу української інтелігенції. До того ж ще осмілюсь сказати, що автори таких проб стоять в такому *курсі*, при котрому ніколи не зрозуміють постанови національної справи і відповідних їй партій ні в одній європейській стороні, в тім числі і в нашій! Сей поділ двічі, коли не тричі, фантастичний і ультракружковий.

Не буду спинятись на поділі на старих і на молодих як на речі, котру треба залишити хіба гімназістам, бо тепер, слава Богу, і в нас, як і скрізь на світі, єсть і молоді, і старі однакових думок: і поступових, і інших — і працюючі, і непрацюючі. Скажу лишень про поділ д. Вартового по його суті в додаток до того, що вже сказав у "Народі" з powodu різного вживання різними людьми слова "українофіли", котрими д. Вартовий недовольний з одного погляду, а, напр., д. Арабаджин і другі — зовсім з другого.

Терміни партійних імен треба розуміти і вживати відповідно букві їх і історії. Історія показує нам, що термін "українофіли" появивсь в 50-60 рр., в часи видань Куліша і "Основи", паралельно терміну "слов'янофіли" (московські), з котрими спочатку українські патріоти йшли вкупі, а потім розійшлись. Відповідно тенденціям і праці тих людей, котрих тоді прозвано українофілами, можна було взяти під сей термін всіх учених і письменників українських від часів Квітки і слід і тепер взяти під нього більшу частину старших і молодших письменників, котрі чи

так, чи інакше пишуть про Україну і для неї. (напр. від старого Мордовцева до молодого Чайченка), так що поставити, як д. Вартовий, ознакою українофілів те, що вони "нічого не роблять для укр. літератури" (навіть на самій українській мові), буде зовсім чудним. Очевидно, д. Вартовий мусить прибрати для людей, котрих він має на оці, який-небудь другий термін, котрий би не мав такого виразного історичного і буквального змісту, що не допускає себе перекичувати по фантазіях.

Далі, зовсім не годиться і термін "свідомі українці" для ознаки нової громади, про котру говорить д. Вартовий, бо і та громада прекрасно вкладається в термін "українофіли" в його буквальному і історичному змісті. Термін "українофіли" появився не випадково, а зовсім раціонально, аналогічно другим подібним термінам, котрими звали другі подібні напрямки в Європі. В першій-бо половині XIX ст., а надто після війни проти Наполеона в 1812-1815 рр. скрізь по Європі розвилися націоналістичні напрямки, котрі названо германофільством, кельтофільством, слов'янофільством і т.д. Ознака всіх їх і наукова основа була в тому, що всі вони виводили певні політично-соціальні і культурні тенденції (чи поступові, чи реакційні) з певної *суті* або *духу* (дас Шесен, дер Юеіст) різних народів чи рас. Самісінько так поступали наші земляки — українофіли.

Після 1848 р. подібні напрямки почали вимирати і тепер, власне, майже вимерли в більш передових сторонах Європи, залишивши після себе слід лишень в науці етнологічній, котра і тепер, попри новому порівнювачому методі (антропологічному), дошукується все-таки біологічних і історичних відмін між національностями. В політичному ж житті старий націоналізм вкінці розбила Бісмаркова німецька імперія (без 9000000 австрійських німців, не кажучи вже про швейцарських, котрих в ту національну державу і прямином *не заманиш*, та зате з насильним прилученням ельзасців, з насильною германізацією шлезвізьких датчан, лорренських французів і познанських поляків) і поява інтернаціонального робітничого руху. В політичній і культурній роботі тепер скрізь в Західній Європі висунулись на перший план тенденції космополітичні, або універсальні, котрі, не одрікаючи крайових і національних відмін між людськими групами, признають, що *головні основи* цілі громадської праці однакові в усіх по крайній мірі європейських народів.

Старі націоналістичні теорії тепер лишень доживають віку серед одсталіших народів Європи або, ліпше, серед більш одсталіх шарів їх інтелігенції. Такими вимираючими тепер напрямками суть у Росії слов'янофільство і українофільство. Ті люди, котрих д. Вартовий зве "свідомими українцями", котрих у попередніх листах звав "національно-народовцями" і т.ін., мусять бути любісінько названі українофілами, коли тільки д. Вартовий вірно виловив їх погляди, коли вони дійсно вважають, напр., дд. Нечуя, Кониського і т.п. за своїх літературних представителів, бо тоді вийде, що й вони опирають суть своїх тенденцій головно чи переважно на *суті* або *духу* національності української, відповідно тому, як вони там її розуміють. Такі люди можуть бути поступовцями чи реакціонерами, як були в свій час тими чи другими різні германофіли, кельтофіли, слов'янофіли (нагадаю, що колись слов'янофілами були по-своєму а) Погодін, б) Хом'яков і К. Аксаков, в) Герцен і Бакунін). Але все-ж таки основа, вихідна точка їх тенденцій буде стара — націоналістична, та сама, яка була в свій час у різних других *філіях*.

Отже *українські радикали* єсть у нас початок нового європейського напрямку: космополітичного, універсального, гуманістичного і т.д. — початок людей, котрі звуть себе не українофілами, а *людьми чи європейцями української нації*. Люди се напрямку рішуче поступового, але поряд з ними можуть бути і люди напрямку поміркованого, консервативного або й реакційного (чому початок бачимо в галицьких ультрамонтанах), але завше такі, котрі опирають свої тенденції на ґрунт не націоналістичний, а загально-європейський. Я не візьму на себе сміливості казати, що космополітизм сих людей — останнє слово науки і культури взагалі, я тільки вказую на те, що він появився і серед наших земляків, чим він одрізняється від старого

націоналізму, як би сей останній не звався: чи "українофільством", чи "свідомим українством", чи "національно-народовством", іншою тавтологією. Навіть для того, щоб побороти сей космополітизм, треба ясно розуміти його вихідні точки, так же само, як і вихідні точки націоналізму.

Ми дозволяємо собі сказати, що д. Вартовий своїм поділом українців на українофілів і свідомих українців і т.п. веде до затемнювання справи, а не до вияснювання.

Принципально, тобто і раціонально, українська інтелігенція тепер може ділитись не на: 1) українофілів і 2) свідомих українців і т.п., а на: 1) українських націоналістів і 2) українських гуманістів і т.п. Між такими тільки групами можливий і принципальний спір, при котрому треба пам'ятати, що обидві групи *однаково свідомі українці*, а тільки мають не однакові вихідні точки, наукові основи своїх тенденцій. Звісно, сей теоретичний спір може і мусив би не перешкоджати демократично-поступовим елементам в обох поділах виступати солідарно в громадській праці. Поки що інших українських універсалістів, окрім рішучих демократів і поступовців, інакше радикалів, нема. Нехай же виявиться рішуча і відповідна група українських націоналістів, відділившись від своїх приятелів і авторитетів, ретроградствующих або крутиствующих.

Софія, 26 дец. 1893

Від редакції

"Листи на Наддніпрянську Україну" М. Драгоманова — се відповідь на "Листи з Наддніпрянської України", які містив у старій "Буковині" небіжчик Борис Грінченко під псевдонімом Вартовий. Таким чином, ця праця Драгоманова має в основі полемічний характер. Треба, однак, читати її, щоби зрозуміти, що то значить справжня полеміка. Ми бачимо, що Драгоманов дав багато цікавого й нового матеріалу для в'ясування ходу української політичної й просвітньої думки.

Він виступає тут проти порожнього й реакційного українського націоналізму і безпощадно критикує його представників на російській Україні і в Австрії. Його основна думка про національну справу, як він сам її висловив, така: космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці. Се значить, що Драгоманов не відкидав української ідеї, української роботи, але хотів, щоб вона була наповнена живим, загальнолюдським змістом. Сього дуже часто не розуміли або й не хотіли розуміти тодішні визначні українські діячі й тому обвинувачували його в тім, що його погляди шкідливі для української справи.

Історія нашого розвитку по смерті Драгоманова показала, що він мав рацію. На російській Україні лише тоді почав наш національний розвиток йти швидко наперед, як повстали там революційні українські організації, що розпочали свою роботу, користаючи з можливості вільно видавати революційну українську літературу в австрійській Україні.

В Галичині тільки тоді вдалося побороти москвофільство й здобути права для українського народу, як галицьке громадянство перейнялося нарешті духом демократизму і зрозуміло, що лише демократизація Австрії й завзята політична боротьба за цю демократизацію дадуть краще життя нашому народові.

Багато з того, що говорив Драгоманов про різні українські справи, було слушне в той час, як він висловлював свої погляди, однак тепер вже перестаріло. Се й не диво, бо наше життя пішло наперед, змінилося і зросло. Наприклад, дискусія про українську літературу — чи вона має бути в першій мірі популярна, чи "висока" — тепер уже не на місці. Ми маємо вже досить сили, нагромадили вже досить духових скарбів, щоб успішно розвиватися в усіх напрямках, як і кожда інша література. Так само вже не може бути мови про окремішність галицької літератури від української. Навпаки, наш нарід в Галичині так розвинувся, що його робота дуже впливає на російську Україну. Галичина й боротьба в ній українського народу за свої права стала прикладом і для російської України. А в теперішній війні галицькі українці зі зброєю в руках борються за визволення з-під царського й московського ярма цілої України.

Однак праця Драгоманова і досі не втратила своєї ваги. Подас вона великий матеріал до історії нашого політичного й культурного розвитку, а сей розвиток повинен знати кождий, хто хоче з користю й успішно працювати серед свого народу.

Спочатку ми мали замір дати до передруку праці Драгоманова примітки й пояснення, однак се занадто спинило би вихід в світ самої книжки, бо час тепер гарячий і роботи занадто багато. Тому рішили ми випустити наш передрук без сих пояснень, а зате видати окрему книжку про Драгоманова і його погляди на українську національну справу. До цієї книжки, яка вже незабаром появиться на світ, і відсилаємо цікавих читачів. А при читанні "Листів" Драгоманова просимо пам'ятати, що він сам не любив виступати як авторитет, якого погляди треба сліпо й на віру приймати, а гадав, що найкраще є, коли читач сам думає над прочитаним і

старається чужі думки перевіряти своїми власними. Коли уважливий читач так зробить і матиме на увазі наш національний розвиток від того часу, як Драгоманів написав оцю працю, то він сам зможе розібрати, що в його поглядах і досі ще має повну силу, а що вже перестаріло, через те що ми вже далеко встигли піти наперед і розвинулися.

Передрук зробили ми, задержуючи правопис оригіналу того видання, бо се дуже прискорило вихід книжки. Оригінал ласкаво позичив нам професор віденського університету др. Іберсбергер, директор Інституту für osteuropäische Geschichte. За се складаємо йому щирю подяку.

За редакцію

Микола Залізняк

17. Збережено деякі застарілі та діалектні слова, вживані в тогочасній літературній мові: *дак, завжди, кожний, сей* та ін.

18. Збережено слова з певним відхиленням від сучасних норм словотвору або семантики, які, проте, може зрозуміти сучасний читач: *відмітний* “відмінний”, *запевний* “певний”, *знаття* “знання”, *одвічальність* “відповідальність”, *цінити* “цінувати” тощо.

19. Замінено сучасними відповідниками лише окремі слова, які суперечать нормам української мови і які важко зрозуміти сучасному читачеві: *існувати, нейсерйозніше, наслідок, як зам. істновати, послідок, найсуріозно, яко* та ін. Ці слова подаються під зірочкою у “Словнику малозрозумілих слів”.

Василь Задорожний

Віталій Передрієнко